

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ ЖАҲОН ТИЛЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ
ЎЗБЕК ТИЛИ КАФЕДРАСИ**

**“НУТҚ МАДАНИЯТИ ”
МОДУЛИ БЎЙИЧА**

ЎҚУВ УСЛУБИЙ МАЖМУА

Таълим соҳаси: 200000 – Гуманитар фанлар
Магистратура
мутахассисликлари:

- 5A120201 –Таржима назарияси ва амалиёти
(роман-герман тиллари)
- 5A120102 –Лингвистика (роман-герман тиллари)
- 5A120102 –Лингвистика (хитой тили)
- 5A120101 - Адабиётшунослик (инглиз адабиёти)
- 5A220101 –Журналистика (спорт журналистикаси)
- 5A220102 – Халқаро журналистика
(фаолият турлари бўйича)

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети ректори томонидан
2016 йил 26 августда тасдиқланган ўқув режа ва фан дастури асосида
тайёрланди.

Тузувчи:

Мўминова О. - ЎзДЖТУ ўзбек тили кафедраси катта ўқитувчиси, ф.ф.н.

Шарипов З. - ЎзДЖТУ ўзбек тили кафедраси катта ўқитувчиси

Тақризчилар:

Худойбергана Д. - Ўзбекистон ФА ўзбек тили, адабиёти ва фольклори
институти етакчи илмий ходими, ф.ф.д.

Максумова С. - ЎзДЖТУ ўзбек тили кафедраси доценти, ф.ф.н.

Ўқув услубий мажмуа Инглиз тили 2-факультети кенгашида муҳокама
этилган ва фойдаланишга тавсия қилинган (201__йил “__” _____
даги _____ -сонли баённома).

Факультет кенгаши раиси: _____ П.Омонов

МУНДАРИЖА

I.ЎҚУВ МАТЕРИАЛЛАРИ.....	
1.1.Маърузалар материаллари.....	
1.2.Амалий машғулотлар материаллари.....	
II. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАШҒУЛОТЛАРИ.....	
III. ГЛОССАРИЙ.....	
-тестлар.....	
-баҳолаш мезонлари бўйича услубий кўрсатмалар.....	
-ЎУМнинг электрон варианты.....	

I.ЎҚУВ МАТЕРИАЛЛАРИ

1.1.Маърузалар материаллари

1-МАВЗУ: НУТҚ МАДАНИЯТИ ТУШУНЧАСИ ВА ТАРИХИ

РЕЖА:

- 1.Нутқ маданиятининг мақсад ва вазифалари.
- 2.Нутқ маданияти тушунчаси.
- 3.Нутқ одоби ва нутқий этикет бирликлари.
- 4.Тил ва нутқ.Нутқ маданияти ва тил маданияти.Нутқ бойлиги ва тил бойлиги.
- 5.Риторика илмининг вужудга келиши.
- 6.Шарқ воизлиги тарихи.
- 7.Алишер Навоийнинг воизлар ҳақидаги фикрлари.
- 8.Воизлар ва уларнинг нотиклик санъатига қўшган ҳиссалари.

Таянч сўз ва иборалар:

Нутқ маданияти тушунчаси, мақсади, вазифаси, нутқ одоби, тил ва нутқ, тил бойлиги, нутқ бойлиги, нутқий этикет, тил маданияти, нутқ маданияти, риторика, риторика, софистлар, софист-риторлар, ишонтириш санъати, ҳақиқат, мантиқ, руҳшунослик, эпидейктик нутқ, синегор, логограф, ваъз, воиз, ваъзхонлик тушунчалари, сухандон, сўз санъати, панд-насихат, суҳбат одоби.

XX аср охири Ўзбекистон учун туб ўзгаришлар, янгиланишлар ва тикланишлар асри бўлди. Ижтимоий тузум ўзгарди, у билан бирга давр ҳам ўзгарди. Давр ўзгариши эса ўз-ўзидан барча соҳалар, хусусан, маънавий соҳаларда қатъий эврилишлар, туб бурилишларни тақозо этди. Бу табиий жараён. Жамиятнинг барча қатламларида нутқ маданиятининг савияси пасайиб кетаётган, анъанавий адабий тил меъёрлари бузилаётган, оғзаки ва ёзма нутқнинг стилистик хусусиятлари ўзгариб кетаётган бир пайтда жамият аъзоларининг нутқ маданияти даражасини ошириш зарурати юзага келди. Зеро, нутқ маданияти кишилиқ жамияти маданиятини акс эттирувчи кўзгу ҳамда жамият маданий тараққиёти, миллат маънавий камолотининг муҳим белгисидир. Она тилида равон, чиройли гапириш, маданий нутқ ва нотиклик санъати сирларидан воқиф бўлиш бугунги тезкор замонда Ўзбекистон ёшлари учун жуда муҳим аҳамиятга эга. Мамлакатимизда маънавий-маърифий ислохотлар давлат сиёсатининг устувор йўналиши деб эълон қилинган бугунги кунда нутқ маданияти масалалари ҳар қачонгидан ҳам долзарблиқ касб этмоқда. Мамлакатимизда маънавият жабҳасида олиб борилаётган бениҳоя кенг қамровли ислохотларда тил муаммолари, хусусан,

она тилига, давлат тилига эътибор масалаларига алоҳида диққат қилинаётганлиги бежиз эмас. Республикаимизнинг “Давлат тили ҳақида”ги, “Таълим тўғрисида”ги Қонунлари, “Кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастур” ва бошқа жуда кўплаб ҳужжатларда бу йўналишдаги ишларнинг асосий жиҳатлари кўрсатиб берилган. Биринчи президентимиз 1997 йилнинг июнида Тошкентда бўлиб ўтган “Кадрлар тайёрлаш бўйича Миллий дастурни тузиш” комиссиясининг йиғилишида ҳар бир фуқаро учун “ўз давлат тилини билиш, уни ўрганиш юксак маънавият, Ватани ва халқига садоқат белгиси” эканлигини асосли равишда таъкидлаганлар.

Жамиятимизнинг ҳар бир аъзоси, ҳар қандай мутахассис, замон билан ҳамқадам ҳар қандай кадр, энг аввало, ўз она тилининг садоқатли соҳиби бўлишга ҳаракат қилмоғи, ўз билим ва тажрибалари асосида интиломоғи зарурдир. Ўз она тилининг чинакам, ҳақиқий соҳиби бўлишнинг асосий шарти, бу унинг туганмас имкониятларини бекаму кўст эгалламоқ, яъни фикрини мустақил, равон, гўзал ва лўнда ифода эта олмақдан иборат нутқий маданият малакаларини шакллантиришдир. Биринчи президентимизнинг “Ўз фикрини мутлақо мустақил, она тилида равон, гўзал ва лўнда ифода эта олмайдиган мутахассисни, авваламбор, раҳбар курсисида ўтирганларни бугун тушуниш ҳам, оклаш ҳам қийин”¹ деган сўзларини ҳамиша ёдда тутмоғимиз шарт ва зарурдир.

Қадимдан Шарқ мамлакатларида равон ва чиройли гапиришга катта эътибор қаратилган. Донишманд Шарқ бағрида бундан беш минг йиллар бурун барпо бўлган энг “кекса” муассасалардан бўлмиш илк мактабларнинг² бош вазифаларидан бири ҳам болани тўғри, аниқ гапириш ва ёзишга ўргатишдан иборат бўлганлиги³, айтилиши бундан кунимизга қадар ҳам ўз моҳиятини йўқотмай келаётганлигидан далолатдир. Бу эса ҳар қандай жамият ҳаётида тил ва нутқ нуфузининг катта ўрин эгаллаганлигидан далолат беради.

Демак, кишиларнинг тўғри, чиройли, равон ҳамда таъсирчан гапиришга интилиши ва унга оид одатий қоидалар қадимий тарихга эгадир. Шарқона муомала маданияти ҳар бир ўзбек хонадонига хос фазилат. Мулоқот нутқи, нутқ одоби, муомала нутқи, буларнинг барчаси инсоннинг маънавиятини, маърифатини белгиловчи асосий мезон ҳисобланади. Шундай қилиб, ҳар бир индивидуал шахснинг одоби унинг нутқида кўринади. Бизнингча, нутқ одоби деганда, айтилиши зарур бўлган ҳар қандай хабарларни, тингловчини ҳурмат қилган ҳолда ҳамда унинг кўнглига мос, адабий тил меъёрлари асосида етказишдир. Шунингдек, хунук хабарни ҳам тингловчига беозор етказиш мумкин. Бунинг учун эса сўзловчи ўз тилининг имкониятларини мукамал билиши керак. Чунки мулойим, ёқимли, одобли сўзлаш ҳам ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Бундай мулоқотга ёшлиқдан ибратли кишиларга тақлид қилиш, улардан ўрганиш орқали эришилади. Ота-

¹ Каримов И. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. -Тошкент: Шарқ, 1997, 9 – бет.

² Н.Маҳмудов. Ўқитувчи нутқи маданияти. Қаранг:Крамер С.Н. История начинается в Шумере. -Москва: Наука, 1991.

³ Н.Маҳмудов. Ўқитувчи нутқи маданияти. Қаранг:Къера Э. Они писали на глине. -Москва: Наука, 1984. С. 87 – 93.

боболаримиз фарзанд ўстирар эканлар, уларнинг хулқ-атвориға, гап-сўзига, кишилар олдида ўзларини қандай тутиб, нималар ҳақида фикрлашиб ўз мақсадларини қандай сўзлар билан тушунтиришларига катта аҳамият берган. Улар фарзандларининг кўрслик қилиши, катталар суҳбатига аралашиви каби ноҳўя ишларига зинҳор-базинҳор йўл қўймаганлар. Ҳар бир кишининг қандай дунёқарашга эғалиги, билимлилиги унинг муомаласидан маълум бўлади. Муомала - инсонлар ўртасидаги ўзаро алоқа воситасидир. Муомалада асосий восита тил ҳисобланади. Шунинг учун ҳам тил-алоқа курули дейилади. Инсоннинг тили ширин, муомаласи маданиятли бўлса, қисқа вақт ичида халқ орасида обрў-эътибор топади. Шунинг учун ҳам ўтмишда яшаб ўтган мутафаккирларимиз тилга, сўзга ҳурмат билан муносабатда бўлишни таъкидлашган.

Улуғ шоиримиз Алишер Навоий муомала маданияти, хушмомалалик, ширинсўзлик ҳақида пурҳикмат фикрлар баён қилганки, бугунги кунимизда ҳам ушбу фикрлар ўз аҳамиятини йўқотган эмас: "Гўзал сўзла ва ёқимли бўлган тил агарда кўнгили билан бир бўлса, яхшироқ бўлур", "Сўз борки, тингловчи жонига жон киритади, сўз борки, айтувчи бошини елга беради". Одамларнинг бир-бирлари билан қилган мулоқотларида нутқ маданиятининг қонун-қоидаларига риоя қилишнинг аҳамиятига халқимиз доимо ўз эътиборини қаратган.

Доно халқимиз ўз фикрларини қисқа ҳамда маънили мақолларда ифода этган. Мақоллар ўқувчиларни нималарга ўргатади? Мақоллар билан ўқувчиларни яқиндан таништириш улар маънавиятини ўстиришга, уларнинг баркамол инсон бўлиб етишишларига замин яратади. Чунки мақоллар она тилимизнинг энг нозик хусусиятларини англашга ва сўз бойлигини оширишга кўмаклашадиган воситадир. Мақоллар ўқувчиларни тўғри, мантиқий фикрлашга, мақсадни қисқа, лўнда ва ихчам баён этишга ўргатади. Ҳар бир нутқ ўзининг чуқур маъно ифодалашу билан қимматлидир. Мазмунли маърузалар, суҳбатлар кишига қувонч бағишлайди, янги билимлар билан бойитади. Чунончи, "Сўздан сўзнинг фарқи бор, ўттиз икки нақли бор" мақолида ҳар бир сўзнинг нозик қирралари бўлиши, уларнинг бўш гап эмаслиги, мазмунли суҳбатларнинг аҳамияти катта эканлигини ифодаламоқда. Сўз қўллашдаги ноқислик, тилга эътиборсизлик ҳақида доимо куюниб гапирадиган буюк адабиётшунос олим О.Шарафиддиновнинг куйидаги жумлалари афоризмдек янграйди: "...Афсуски, амалиётда биз кўп ҳолларда тилимизга беписанд қарашни кўраимиз. Гапирганда ёки ёзганда ўзимизни назорат қилмаймиз. Ўзимизнинг тилимизни ўзимиз ҳис қилмаймиз, унинг ички оҳанглариға кулоқ тутиб кўрмаймиз, балки жилови устига ташлаб қўйилган отдай майсаси кўпроқ кўринган ўтлоққа кириб кетаверамиз."⁴ Халқ мақолларида ҳам сўзларни ноўрин, номувофик маъноларда қўллаш, матнда мазмун ва маъноларнинг қоришиб кетмаслигига эҳтиёт бўлиш, фикрнинг изчиллик билан ривожланиб боришини ёддан чиқармаслик, тушунмаган ёки тўла англамаган ҳолда фикр билдиришга шошилмаслик каби хусусиятларга эътибор бериш ниҳоятда аҳамиятли

⁴ Шарафиддинов О. Довондаги ўйлар. -Т.:Маънавият, 2004. 269-б.

эканлиги, мазмунсиз нутқнинг инсонга ҳеч қандай фойда келтирмаслиги ҳақида огоҳлантирилади: “Сўзла мазмунли бўлсин, тингла фойдали бўлсин”, “Ўйнаб гапирсанг, ҳам ўйлаб гапир”, “Кўп гапнинг ози яхши, оз гапнинг - сози”, “Сўзга тушмаган сўзни айтма, Созга тушмаган ғазални”, “Сўзламай сўзингга боқ”, “Аввал ўйла, ўзингга боқ”, “Тил-ақл хазиначининг қиличи бўлса, фаросат - ғилофи”, “Қуруқ гап қулоққа ёқмас”, “Сўз ботирлиги тилда, Эл ботирлиги белда”, “Сўз кишининг ўзаги, Одоб кишининг беазаги”, “Сўз оёқдан илгари борар”, “Сўз чумчуқ эмас, Оғиздан чиқса, тутиб бўлмас”.

Биз ХХІ асрга, яъни янги технологиялар, ихтиролар асрига қадам қўйдик. Инсон тафаккури шу қадар кенгайиб бораётган бир пайтда кишилар ўртасидаги инсоний муносабатларнинг табиати, уларнинг хулқ-атвори ҳақида ўйлаб қоласан, киши. Бир хил ижтимоий муҳитда, бир хил шароитда кишилар нима учун ўзларини ҳар хил тутадилар. Одоблилик ва тарбиялилиқ бобида нечун бир-бирларига ўхшамайдилар? Қисқаси, инсониятнинг асаб торлари таранглашган ҳозирги замонда одамлар билан хушмуомалада бўлиш учун ҳар биримиздан сабр-тоқат, бағрикенглик, муомала маданияти ва унинг қонун-қоидаларига (этикет) амал қилиш талаб қилинади. Нутқ одоби саломлашишдан бошланади. Саломлашиш, хайрлашиш, миннатдорчилик билдириш, ўз айбини бўйнига олиш, узр сўраш, рағбатлантириш учун ҳам алоҳида нутқий воситалар мавжуд. Этикет - бу жамоат жойларида маълум бир қоидаларга амал қилишдир. Бунда энг муҳими нутқий этикетдир. Нутқий этикет, бир томондан, тил бирликларини, иккинчидан, муомала қоидаларини ўз ичига олади.

Этикет бирликлари қуйидагилардан иборат:

- саломлашиш, хайрлашиш, миннатдорчилик билдириш, таъзия билдириш каби формулалар;
- сиз ёки сен олмошлари, исм ва фамилияларни тўлиқ ва нотўлиқ ишлатиш;
- стандарт коммуникатив вазиятлар (транспортда, дўконда) булар уч қисмдан иборат бўлади: муомаланинг бошланиши, асосий қисм, муомала якуни;
- танишиш;
- кечирим сўраш;
- миннатдорчилик билдириш;
- табриклаш;
- таклиф қилиш;
- ҳамдардлик, таъзия билдириш;
- маслаҳат бериш, илтимос қилиш;
- рад этиш, розилик билдириш.

Бу ҳақда Шарқ алломалари ҳам ўз фикрларини шу тарзда баён этган:

“Сўз ҳам тўрт навдур: бири, билинмайтурғон ва айтилмайтурғон; иккинчиси, айтилатурғон ва билинатурғон: учинчиси, ҳам билинатурғон ва ҳам билишга заруратсиз, аммо айтса бўлатурғон, тўртинчиси, билинатурғон ва айтилмайтурғон. Аммо айтилмайтурғон ва билинмай турғон ундоқ сўздурки... дунёнинг салоҳи унга боғлиқдир. Ул сўздин айтгувчига ҳам, эшитгувчига ҳам кўп наф етар. Аммо билинатурғон, бироқ айтилмайтурғон ундоқ сўздирким, бир мухташам одамнинг айби сенга маълум бўлур. Лекин ақл тариқидин хаёлга келсанг, уни айтмоқ бешармлиқдир. Чунки айтсанг ул мухташамнинг қаҳри ё у дўстнинг озори сенда ҳосил бўлур, ёхуд ўз

бошингга улуғ шўриш ва ғавғо пайдо қилурсан. Шул важди хам бўл сўз билинатурғон, аммо айтилмайтурғон сўздур. Бу сўзларнинг яхшироғи хам билинатурғон ва хам айтилатурғон сўздур”.

Ўтмиш аждодларимизнинг фикрича, шахс нутқининг қандай бўлиши унинг ўз тилига бўлган муносабатида, шунингдек, одоб-ахлоқига боғлиқдир. Аждодларимиз тил одамнинг дили билан боғлиқлиги, уни тилга чиқаргунча мушоҳада қилган ҳолда яхшилаб мулоҳаза юритиши, воқеликка мос нутқий вазиятни эътиборга олишни, мазмунли, фойдали сўзларни сўзлашни, айтмоқчи бўлган фикри чиройли ва таъсирчан ҳамда лўнда ва қисқа бўлишини, зинҳор кўпол ва дағал сўзларни сўзламасликни таъкидлайдилар. Нутқ одоби ва нутқ маданиятини аждодларнинг қолдирган насиҳатларидан ва ҳаёт тажрибаларидан ўрганишни инсон нутқ одобининг меъёрларидан деб ҳисоблашган. Демак, кишиларнинг тўғри, чиройли, равон ҳамда таъсирчан гапиришга интилиши ва унга оид одатий қоидалар қадимий тарихга эгадир.

“Нутқ маданияти” фанининг асосий вазифалари талабаларни нутқ маданиятининг илмий ва назарий тушунчалари билан таништириш, бўлажак ўқитувчиларда тил воситалари ва ифода имкониятларидан коммуникатив ва эстетик мақсад ҳамда нутқ вазиятига ўта мувофиқ тарзда фойдалана олиш малакаларини шакллантириш. Нутқнинг барча коммуникатив сифатлари моҳияти билан таништирган ҳолда бундай сифатларга эга нутқ тузиш маҳоратини шакллантириш, оғзаки маданий нутқнинг муҳим қисми бўлган нутқ техникасини яхшилаш билан боғлиқ кўникмаларни юзага келтиришдан иборат.

Нутқ маданияти термини тилшуносликда уч хил ҳодисани ифода этади:

- 1) маданий нутқнинг, яъни нутқий ҳодисанинг номи;
- 2) маданий нутқ тушунчаси билан боғлиқ ва нутқ маданияти деб юритилувчи муаммонинг номи;
- 3) нутқ маданияти муаммоларини ўрганиш билан шуғулланувчи соҳанинг, тилшунослик фани бўлимининг номи.

Келтирилган учта ҳодисанинг ҳар бири мураккаб кўринишларга, қирраларга эга, уларни бир-бири билан қориштирмаслик лозим.

Шундай қилиб:

1. Нутқ маданияти адабий тил ривожининг ўзига хос хусусиятларидан биридир.
2. Нутқ маданияти - бу адабий тил меъёрларининг шаклланиши ва силлиқланишига ёрдамлашишдан иборат бўлган фаолият, яъни тил ривожига онгли аралашувидир.
3. Нутқ маданияти тилни, унинг қонун-қоидаларини онгли идрок этиш, аниқ, равшан, ифодали нутқ туза олиш маҳоратидир.
4. Нутқ маданияти кишиларнинг ўзаро тўлиқ ва теран фикрлашиши, тилнинг барча имконият ва воситаларини пухта эгаллашидан иборатдир.
5. Нутқ маданияти фақат тўғри нутққина эмас, балки уқувлилик ҳамда нутқий чечанлик ҳамдир.
6. Нутқ маданияти тил воситаларидан ўринли фойдаланган ҳолда мақсадга мувофиқ сўзлаш ва ёза олиш санъатидир.
7. Нутқ маданияти бу, аввало, фикрлаш маданиятидир.

8. Миллий ўзига хослиги билан ажралиб турувчи нутқ маданий нутқдир⁵.

Тил, нутқ ва маданият тушунчаларининг ҳар бири жамият ва тил таракқиёти мобайнида узлуксиз давом этган ўзаро таъсирлашувлари натижасида тил маданияти ва нутқ маданияти деб аталган янги тушунчаларнинг, янги илм соҳаларининг юзага келишига сабаб бўлди. Тил, нутқ ва маданият инсонсиз мавжуд бўлмаганидек, уларсиз инсоннинг ўзини ҳам тасаввур этиб бўлмайди. Тил ижтимоий маҳсулот, лисоний тизим, ундан инсон болалигидан бошлаб фойдаланади, у орқали фикрлашни ўрганади. У ёки бу ҳодисаларни одамлар ўз жамиятида шаклланган лисоний кўникма ва меъёрлар асосида қабул қилади. Ҳар бир тилда ҳаётга нисбатан ўзига хос қараш мавжуд. Дунё манзаралари ўртасидаги тафовут ҳам тиллар қанчалик бир-биридан фарқ қилса, шу даражада турлича бўлади. Лекин турли тиллар бизга турли дунё манзараларини беради дейиш ҳам шубҳа туғдиради. Бу дунёнинг асл кўриниши қандайлигини билиш имкониятидан маҳрум қилади. Миллат учун ишлаб турган тил унинг маданиятининг бир қисми ҳисобланади. Маданиятнинг ўзи эса нутқ маданияти ва демак, жамиятнинг тилга муносабати билан ҳам чамбарчас боғлиқ бўлади.

Тил жамиятга нисбатан ҳам олиб қараганда, ўзига хос турли вазибаларни бажаради ва бу, албатта, инсоннинг нутқий фаолиятида ўз аксини топади. Булар: 1) коммуникатив (вазифа) функция; 2) фикрни ифодалаш (вазифаси) функцияси; 3) сўзловчининг ички ҳолатини ифодалаш (вазифаси) функцияси ёки экспрессив (вазифа) функция; 4) тил воситалари орқали гўзаллик яратиш (вазифа) функцияси ёки эстетика (вазифа) функцияларидир.

Тилнинг коммуникативлик функцияси одамлар ўртасида унинг мулоқот воситаси сифатида хизмат қилишини талаб этади. Тилнинг бундай хусусияти антик даврлардан, яъни нотиклик санъати яратилгандан бери маълум бўлган. Тилнинг фикр яратиш ва ифодалаш функцияси тил структураларининг тафаккур, фикрлаш категориялари билан боғлиқлиги орқали аниқланади. Гумбольдт айтганидек⁶, тил доимо фикрга ҳамроҳ бўлиши керак, фикр ҳам тилдан ортда қолмасдан унинг бир унсуридан кейингисига етиб олиши ва тилда унинг боғлиқлигини таъминловчи барча нарсалар орқали ўз ифодасини топиши лозим. Яхши нутқ фикр баёнининг аниқлиги, тушунарлилиги, мантиқий кетма-кетлиги билан ажралиб туради. Шунинг учун ҳам тилнинг коммуникативлик вазибаларини илмий ва назарий жиҳатдан таҳлил эта олиш ва улардан ўринли фойдаланиш имкониятига эга бўлишимиз лозим.

Тилнинг экспрессив функцияси сўзловчи/ёзувчининг ички ҳолатини ифодалашга хизмат қилишини тақозо этади. Тил фақат бирор бир ахборотнигина эмас, балки унга, унинг мазмунига нисбатан сўзловчи ёки ёзувчининг муносабатини ҳам ифодалашида керак бўлади. Бунда, асосан, сўзловчининг руҳий ҳолати ва муносабати назарда тутилади. Сўзловчининг

⁵ Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М., Умуркулов Б. Ўзбек нутқи маданияти очерклари. -Тошкент: 1998, 31-бет.

⁶ Гумбольдт В. Язык и философия культуры. -М.:Прогресс, 1985. -С.349.

бирор вокеликка бўлган ҳолати сўзлашув жараёнида намоён бўлади. Демак, экспрессив вазифа ижобий ёки салбий ҳолатда ҳам намоён бўлиши мумкин.

Тил эстетик функциясига кўра, етказилаётган хабарнинг ҳам шаклан, ҳам мазмунан адресатнинг эстетик туйғуларини қондиришга хизмат қилади. Бундай илмий қарашда ҳам сўзловчининг руҳий ҳолати ва муомала маданияти, ўзини тута билиши, кийиниш ҳолати, барча-барчаси назарда тутилади.

Юқорида келтирилган фикр-мулоҳазалардан хулоса шуки, тил одамлар учун мулоқот ва янги ахборотни ўзлаштириш воситаси, фикр ва туйғуларнинг ифода қуроли. Ундан самарали фойдаланиш учун, яъни одамлар онги ва қалбига таъсир ўтказа олиш учун эса тил ташувчиси ўз миллий маданиятининг узвий давоми бўлмиш нутқ маданиятига эга бўлиши зарур. Баён этилган мулоҳазалардан кўриниб турибдики, тил бир пайтнинг ўзида барқарорлик ва ўзгарувчанликни ўзида мужассам этган яхлит диалектик бирликдан иборат мураккаб ижтимоий ҳодиса.

Тил асосида инсон ички дунёсининг ўзига хос шаклда рамзлашуви содир бўлади. Шунинг учун ҳам тил маънавий ва моддий ишлаб чиқариш жараёнлари ва ижтимоий муносабатларга боғлиқ. Шу билан бирга, у ўз қонуниятларига эга мустақил барқарор ва турғун тизим, (масалан, ундаги жумлалар турли микёс birlikлари - сўз бирикмалари, сўз, морфема ва бошқаларга ажралади). Тил инсонлар хотирасида сақланса-да, бироқ у ўз-ўзидан ишлаб кетмайди. Тил муайян ижтимоий фаолият (яъни мулоқот) қуроли булгани учун, асосан, нутқий фаолият жараёнида унга нисбатан кучли эҳтиёж сезилади.

Нутқ - мустақил фаолият, у орқали тил тизими ўзлигини тўлиқ намоён этади. Нутқ-мулоқот ва унда жамиятнинг у ёки бу қатламга тегишли маданияти ҳам маълум даражада ўз аксини топади. Тил ва нутқни ўзаро таққосланганда қуйидагилар яққол кўзга ташланади:

1. Тил мулоқот учун хизмат қилади ва инсоннинг дунё ҳақидаги бор тасаввурларини дискрет белгилар орқали ифодалашга қодир.

2. Нутқ тилнинг амалиётда татбиқ этилишидир; у ҳаракатдаги тил бўлиб, мулоқот воситаларини аниқ қўллаш пайтидаги кетма-кетлиги сифатида намоён бўлади.

Тил бирор бир ижтимоий жамоага (бирор бир миллатга) тегишли белгилар тизими ва нутқий фаолиятнинг муҳим таркибий қисми бўлса-да, бироқ у нутқ билан тенг бўла олмайди. Нутқ жараёнида тил структуралари ишга солинади (ёки туширилади). Нутқ - индивидуал онг ва хоҳиш-истак шакли. У бир томондан сўзловчи тил шакллари орқали ўз фикрларини ифодалашдаги алмашинувни тақозо этса, иккинчи томондан - у психофизиологик механизм сифатида ушбу алмашинувлар мустақиллигини таъминлайди.

Тил ва нутқ тушунчаларининг моҳиятидан келиб чиқадиган бўлсак, тил маданияти тилнинг лексика, синтаксис, семантика, ифодалилик ва турфа ўзгарувчанлиги қай даражада ривожланган ва бой эканлигини кўрсатса, нутқ маданияти нутқий мулоқот асосида борлиқ ва шахс ҳақидаги ахборотни юзага келтириш, уни тил тизими белгилари орқали ифодалаш ва етказишда қўлланувчи усуллар сифатида намоён бўлади. Ёки тил маданияти тилнинг

“маданийлашганлик”, адабийлашганлик, нормалашганлик даражасини, луғат таркиби, грамматик, семантик, стилистик жиҳатлардан ривожланганлик, бойлик даражасини, потенциал ифода имкониятларининг кўламдорлигини ифода этади⁷. Нутқ маданияти эса тилдан бемалол, мақсадга мувофиқ ва таъсирчан бир тарзда фойдалана олишни таъминлайдиган кўникма, малака ва билимларнинг жами демакдир⁸. Бошқача айтганда, нутқ маданияти тилда мавжуд бўлган хилма-хил ифода шаклларида фикр учун энг мақбулини танлай билиш ва шу асосда тўғри ва таъсирчан нутқ туза олиш маҳоратидир.

Тил ва нутқ ўзаро диалектик боғлиқ ижтимоий-тарихий, ижтимоий-психик ҳодисалар бўлиб, тил алоқа қуроли сифатида, нутқ эса алоқа усули сифатида мавжуддир.

Нутқ - бу тил деб аталувчи, ижтимоий-индивидуал ноёб қуролдан фойдаланиш жараёни, тил бирликлари, имкониятларининг объектив борлиқ, тафаккур ҳамда вазият билан ўзаро зарурий, доимий муносабатда намоён бўлишидир. Нутқ бу расмий тилдир. У кенг маънода сўзлардан, сўз бирикмалари ва гаплардан ташкил топади. Нутқ сўзловчи ёки ёзувчи томонидан шакллантирилган матннинг муайян кўринишининг ифодаси бўлиб, у фақатгина лисоний ҳодиса саналмасдан, балки ҳам руҳият, ҳам нафосат ҳодисаси ҳисобланади.

Нутқ тилдаги ифода воситаларидан фойдаланган ҳолда воқеликка айланган фикрдир. Нутқ нутқ аъзоларининг ҳаракатига кўра юзага келиб, икки хил бўлади: ички нутқ ва ташқи нутқ. Кишиларнинг товушларни - сўзларни талаффуз қилмасдан фикрлаши, мулоҳаза юритиши, ўйлаши ички нутқдир. Ўпқадан чиққан ҳавонинг нутқ аъзоларига таъсири, шу таъсир натижасида уларнинг ҳаракати билан аниқ товушлар сифатида юзага келадиган нутқ ташқи нутқдир. Нутқ ҳаракатдаги тилдир. Нутқ тил бирликларини ўзаро мантиқий боғлаб, уларни ҳаракатга келтиради. Нутқ сўз, сўз бирикмалари ва гаплардан иборат бўлади.

Тил ва нутқ бир-бири билан чамбарчас боғлиқ, аммо айти пайтда бир-биридан фарқланиши керак бўлган ҳодисалардир. Тилсиз нутқнинг, нутқсиз тилнинг мавжуд бўлиши мумкин эмас. Ўзбек адабий тилининг асосчиси А.Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” асарида сўзнинг шарафли сифатлари ҳақида сўзлаш асносида тил ва нутқ муносабати хусусида қуйидаги назарий фикрни баён қилади:

“Тил мунча шараф била нутқнинг олати (қуроли)дур ва ҳам нутқдурки, агар нописанд зоҳир бўлса, тилнинг офатидур.”

Демак, тил нутқ учун қурол, бу қуролдан фойдаланиб нутқ тузилади, нописандлик, эътиборсизлик қилинса, нутқ мақбул бўлмайди ва бу тилнинг офати бўлади. Тил ва нутқнинг бир-бири билан боғлиқлиги, бири иккинчисига ҳамиша таъсир этишини тил қонуниятларини теран билган улуф мутаффаққиримиз Алишер Навоий аниқ сезган.

⁷ Бегматов Э. Нутқ маданияти тушунчаси эодида. — У зб ек тили ва адабиёти, 1975, N5,

⁸ Н.Маҳмудов. Ўқитувчи нутқи маданияти. —Т.:ЎзМК, 2007, 22-б.

Европа тилшунослигида тил ва нутқни фарқлаш заруриятини асослаш, тил ва нутқ тушунчаларининг моҳиятини белгилаш, бу икки ҳодисага хос хусусиятларни илмий-назарий жиҳатдан тадқиқ этиш, аввало, машҳур швейцар тилшуноси Фердинанд де Соссюр номи билан боғлиқ. Олимнинг фикрича, “тил тушунчаси нутқий фаолият тушунчаси билан тенг эмас; тил - нутқий фаолиятнинг муайян бир, албатта, энг муҳим қисми”, тил сўзловчининг фаолияти эмас, у тайёр маҳсулот, ижтимоий ҳодиса, нутқ эса, индивидуал фаолият, сўзловчининг ўз фикрини ифодалаш мақсадида тил белгиларидан фойдаланган ҳолда реаллаштирган комбинацияси маҳсулидир. Тил шу қадар мутлақо ўзига хос нарсаки, сўзлаш қобилиятини йўқотган одам ҳам тилни сақлайди, яъни у эшитадиган тил белгиларини бемалол тушунаверади. Унинг онгида тил яхлитлигича тураверади, шу тилда ўйлайверади, фақат нутқни реаллаштириш учун нутқ органларининг тегишли ҳаракати йўқолган бўлади, холос. Ф.Соссюрнинг куйидаги фикрлари ҳам алоҳида диққатга сазовор” “...нутқий фаолиятни ўрганиш икки қисмга бўлинади; улардан бирининг, асосийсининг ўрганиш предмети тилдир, яъни моҳиятан ижтимоий ва индивидуал боғлиқ бўлмаган нарсадир; бу соф психик фандир; бошқасининг, иккинчи даражалисининг ўрганиш предмети нутқий фаолиятнинг индивидуал томонлари, яъни нутқ; бу фан психофизикдир. Шубҳасиз, бу икки предмет бир-бири билан чамбарчас боғлиқ ва бири иккинчисини тақозо этади: тил нутқ тушунарли ва фойдали бўлиши учун зарур; нутқ ўз навбатида тилнинг шаклланиши учун зарур; тарихан нутқ факти ҳамisha тилдан олдиндир. Агар тушунчанинг сўзли образ билан ассоциацияси олдиндан нутқ актида воқе бўлмаган бўлса, бундай ассоциация қандай қилиб мумкин бўла олади? Бошқа томондан қараганда, фақат бошқаларни эшитиб, биз ўз она тилимизни ўрганамиз; саноксиз тажрибалар натижасидагина тил бизнинг онгимизда сақланиб қолади. Ниҳоят, тилнинг таракқиёти айнан нутқ ҳодисалари билан боғлиқ: бизнинг тил кўникмаларимиз бошқаларни эшитганда олинган таассуротларга боғлиқ ҳолатда ўзгаради. Шундай қилиб, тил ва нутқ ўртасида бир-бирига боғлиқлик ўртага чиқади: тил бир пайтнинг ўзида нутқнинг ҳам қуроли, ҳам маҳсулидир. Аммо буларнинг барчаси тил ва нутқнинг мутлақо фарқли нарсалар бўлишига монелик қилмайди.”⁹ Кўринадики, тил туганмас имконият, нутқ эса айни шу имкониятнинг реал воқеланишидир.

«Тил маданияти» тушунчаси умумий «маданият» тушунчаси доирасида унинг бошқа соҳалари билан боғлаб ўрганилади. Ўтмишда тил маданияти энг аввало пуризм (тилни ёт унсурлардан тозалаш) ғояси билан боғлиқ ҳолда ўрганилган ва у назарий тилшунослик тамойилларидан анча йироқ бўлган. Ҳозирги пайтда тил маданияти мустақил илмий предмет сифатида шаклланыпти¹⁰. Тил маданиятининг асосий ўлчови сифатида, қандайдир бир мавҳум меъёр (софлик) эмас, балки тилнинг ўз асосий вазифаларини бажара олиш қобилияти қабул қилинди. Ҳозирги замон тил маданияти фани ўз

⁹ Соссюр д е Ф. Труды по языкознанию. -Москва: Прогресс, 1977. -С.52-57.

¹⁰ Alex Moore. Teaching and Learning: Pedagogy, curriculum and culture. -London and New York 2012. P.123.

олдига эркин ва аниқ нутқий мулоқотни таъминлашни асосий мақсад қилиб кўяди. Масалан, Европада бу ишга Прага тилшунослик мактаби ўзининг катта ҳиссасини кўшди (тилга функционал ёндашув, тил тизимининг динамик мувозанати ҳақидаги таълимотлар).

«Тил маданияти» тушунчасини унда сўзловчи шахслар маданияти билан боғлаб ўрганиш зарур. Чунки «тил маданияти» тушунчасида бир томондан тил системаси ва нутқ фаолиятининг, иккинчи томондан, тил ва нутқ орқали юз берадиган ижтимоий ва индивидуал фаолиятнинг диалектик муносабатлари ўз аксини топади. Тил маданиятининг бу томонлари алоҳида шахс фазилатларининг мажмуасини ташкил қилади. Шу сабабли, тил маданиятини шакллантириш шахсга таълим ва тарбия бериш жараёнида муҳим босқичлардан бири ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан қуйидаги масалалар муҳокамаси муҳимдир:

- 1) шахснинг таълим ва тарбияси жараёнида тил маданияти қандай роль ўйнайди?
- 2) таълимнинг турли босқичларида тил маданиятини ўргатиш борасида қандай вазифалар илгари сурилади?

Сўзловчи шахс ва тингловчи нутқий мулоқот жараёнида ўзаро тўрт турдаги социолингвистик муносабатлар пиллапоясини эгаллаши қайд қилинган, булар – юқори, тенг, паст ва нейтрал. Бундай даражаланишда нутқий мулоқот иштирокчиларининг «ижтимоий масофа»си (social distance) ҳам ўз ифодасини топади. Бу кўпинча мулоқот жараёнининг «юқоридан пастга» қабилида, суҳбатдошни менсимаслик, буйруқона оҳангда рўй беришига олиб келади. Бундан ташқари, суҳбатдошларнинг бир-бирларини яхши танимаслиги оқибатида рўй берадиган «бетакаллуф» мулоқот тури ҳам мавжуд. Мулоқотда иштирок этувчи шахсларни бир-биридан ажратиб турувчи бу ҳолатлар нутқий мулоқот муносабатларининг даражасини белгилайди. Масалан, ўғилнинг ўз отасига муносабати «пастдан юқорига» ва «ўзаро яқинлик» даражаларида баҳоланади. Буларнинг ҳаммаси тил маданиятини белгиловчи муҳим омиллардир. Таъкидлаш жоизки, кўрсатилган муносабат даражаларининг бирор бир тилда тўлиқ ифодаланиши қийин масала. Масалан, К.М.Ҳорненинг кузатишларига кўра, инглиз тили учун кўпроқ «бетакаллуф нейтрал» даража характерлидир (Horne 1995: 77-87). Француз-немис ва испан тиллари эса бу борада «яқин - нейтрал» («close - neutral») ва «узок нейтрал» («distant-neutral») даражаларидан фойдаланишади. Айни пайтда, корейс тили юқорида келтирилган даражаларнинг олтитасидан фойдаланиши билан бошқа тиллардан фарқ қилади: «узок-юқори» («distant-superior»), «яқин-тенг» («close-equal»), «узок-паст» («distant-inferior»), «узок-нейтрал» («distantneutral»), «шахссиз-нейтрал» («impersonal-neutral»), «яқин-нейтрал» («closeneutral»). Яван тилида эса, нутқ даражаларининг сони тўққизтага етади. Яван тиллари доирасида юқори мансабдор шахсларнинг болалари нутқ маданияти даражаларини коллежга ўқишга кириш пайтларидаёқ эгаллаб оладилар. Нутқий мулоқот даражасини ифодаловчи воситалар турли-тумандир. Шундай бўлса-да, ҳар бир тилда, одатда, қайсидир бир усул устувор характерга эга бўлади. Масалан, тай тилида асосан расмий (protocol) иборалар ишлатилса, яван тилида бундай ҳолда шунга мос лексика танлашга интилишади. Корейс тилида эса, бошқа ифода

воситаларидан фойдаланиш истисно қилинмаса-да, грамматик кўрсаткичларга таянилади (Horne 1995: 85-86). К.М.Хорне таклиф қилган бу модел ҳозирги пайтда ижтимоий-маданий ўзгаришлар нутқ даражаларидаги фарқларни камайишига олиб келаётган япон ва бошқа тилларда содир бўлаётган айрим силжиш, янгиликларни аниқ тавсифлашга ёрдам беради.¹¹

Нутқ маданияти тил воситаларидан муайян нутқ вазиятига мос ҳолда фойдаланишни тақозо қилади. Сўзловчи турли функционал услублардан эркин фойдаланиши лозим. Ижтимоий коммуникатив фаолиятни муайян қонун-қоидалар асосида ривожлантириш, тил маданияти ва тил сиёсатига оид назарий ва амалий масалаларни ҳал қилиш умуммаданий сиёсатнинг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади.

Манбалардан бизга маълумки, теран ва таъсирчан фикрлар, жозибали сўзларнинг шахс нутқи орқали жонли оғзаки ифодаланиши риторика предмети саналади. Жонли мулоқот жараёнида фикрларимизни ифодалашда тилимиз орқали сўзлаш санъатининг чексиз гўзаллик касб этиши ҳам риторика предмети саналган. Шунинг учун ҳам риторика предмети қадим замонлардан бугунги кунгача ҳам кишилар руҳияти билан боғлиқ ҳолда намоён бўлувчи сўз санъати сифатида ўрганилиб келинмоқда. Олимлар риторика тарихидан келиб чиққан ҳолда унинг ўз текшириш объекти мавжуд деган хулосаларни беришмоқда. Шунинг учун ҳам бугунги кунда риторика ҳам фан сифатида ўз текшириш объекти ва вазифаларига эга. Унинг текшириш предмети нутқ сўзламоқчи бўлган нотикнинг нутқи, нотик нутқидаги сўзнинг қудрати, унинг гўзал ифодаси ва мафтункор хислатларини аниқлашга қаратилган.

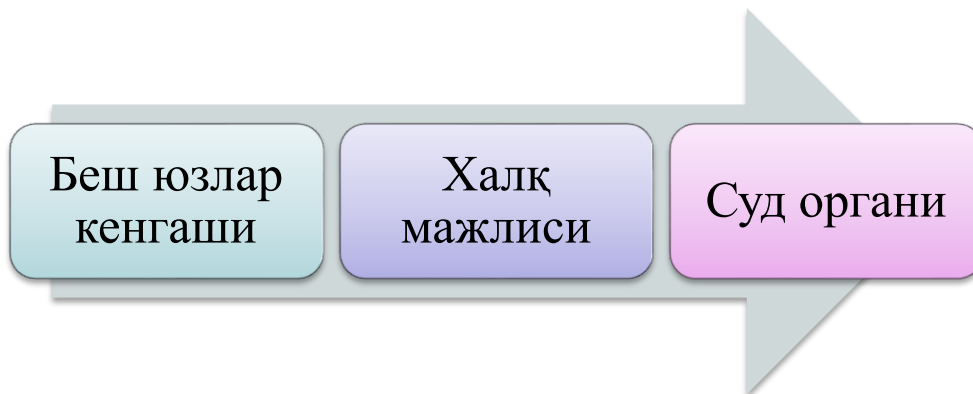
Риторика –юнонча сўз бўлиб, қадимги юнон тилида rhej ”гапириш”, “қуйилиб келиш”, retor - “ритор”- нотик маъноларини англатган. Авваллари “ритор” сўзи умуман нотикларга нисбатан ишлатилган бўлса, кейинчалик нотиклик санъатига ўргатувчи махсус муаллимларни шу ном билан атаганлар.

Риторикани, биринчидан, тингловчилар эҳтиёжларини тушуниш, уларни қийнамаслик, атрофдагиларга ёқимли кўриниш, нутқи орқали уларга завқ улашиш мақсадида, иккинчидан, туриб гапириш талаб этилган вазиятда (ҳамманинг эътибори нотикда бўлганда) ўзига бўлган ишончни ҳис қилиш, одамлар билан эркин мулоқотга киришиш асосий талаб бўлганлиги, учинчидан, аниқ нутқий кўринишлар: маъруза тайёрлаш ва айтиб бериш ишга алоқадор музокараларда иштирок этиш, хушомад ва табрик сўзларни айтиш, жамоат орасида ўз фикрларини ҳимоя қила олиш, баҳсларда ўзининг ҳақлигини исботлашнинг аҳамияти барча даврларда ҳам муҳим бўлганлиги учун ўрганганлар.

Нотиклик санъати Қадимги Юнонистонда вужудга келди. Нотиклик санъати Юнонистонда катта мавқе ва профессионал баркамоликка эришди.

¹¹ Alex Moore. Teaching and Learning: Pedagogy, curriculum and culture. -London and New York 2012. P.52

Нотиклик санъати ҳақидаги илк маълумот Гомернинг “Илиада” ва “Одиссея” дostonларида келтирилган. У ўз асарида Менелай, Нестор, Ахилл, Одиссей каби машҳур нотиклар бўлганлиги, улар нотиклик санъатининг 4 йўналишига мансублиги, нотиклик мактабларида таҳсил олганликлари, хусусан, Ахиллнинг Феникс номли сўз устаси дарсхонасида сабоқ олганлиги ҳақида қайд этади. Гомернинг нотиклик намояндаларини ўз асарларига киритганлиги қадимги Юнонистонда нотиклик санъатининг юксак камол топганлигини кўрсатади. Юнонистонда нотиклик санъатининг ривожига **демократия** сабаб бўлди. Булар:

Беш юзлар кенгашида давлат аҳамиятига молик бўлган масалалар бўйича киритиладиган таклифлар, қонун-қоидалар лойиҳасини тузиб, муҳокама этиларди. Ана шу жараёнда Кенгаш аъзоси муҳокама этилаётган масала ёки лойиҳа бўйича ўз фикрини айтар, лойиҳани киритувчи ёки масалани кўтарувчи кенгаш аъзолари эса ўз нуктаи назарларини эркин тарзда ҳимоя қилиб, ҳар томонлама асослаб, узундан-узоқ нутқ сўзлардилар. Ана шу нутқ ва эркин муҳокама жараёнида масалани кўтарувчи Кенгаш аъзоси ўз позициясини ҳимоя қила олса, лойиҳа қабул қилинар, асослай олмаса, қабул қилинмас эди. Ана шундай сўз эркинлиги, яъни демократия нотиклик санъатининг тараққиёти учун қулай замин яратди. Кенгаш нотиклиги сиёсий характерга эга бўлганлиги учун бу тоифага мансуб нотикларнинг кўпчилиги ўз мавқеига кўра сиёсий ёки ҳарбий нотиклар бўлиб, улар ижтимоий-сиёсий нотикликнинг вужудга келишига сабаб бўлдилар. Ижтимоий-сиёсий нотикликнинг йирик намояндаларидан бири Периклдир. Периклнинг нотиклик маҳорати ҳақида Эвполид шундай дейди:

”У сўзда донолиги жиҳатдан ҳаммадан устун туради. Унинг лабларига ишонтириш худоси макон қурган: у шу қадар мафтун эта олардики, нотиклар ичида, тингловчиларида ўз ништарини қолдирадиган яккаю яғонаси эди.”

Нотик-Периклнинг ибрат бўладиган хислатларидан бири шундаки, у донишманд нотик, юксак маҳоратга эга эканлигига қарамай, то пухта тайёргарлик кўриб, нутқ матнини кўнгилдагидай қилиб тўла-тўқис ёзиб олмагунча, сира минбарга чиқмаган. Плутархнинг айтишича, одамлар қайсарлик қилиб талаб қилганда ҳам, тайёрланиб улгурмаганлигини айтиб, сўзга чиқмаган. У ўз нутқида мантиқ масаласига алоҳида эътибор берган. Бунинг учун у нутқида қўлланадиган факт ва ҳужжат, мисол ва далилларни шундай жойлаштирганки, натижада унинг нутқини эшитган тингловчида нотик позициясининг тўғрилигига ҳеч қандай шубҳа қолмаган. Перикл нутқ матнларининг тилига ва унинг талқини жараёнидаги талаффузига ҳам эътибор бериб, ўз фикрларини образли ифодалашга ҳаракат қилган.

Юнон демократиясининг иккинчи ҳал қилувчи органи – қонун чиқарувчи **Халқ мажлиси** эди. Беш юзлар муҳокамасидан ўтган масала ва лойиҳаларни кенг умумхалқ муҳокамасига кўйишар ва ана шу муҳокама натижасида муайян масала ёки лойиҳа қабул қилинарди ё узил-кесил инкор этиларди. Шу жараёнда фуқароларнинг барчаси эркин иштирок этиш ва эркин муҳокама юритиш ҳуқуқига эга эди. Демократик асосга эга бўлган бундай муҳокама ва мунозаралар жараёнида шаҳар фуқаролари орасидан ўнлаб забардаст нотиклар етишиб чиқар ва улар минг-минг кишилардан иборат кенг муҳокама этувчи аудиториялар олдида юртдошлари манфаатини, ўз давлати манфаатини ва ўзларининг хусусий позицияларини ҳимоя қилиб нутқ сўзлардилар. Бу ҳол кенг омма орасида нотиклик санъатининг ривожланиши учун жуда қулай шароит яратди. Чунки нотиклик санъати ҳар бир фуқаро учун эҳтиёжга айланган эди. Улар нотиклик санъатининг асосларини эгаллаш учун курашар ва мақсадга эришиш учун махсус устоз-ўқитувчилардан дарс олишарди. Бадавлат оилалар эса ўз болаларини болалик чоғиданоқ шу санъат билан қуроллантиришга уринар ва фарзандларини махсус нотиклик мактабларига бериб ўқитарди. Ўз-ўзидан маълумки, ана шу оммавий эҳтиёж туфайли нотиклик санъатининг бошланғич, ўрта ва олий таълим даражасидаги мактаби мавжуд бўлиб, уларда минглаб кишилар таълим оларди. Шухрат қозонган мактаблардан бири Исократнинг мактабидир. Исократ эрамиздан аввалги 436-338 йилларда яшаган. У нотиклик, фалсафа ва юриспруденция соҳасида Сукрот, Лисий, Горгий каби забардаст олимлардан сабоқ олади. У 329 йили Афинада нотиклик мактаби очади ва унда 40 йил устозлик қилади. Исократ мактаби ўзининг етук, пухта билим бериши билан шухратга эга бўлди. Шунинг учун ҳам бу мактабга фақат афиналиклар эмас, балки Юнонистоннинг барча бурчакларидан ўқувчилар оқиб кела бошлайди.

Суд нотиклиги Юнонистонда энг катта мавқе ва эътиборга, амалий аҳамиятга молик бўлган нотиклик кўринишларидан биридир. Антик демократия қоидаларига кўра ҳар бир эркин фуқаро хоҳлаган пайтида,

хоҳлаган иши бўйича судга мурожаат этиши ва ўз манфаатини ҳимоя қилиши мумкин эди. Суд жараёнида суд ҳайъати чинакамига демократик, одилона позицияда турар, суд ҳукмининг қайси томон фойдасига ҳал бўлиши кўпинча уларнинг нотиклик санъатидаги маҳоратига боғлиқ эди. Қай томон ўзининг мантиқий, фактологик ва ниҳоят талқин аргументлари билан суд ҳайъатини ишонтира олса, ҳукм ўшанинг фойдасига чиқарилар эди. Антик суд жараёнининг демократик қоидаларига кўра, ҳар ким ўзини ҳимоя қилиши мумкин эдики, етук нотик бўлган рақибларининг тазйиқига дош беришлари қийин эди. Шунинг учун ҳам антик суд тизимининг қоидаларига мувофиқ бундай кишилар учун улар номидан сўзловчи нотиклардан ёрдамчи олишга рухсат бериларди. Улар **синегорлар ва логографлар** деб аталган. Синегорлар суд жараёнида бошқа бировнинг манфаатини кўзлаб нутқ сўзловчи кишилардир. Синегорлар нотиклик санъати ва юриспруденциядан махсус таълим олган кишилар бўлган. Улар олган ишларини ипидан-игнасиғача ўрганиб чиқиб, уни юриспруденция қоидалари асосида ёзиб, нотиклик маҳоратларини ишга солиб, суд жараёнида ютиб чиқишга ҳаракат қиларди. Логографлар эса нутқ матнларини тузиб ёки ёзиб берувчи иқтидорли кишилар бўлган. Улар қонуншунос мутахассис, таъсирчан, мантиқий изчил ва ишонтирувчи нутқларнинг ёзувчиси, ўрни келганда нотик сифатида ўз ҳимояларидаги кишиларни кенг омма олдида, демократик суд олдида оқлаб чиқувчи билимдонлардир.

Шундай қилиб, нотиклик санъатининг ривожланишига ва, хусусан, суд нотиклиги тараққиётига синегорлар ва логографлар улкан ҳисса қўшганлар. Нотиклик турларидан яна бири **эпидейктик**, яъни тантанали нотикликдир. Эпидейктик нутқ кўриниши нотиклик санъатига бўлган катта қизиқишнинг маҳсули бўлиб, фақатгина суҳанпардозлик мақсадини кўзда тутарди. Бу нутқдан кўзланган мақсад, ўз нотиклик маҳоратини намоёиш этиш, нотиклик санъатининг барча имкониятларини ишга солиб, тингловчиларга эстетик завқ бағишлашдан иборат эди. Эпидейктик нотикликда баландпарвоз сўзлар ишлатилар, шу боис ҳам бундай нутқ матнини тайёрлаш анчагина изланишни талаб қиларди. Натижада логографлар ўзларидан олдинги воизларнинг меросига ва халқ оғзаки ижодига мурожаат эта бошладилар. Шу туфайли чиройли сўзлаш санъати аста-секин шаклланиб, бадий адабиётнинг ривожига муҳим аҳамият касб этди. Яъни трагедия, комедия ва роман жанрларининг туғилишига ижобий таъсир кўрсатди.

Энг муҳими, нотиклик санъатининг ривожига адабий тилнинг шаклланишига, шунингдек, нотиклик санъати назарияси бўлмиш “Риторика” илмининг вужудга келишига сабаб бўлди. Римдаги барча шоирлар ва нотиклар шу мактабдан, яъни риторика мактабидан таълим олганлар.

Нотиклар томонидан яратилган нутқ матнлари насрий ва поэтик ижод намунаси саналган. Тантанали нутқ матнлари шу қадар гўзал, силлиқ, бадий

ва лингвистик безакларга бой ҳолда тузилганки, уларни ўқиб чиқишнинг ўзи ҳам катта завқ-шавқ беради. Истеъдодли нотик талқинида эса бу нутқлар ажойиб артистона ижрочиликка айланиб кетган ва тингловчиларга катта эстетик ҳузур бағишлаган. Шу нуқтаи назардан Юнон нотиклигининг эпидейктик кўриниши ўз ижтимоий мавқеига кўра бадиий-эстетик ижод характериға мойил. Умуман, ёзма адабиётнинг пайдо бўлишида, нафис адабиётнинг гўзал лирик шаклларининг юзага келишида эпидейктик нотикликнинг таъсири жуда катта бўлган.

Юнонистонда бўлганидек, Римда ҳам нотикликнинг, асосан, уч турини кўрсатиш мумкин: **суд нотиклиги** - оқловчи ва қораловчи, **сиёсий нотиклик**, **мақтов нотиклиги**. Булардан ташқари, Юнонистонда бўлганидек, нотиклик санъатини ўқитиш учун хизмат қилувчи ўқув - машқ нотиклиги ҳам мавжуд эди.

Римда урушнинг кучайиб кетганлиги ҳарбий саркардалар нутқининг ривожланишиға ҳам имкон берди.

Шундай қилиб, қадимда давлат ишларини бошқаришда қатнашишни хоҳлаган ҳар бир киши учун чиройли сўзлаш санъатини эгаллаш мажбурий бир эҳтиёжға айланган. Шу эҳтиёж қонун доирасигача борган. Улар ўз лавозимларининг юқори бўлишини хоҳлаганлари учун ҳам нотиклик санъати сирларини ўргатадиган махсус мактабларда таълим олганлар. Чиройли нутқ эгаси бўлишға ҳаракат қилганлар. Чиройли нутқ эгасигина юқори лавозимларни эгаллаган. Шунинг учун ҳам улар доимо ўз нутқини ўстириш учун курашганлар.

Нотиклик санъатининг йирик намояндаси Цицерон бу санъатға юксак баҳо бериб, икки хил санъатни — лашкарбошилиқ ва нотиклик санъатини тан олади. Бундай ижодкор нотикларнинг номи ўз мамлакати доирасидан чиқиб, жаҳонға маълум ва машҳур бўлган. Аристотель, Демосфен ва Цицерон, Лисий, Сукротлар шулар жумласидандир. Хуллас, олим М.Гаспаров айтганидек, антик қоидалар “ёш нотиклар учун яхши мактаб, етук нотиклар учун яхши қуролдир”.¹² Шунинг учун антик нотиклик сирларини ўрганиш, уларнинг энг илғор хусусиятларини ўзлаштириш ва амалда қўллай олиш мақсадға мувофиқдир.

Нотиклик — ўтмиш сўз санъатининг энг қадимий санъатларидан бири бўлиб, бу санъат мусулмон Шарқида воизлик деб аталган. Шунга кўра нутқ — ваъз, нотик — воиз деб юритилган.

Марказий Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқи IX-XV асрларда дунё маданияти таракқиётида олдинги сафлардан бириға кўтарила олган эди. Умуман, ўрта асрларда фан ва маданиятнинг ривожига Хоразмий, Фарғоний,

¹² М.Л.Гаспаров. Цицерон и античная риторика. (Қаранг: Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве. – М.: Наука, 1972. – С.25.)

Фаробий, Ибн Сино, Беруний, Кошғарий, Навоий каби улуғ сиймолар катта хисса кўшганлар. Улар яшаган давр Шарқ тарихида Уйғониш даври ҳам деб юритилади. Бу даврда илм-фан, адабиёт, санъат ва маданиятимизнинг раванк топган йиллари бўлди. Адабиёт, санъат, фан ва умуман, маданиятимизнинг тарғиботчилари бўлган бу алломалар айни вақтда воизлик санъатини ҳам яратдилар. “Ваъз” сўзи арабча тарғиб қилиш, панд-насихат деган маъноларни англатади; “воиз” сўзи эса ваъз айтувчи, нутқ сўзловчи шахс маъносини билдиради. Воизлик санъати тингловчининг, жамоанинг онгига, ҳис-туйғусига таъсир этиш маҳорати бўлиб, ҳозирги вақтда у нотиклик санъати деб юритилмоқда.

Қадимги Шарқда (IX асргача) воизлик вазифасини шоҳлар, халифалар бажарган. Улар жума кунлари, ҳайит ва бошқа байрамларда жамоани йиғиб, давлат сиёсати, фуқароларнинг мажбурият ва бурчлари, бошқа мамлакатлардаги вазият, душманларнинг кирдикорлари, мудофаа масалалари ҳақида ва бошқа мавзуларда ваъз айтганлар. IX асрдан бошлаб давлат ҳукмдорлари бу тадбирни ўз ихтиёрларидаги махсус сўз усталарига юклаб, уларни воизлар деб атай бошлаганлар. “Воиз” сўзи ҳатто уларнинг исми-шарифларига кўшиб айтилган ва ёзилган. Марказий Осиё воизлик санъати хазинасига даставвал Баҳовуддин Валад, Жалолиддин Румий, Ҳусайн Кошифий, Муин Воиз каби сўз усталари ғоят улкан хисса кўшганлар.

XII асрдан бошлаб воизлик санъати назарияси ва амалиётини талқин ва тавсиф этадиган кўплаб илмий, тарихий, услубий рисоалар ёзилган. Булар қаторига Муҳаммад Рафиқ Воизнинг “Авбоб ул-жинон”, Воиз Казвинийнинг “Зилолу мақол”, Воиз Ширвонийнинг “Аҳсан ул-аҳодис”, Муҳаммад Воизнинг “Ҳидоят ул-тақвим”, Қурайш Саидийнинг “Анис ул-воизин”, Воиз Самарқандийнинг “Равозат ул-воизин”, Қози Ўшийнинг “Мифтоҳ ул-нажжих”, Воиз Кошифийнинг “Даҳ мажлис”, “Махзан ул-иншо” каби асарлари киради. Шунингдек, тарихчи, шоир, муҳаддисларнинг асарларида ҳам воизлик санъатига алоқадор баъзи фикрлар баён қилинган. Тарихнавис Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”сида, Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис”, “Мантиқ ут-тайр”, “Махбуб ул-қулуб”, “Хамса”, “Чор девон” асарларида; Зайнуддин Восифийнинг (XV аср) “Бадое ул-вақое”, Хондамирнинг “Макорим ул-ахлоқ” рисоласида атоқли воизларнинг маҳорати, исътеъдоди, ваъзхонлик услублари ҳақида мулоҳазалар юритилган. Тарихчиларнинг шоҳидлик беришларича, соҳибқирон Амир Темур, Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Бобур, Мирзо Улуғбек каби давлат арбоблари воизлик санъатини пухта эгаллаганлар ва ўз фаолиятларида ундан моҳирона фойдаланганлар.

Воизлик санъати асосан уч шаклда бўлган: дабирлик, хатиблик, музаккирлик. Булардан биринчиси-давлат мақомидаги ёзишмаларни ёзма баён этиш ва қироат билан ўқиб бериш, иккинчиси-жума кунлари пешин

намози олдидан хутба ўқиш, учинчиси, жума кунларидаги, ҳайит ва бошқа тантанали кунлардаги анжуманларда хатибдан кейин диний, ахлоқий, ҳуқуқий масалаларни шарҳлаб беришдан иборат бўлган. Эндиликда уларни асосан имом-хатиб, имом-ноиблар, гоҳо мударрислар ўтказадилар. Умуман, воизлик санъатига диний таълимот соҳиблари ҳамиша катта эътибор билан қараганлар ва бу анъана ҳозир ҳам давом этмоқда. Воизлик санъати тингловчиларнинг, воизларнинг ижтимоий-сиёсий мавқе ва лавозимларини ҳамда бошқа хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ҳам учга ажратилган ва уч хил номланган: 1) юқори табақа аъёнлари ва зодагонлари учун мўлжалланган бўлиб, султониёт; 2) жангоҳлар иштирокчилари учун мўлжалланган бўлиб жиҳодия; 3) оддий фуқаролар учун мўлжалланган бўлиб ғарибона деб юритилган. Султониётда- ҳукмдорлар шаънига ҳамду санолар айтилган; улар кўкларга кўтариб мақталган, яъни шахсга сиғиниш, ҳушомадгўйлик, лаганбардорлик ўз ифодасини топган; жиҳодия- жанговарлик, ботирлик, қаҳрамонлик, жасурлик, фодойилик, ватанпарварлик улуғланган, барча жиҳодга чақирилган; ғарибонада эса-меҳнат аҳлини итоаткорликка, ювошликка чақириш кабилар ифодаланган. Ҳар бирининг ёзилиш, ўқилиш, шунингдек, ваъз этилиш шартлари, усули, оҳанги ҳам ҳар хил бўлган.

Машҳур воизлардан бири, кўпгина билимларни чуқур эгаллаган, халқ орасида катта нуфузга эга бўлган Воиз Иршод ҳақидаги рисоласида Али Сафий деган тарихчининг асаридан қуйидаги бир воқеани келтиради:

Кунлардан бирида Ҳусайн Байқаро Шероз шоҳи ҳузурига бир нуфузли вакил юбормоқчи бўлибди. Бу киши расмий давлат иши юзасидан шоҳ билан музокара олиб бориши лозим бўлган. Султон аркони давлат аъёнлари билан маслаҳат қилганида, улар ўз замонасининг гоят маҳоратли нотик ва сиёсатдонларидан бири ҳисобланган мавлоно Иршодни тавсия қилганлар. Уни салтанатга чорлаб, бу музокарани унга топширганлар. Мавлоно Иршод Шерозга бориб, қисқа муддатда топшириқни моҳирлик билан адо этган. Унинг воизлик маҳоратини пайқаган шоҳ унга қайтиш учун ижозат бермай, битта анжуман чақиртириб, ваъз айттириб, сўнг жавоб беражagini айтган. Воиз мамнуният билан бу илтимосни қабул қилиб, жума куни бўладиган анжуманга пухта тайёргарлик кўрган. Фаҳриддин Сафийнинг шоҳидлик беришича, Иршод минбарга чиқиб, шундай маҳорат ва эҳтирос билан нутқ сўзлаганки, масжиди жомега йиғилганлар ҳўнг-ҳўнг йиғлай бошлаганлар. Шунда у ўз нутқининг жозибадор, мафтункор яна бир қиррасини намойиш қилган: у ўз ваъзи жараёнида шундай бир бурилиш ясаганки, йиғлаб ўтирганларнинг барчаси беихтиёр қаҳқаҳа отиб юборган.

Яна шундай нотиклардан бири XV-XVI асрларда Фарғона водийсида яшаган нотик Қози Ўший бўлган. У Ўш шаҳрида туғилиб, бу ерда қози мансабида хизмат қилгани учун шундай ном олган. Фаҳриддин Сафийнинг юқорида қайд этилган рисоласида ва тарихнавис Муҳаммад Маждийнинг

“Зайнат ул-Мажолис” асарида таъкидланишича, Ўшйй воизлик санъатида мислсиз маҳорат соҳиби сифатида донг таратган ва эл назарига тушган.

Ушбу қўлёмаларда қайд этилишича, Эрон мамлакатининг жанубидаги Сейистон вилоятининг аҳолиси ўша даврларда зикналиги билан ном чиқарган бўлиб, ҳатто тиланчига ҳам бир бурда нон бермас экан. Бу зикналикни эшитган Қози Ўшйй ўша вилоятга борибди. Бундан бирор наф чиқишидан шубҳаланган биродарлари уни бу фикрдан айнитишга уринибдилар. Шунда воиз уларга қараб:”Дунёда юмшамайдиган кўнгил, очилмайдиган кулф бўлмайдди: мен уларнинг кўнгил кулфини суҳандонлик калити билан очиб юмшатаман”,-дебди. Ўшйй сўзининг устидан чиқибди. Қози Ўшййнинг “Мифтоҳ ун-Нажжох”, яъни “Сўз калити” рисоласи эса воизлик санъатининг сир-асрорини моҳирона очиб берган. Бу эса унинг ўткир воизгина эмас, балки нутқ маданияти бўйича етарли билим соҳиби эканлигидан ҳам далолат беради. Нотиклик назарияси соҳасида ҳам катта ютуқларни қўлга киритган.

Буюк қомусий олим Беруний (973-1048) ўз давридаги барча фан соҳалари бўйича ижод қилиб 150 дан ортиқ асар қолдирди. Бизгача етиб келган асарлари “Хронология”, “Ҳиндистон”, “Геодезия”, “Минералогия” ва бошқалардир. “Геодезия” асарининг кириш қисмида фанларнинг пайдо бўлиши ва тармоқланиб кўпайиши ҳақида сўз юритиб, ҳар бир фаннинг инсон ҳаётидаги зарурий эҳтиёжлар талаби билан юзага келишини айтади. Унингча, грамматика, аруз ва мантиқ фанлари ҳам шу эҳтиёжнинг ҳосиласидир. Инсон нутқи ўз тузилиши, материалига кўра ростни ҳам, ёлғонни ҳам ифодалаши мумкин. Бу кўплаб мунозараларга сабаб бўлади. Инсон бу мунозаралар жараёнида ростни ёлғондан ажратадиган “мезон”ни яратади. Бу мантиқ фани эди. Инсон нутқида шубҳали ўринлар сезилса, маълум “мезон” ёрдамида улар тузатилади. Олим мантиқни ўрганмасдан, уни маломат қилганларга ҳайрон қолади ва уларга ачиниб: “Агар у дангасаликни ташлаб, оромга берилмасдан, гап билан боғланиб келадиган наҳв (грамматика), аруз (шеър ўлчови) ва мантиқни (логика) мутолаа қилганида эди, сўзнинг (нутқ) наср ва назмга ажралишини билган бўларди” — дейди (Беруний. Тўпл. асарлар. III том, 1982, 64-бет).

Демак, Беруний нутқнинг икки хил — наср, назм кўриниши борлигини таъкидламоқда. Нутқнинг бу турлари маълум қоидалар асосида шаклланади. Наср наҳв қонун-қоидалари, назм аруз талабларига биноан тузилади. Арузга қараганда наҳвнинг таъсир доираси кенг, у наср учун ҳам, назм учун ҳам зарур. Беруний ёзади: “Наҳв насрда ва аруз назмда айтилган сўзнинг меъёрини ўлчовчи ва хатосини тузатувчи аниқ иккита мезон бўлиб қолди, лекин наҳв булар иккисининг умумийроғидир, чунки у насрни ҳам, назмни ҳам биргаликда ўз ичига қамраб олади” (Ўша асар, 64-бет).

“Хуллас, яхши нутқ тузиш учун наҳв, аруз, мантиқ фанлари

хамкорлигидан фойдаланиш зарур бўлади. Уларнинг биронтасига аҳамият бермаслик, булардан бирининг қондаси бузилса, қолган иккитасига таъсир қилмай қўймайди” (Ўша асар, 64-бет).

Беруний шакл ва мазмун бирлигига катта аҳамият беради. Унингча, шакл мазмунга хизмат қилиши, мазмунсиз ҳар қандай чиройли шакл ҳам эл орасида эътибор қозонмайди. Нутқнинг насрий шаклида ҳам, назмий шаклида ҳам мазмун асосий мезон эканлигини таъкидлайди.

Улуғ **файласуф Абу Наср Фаробий** (870-950) илмнинг турли соҳаларини мукамал билган ва улар ҳақида мустақил фикрлар баён қилган алломадир. Нутқ ва ақл тарбиясига оид илмлар тўғрисида Фаробий қимматли фикрлар айтган.

Тўғри сўзлаш, тўғри мантиқий хулосалар чиқариш, мазмундор ва гўзал нутқ тузишда лексикология, грамматика ва мантиқнинг нақадар аҳамияти зўрлиги ҳақида шундай дейди: “Қандай қилиб таълим бериш ва таълим олиш, нутқий қондани қандай ифодалаш, баён этиш, қандай сўзлаш ва қандай жавоб бериш (масаласи) га келганимизда, бу ҳақда билимларнинг энг биринчиси — жисмларга ва ҳодисаларга исм берувчи тил ҳақидаги илмдир деб тасдиқлайман”.

Иккинчи илм грамматикадир: у жисмларга берилган номларни қандай тартибга солишни ҳамда нарсалар (субстанция) ва ҳодисаларнинг (акциденция) жойлашишини ва бундан чиқадиган натижаларни ифодаловчи ҳикматли сўзларни ва нутқни қандай тузишни ўргатади.

Учинчи илм мантиқдир: “маълум хулосалар келтириб чиқариш учун логик фигураларга биноан қандай қилиб дарак гапларни жойлаштиришни ўргатади. Бу хулосалар ёрдамида биз билмаган нарсаларни билиб оламиз ҳамда нима тўғри, нима ёлғон эканлиги ҳақида ҳукм чиқарамиз” (Абу Наср Фаробий. Рисолалар, Т., 1975, 54-бет).

Кўринадики, лексикология, грамматика ва мантиқ фанларининг нутқ тузишдаги аҳамиятини икки буюк олим ҳам юксак даражада англаганлар ва уларга катта аҳамият берганлар. Нотиқ нимани ва қандай сўзлаши кераклигини билиши ва тўғри хулосалар чиқариши учун ўз нутқида сўз ва гапларнинг жойлашиш тартиби катта аҳамиятга эга эканлигини таъкидлайдилар. Беруний ҳам, Фаробий ҳам қадимги грек фалсафасига ва бошқа фанларга оид асарлардан озиқланибгина қолмай, уларни тўлдирдилар, ўз фикр-мулоҳазалари асосида ноўрин жойларига изоҳ бердилар.

Тилшунослик тарихида **М.Кошғарий** салмоқли ўрин эгаллайди. У тилшуносликнинг жуда кўп соҳалари бўйича асарлар ёзди. Қиёсий тарихий тилшуносликнинг отаси, фонетист, лексиколог, лексикограф, туркий тиллар сарф ва наҳв илмининг асосчиси саналади.

М.Кошғарийнинг ҳаёти ҳақида жуда оз маълумотга эгамиз. Унинг туғилган йили аниқ эмас. Лекин луғат ёзилганда муаллифнинг кексайиб

қолганлигини ҳисобга олсак, у XI аср бошларида туғилган деб ҳисоблаш мумкин. М.Кошғарийнинг туркий тилларга бағишланган иккита асар ёзганлиги маълум. Улардан бир “Жавоҳирун наҳв фил луғатит турк” (“Туркий тилларнинг синтаксиси жавоҳирлари” деб, иккинчиси эса “Девону луғатит турк” (“Туркий сўзлар тўплами) деб аталади.

Унинг семасиология соҳасидаги фикрлари ҳам жуда қимматли. У сўзларнинг маъноларини изоҳлабгина қолмай, маъно ўзгаришлари юзасидан ҳам нозик кузатишлар олиб борганлиги маълум. Маънонинг кенгайиши, торайиши ва маъно кўчиш усуллари билан бирга сўзлардаги омонимия ва синонимия ҳодисалари ҳам асарда тилга олинади.

“Девону луғатит турк”нинг адабий қиммати бениҳоя каттадир. Унда уч юзга яқин шеърий парча ва кўплаб мақол ҳамда ҳикматли сўзлар бўлиб, шоир бундай шеърий парчаларга қисқа-қисқа шарҳлар беради, халқ мақолларининг моҳиятини ёритиб, уларнинг ишлатилиш ўрнини ҳам кўрсатади. Ардам боши тил-адаб ва фазилатнинг боши тил, деб таъкидлайди.

Ўрта аср шарқининг буюк алломалари орасида машҳур табиб, файласуф, шоир **Абу Али ибн Сино** алоҳида ўрин тутаяди. Унинг турли соҳалар билан бирга таълим-тарбия, ахлоқ ва нутқ ҳақида ҳам фикрлари мавжудки, улар билан яқиндан танишиш нотиклик санъатини мукаммал ўрганишга ёрдам беради. Яхши дўст қайси йўл билан ахлоқий камчиликларни тузатишда бошқаларга ёрдам бериши мумкинлиги масаласига ибн Сино алоҳида эътибор беради ва нотик қуйидагиларга амал қилиши лозим деб билади:

1. Насихат кўпол оҳангда берилиши керак эмас.
2. Сухбатдошнинг илм даражасини ҳисобга олиш зарур.
3. Насихатга кўп берилмаслик керак, уни ўртоқлик сухбати тарзида олиб бориш керак.
4. Насихатни мулойим оҳангда, ёлғиз олиб бориш керак.
5. Агар таъна қилмоқчи бўлсанг, бошқалар камчилиги билан қийслаб таъна қил.
6. Агар ўз эътиқодингни айтмоқчи бўлсанг, фақат бир фактга таянма, балки кўп масалалар билан исботла, сухбатдошингни буни юрагига яқин олишга, шу нарса ҳақида ўйлашга ва ҳақиқатни излашга ишонтир.
7. Агар сухбатдошинг сенинг гапларингга эътибор билан қулоқ солаётган бўлса, сухбатни охиригача давом эттир ва ҳеч нимани сир сақлама, лекин унинг эътиборсизлигини сезсанг, гапни бошқа мавзуга бур.

Ибн Синонинг муаллимлар ҳақидаги фикрлари ҳам эътиборга лойиқ. Унинг фикрича, муаллим мардонавор, ростгўй ва покиза инсон бўлмоғи, бола тарбияси усуллари ҳамда маънавият қонун-қоидаларини мукаммал билиши зарур. Аллома боланинг яқка-ёлғиз илм олишига йўл қўйиш мумкин эмаслигига, бу уни бахтсиз қилиб қўйишига ишонар эди. Болалар бир-бирлари билан ўзаро мулоқотда бўлиб туришлари, бир-бирларидан яхши

хулқни ўзлаштиришлари даркор. Муаллим, Ибн Синонинг ҳисоблашича, куйидаги қоида ни ўзлаштириб олиши шартдир: ўқувчини нохуш таъсирлардан асраши, унинг хуш ахлоқли ва виждонли дўстлар билан биргаликда бўлишлигини назорат қилиб туриши керак. Минг йил муқаддам битилган аллома мизнинг бу фикрлари баркамол авлодни тўғри йўлга солишга, уларни жисмонан соғлом, маънан етук қилишга, уларнинг бир-бирлари билан мулоқот қилгандагина комил инсон бўлиб етишишларини тасдиқлайди.

Қадимги Шарқ педагогикасининг ажойиб асарларидан бири “Қобуснома” да ҳам нотиклик ва нотик одоби ҳақида ибратомуз гаплар айтилган бўлиб, улар ҳозир ҳам маълум даражада аҳамиятини йўқотмагандир. “Қобуснома” Кайковус томонидан 1082-1083 йилларда яратилган бўлиб, 44 бобдан иборат.

Унинг 6-7-боблари сўз одоби ҳақидадир. Асар муаллифнинг фарзандига қилган насиҳатлари сифатида ёзилгандир. У фарзандини ёқимли, мулойим, ўринли сўзлашга, беҳуда гапирмасликка ундайди: Яхши сўзлашга ўрган ва мулойим сўзлашдан бошқа нарсани одат қилма, негаки, қандай сўзни гапиришни истасанг, тил шуни гапиради. Сўзни ўз жойида сўзла, жойида айтилмаган сўз, агар у яхши сўз бўлса ҳам, ёмон кўринади”. “Киши суҳандон ва нотик бўлиши лозим”. Ҳар бир нотик ўз нутқи устида кўп машқ қилиши, халқ олдида нутқ сўзлаганда ёқимли ва бамаъни гапириши, халқнинг эътиборини қозониши зарур. “Халқ олдида гапирганда сўзинг гўзал бўлсин, бу сўзни халқ қабул қилсин. Халойиқ сенинг сўз билан баланд даражага эришганингни билсин, чунки кишининг мартабасини сўз орқали билдилар, ҳар кишининг аҳволи ўз сўзи остида яширинган бўлади”.

Нотик сўзнинг маъноларини ҳар томонлама ўрганган бўлиши керак, деб ҳисоблайди Кайковус. “Эй фарзанд, сўзнинг юз ва орқа томонини билгил, уларга риоя қилғил, сўзлаганингда маъноли гапир, бу нотикликнинг аломатидир. Агар гапирган вақтингда сўзнинг қандай маънога эга эканини билмасанг, қушга ўхшайсан, бундай қушни тути дейдилар!” Нотик халқ тилини, халқнинг фикрларини, руҳиятини билиши керак. “Шундай кишини нотик (сухангўй) деймизки, унинг ҳар сўзи халққа тушунарли бўлсин ва халқнинг ҳар сўзи унга ҳам маълум бўлсин”. Сўзлаганда ўйлаб, ҳар бир фикридан келиб чиқадиган хулосани кўз олдида келтириб гапирган нотик пушаймон бўлмайди. “Ўйламасдан сўзлама, ҳар бир сўзни ўйлаб гапир, то айтган сўзингдан пушаймон бўлмагайсан”.

Кайковус нотикларни “билағонлик” қилиб тилдаги сўзларни бузиб сўзламасликка, ҳамма вақт мавжуд тил меъёрларига амал қилишга чақиради: “Агар сўзни ва илмни яхши билсанг ҳам ҳеч бир сўзни бузма, тўғри таърифла. Сўзни бир хил гапир. Кўп билу, оз сўзла, кам билсанг кўп сўзлама, чунки ақлсиз киши кўп сўзлайди, деганларки, жим ўтириш саломатлик

сабабидир. Кўп сўзловчи даҳо ақлли одам бўлса ҳам халқ уни ақлсиз дейди...”

Сўзнинг қадри, ундан фойдаланиш, кам сўзлаб, кўп маъно юклаш, равшан фикрлаш каби масалалар устида XII- XIII аср мутафаккирлари Юсуф Хос Хожиб, Аҳмад Югнакийлар ҳам ибратли фикрлар билдирганлар.

Улуғ шоир **Юсуф Хос Хожиб** туркий халқларнинг XII асрдан ажойиб бадиий ёдгорлиги бўлган “Қутадғу билиг” (“Бахт келтирувчи билим”) асарида сўзларни тўғри танлаш ва қўллаш ҳақида: “Билиб сўзласа сўз билиг саналур” деган эди. Гапиришдан мақсад сўзловчининг кўзда тутган нарса, ҳодиса, воқеаларни тингловчига тўғри, таъсирчан етказишидан иборат. Шундай экан, нутқнинг тўғрилиги, равонлиги ва мантиқийлигига эришиш муҳим аҳамият касб этади. Мутафаккир яна сўзловчини тилнинг аҳамиятини тушунган ҳолда ҳовлиқмасдан, сўзнинг маъноларини яхши англаб, равон нутқ тузишга чақиради:

Тилнинг фойдаси талайдир, ортиқча ҳовлиқма,

Гоҳо тил мақталади, гоҳо сўқилади.

Модомики шундай экан, сўзни билиб сўзла,

Сўзинг кўр учун кўз бўлсин, (у) кўра билсин.

Аҳмад Югнакий (XII-XIII) истеъдодли шоир ва донишманд мураббийдир. Ундан сақланиб қолган ягона адабий сўз санъати ва адабий мерос “Ҳибатул-ҳақойик” (“Ҳақиқатлар армуғони”) бадиий сўз санъати ва адабий тилнинг жуда қимматли ҳамда нодир ёдгорлигидир. Бу асар дидактик дoston бўлиб, ахлоқ-одоб масалалари ундаги кўпчилик бобларнинг мавзусини ташкил этади. Шоир тил одоби, сахийлик, бахиллик, камтарлик, эзгулик ва бошқалар ҳақида худди Юсуф Хос Хожиб каби замонасининг пешқадам мураббийси сифатида фикр юритиб, кишиларга ўғит беради.

Рост, соғлом ва мазмунли сўзлашни, керак бўлганда, сир сақлай олишни мақтаб, лақмалик, ёлғон сўзлаш ва сергапликни қоралаган шоир тилни тийиш одобнинг боши дейди. Сўзлаганда нутқни ўйлаб, шошмасдан тузишга, кераксиз, ярамас сўзларни ишлатмасликка, мазмундор сўзлашга чақиради. Нотўғри тузилган нутқ туфайли кейин хижолат чекиб юрмагин, деб сўзловчини огоҳлантиради:

Уқиб сўзла сўзни эва сўзлама,

Сўзинг қизла, кедин, бошинг қизлама.

(А.Югнакий Ҳибат-ул-ҳақойик. Т., 1971, 78-бет).

Ўзбек мумтоз адабий тилининг ҳомийси бўлган буюк сўз устаси **Алишер Навоий** туркий тилда гўзал нутқ тузиш, уни тингловчига етказа билиш жараёнида ҳам ўзининг бутун ижоди билан ўзбек тилининг барча қирраларини, мавжуд бойликларини намоён эта олди. Алишер Навоийнинг “Муҳокаматул луғатайн”, “Маҳбубул-қулуб”, “Назмул-жавоҳир” асарлари

ўзбек тилида нутқ тузишнинг гўзал намуналари бўлиши билан бирга, унинг юксалишига ҳам катта ҳисса қўшди.

Навоий “Маҳбубул-қулуб”да тилнинг аҳамияти, ундан фойдаланиш, нотиқнинг дилидаги фикрни тўғри акс эттириши лозимлиги ҳақида шундай дейди: “Саодатбахш руҳ зулолига матлаъ ҳам тил. Тилга ихтидорлиғ — ҳакими хирадманд; сўзга ихтиёрсиз — лайни нажанд. Тилки фасиқ ва дилназир бўлғай, кўброқ бўлғай агар кўнгил била бир бўлғай” (“Саодатбахш руҳнинг тиниқлиги манбаи ҳам тил, бахтсизликлар юлдузининг бошланишига сабаб ҳам тил. Тилига кучи етадиган (киши) аьут подшосидир: сўзга аҳамият бермайдиган (киши) лаънатланган, паст (киши)дир”. Тил гўзал ва дилларни оловлантирувчи бўлиши билан бирга (сўзловчининг) дилидагини акс эттирса, янада яхшироқ бўлади”).

Ҳазрат майин, ёқимли, ширали овоз билан сўзлаш одоби ҳақида, ўйламасдан сўзламаслик ҳақида ёзади: “Тилдин азубат дилписанддур ва мийнат судманд. Чучук тилки ачиғликка эврудди, зарари он бўлди. Чучук сўз соф кўнгилларга нушдур... Сўзни кўнглингда пишқирмагунча тилга келтурма, ҳарнаким кўнглингда бўлса, тилга сўрма” (“Тилнинг ширин ва ёқимли ҳамда юмшоқлиги фойдадур. Чучук тил аччиқ айланса, оммага (тингловчига) зарар етади. Кишини маст қилувчи қилсалар, ҳаром бўлади. Чучук сўзни тоза кўнгиллар симиради... Сўзни кўнглингда пишיתיб олмагунча сўзлама, кўнглингда бўлган ҳар қандай қоидани ҳам айтаберма”). Воизлик санъати, унинг моҳияти, муҳим шартлари нималардан иборат бўлган? Ваъз нима-ю, воиз ким? Пиру муршид воиз қандай фазилатларга эга бўлиши керак? Уни тингловчи мурид-чи? Ушбу саволлар ҳар бир замондошимизни кўпдан қизиқтириб келади. Бу каби саволларга ҳазрат Алишер Навоий ижодидан жавоб топса бўлади.

Қадим Шарқ санъатида воизлик — нотиқлик санъатининг энг оммавий турларидан бири бўлган. Бу санъат катта нотиқлик истеъдодини ва маҳоратини талаб этган. Ҳар ким ҳам воизлик санъатини эгаллаб олмаган, ҳар кимга ҳам воизлик мартабаси ишонилмаган, ҳар ким ҳам халқ минбарида воизлик мақомига муяссар бўлолмаган. Воизлар бўлганки, ваъзхонликни касб даражасига кутарганлар, умрбод шуғулланиб, бу санъат соҳасида китоблар ёзганлар, ўз нутқлари билан халққа руҳий мададкор бўлганлар, йўлбошчилик қилганлар, подшолар ҳузурида маънавий ҳомийлик мақомини тутганлар, уларни тўғри йўлга бошқарганлар. Бундай воизлар пири комил бўлганлар. Воизлар бўлганки, маънавий комил бўлмаганликларидан, халқнинг дилидаги гапни топиб гапиролмаганлар, минбарни тепиб, муштлаб, пирлик ва нутқ одобига нолайиқ ҳаракатлар қилиб, омманинг назаридан қолганлар, минбарни тез тарк этганлар”.¹³

¹³ Жумахўжа Н. Истиқлол ва она тилимиз. –Т.:Ўқитувчи, 1992, 65-66-б.

Алишер Навоий “Маҳбуб ул-кулуб” асарида насихатгўй ва ваъзхонлар тўғрисида алоҳида тўхталади. У воиз қандай киши бўлиши кераклиги ҳақида шундай фикрида юритади: “Воиз Ҳақ сўзни тарғиб қилиши, Пайғамбар сўзидан четга чиқмаслиги керак, энг аввал унинг ўзи Ҳақ ва пайғамбар йўлига кириши, сўнгра эса насихат билан элни ҳам шу йўлга солиши лозим. Ўзи юрмаган йўлга элни бошламоқ — мусофирни йўлдан адаштириб, биёбонга ташламоқ ва саҳрода уни йўқотмоқдир. Ўзи мастнинг элни хушёрликка чақириши — уйқучи кишининг одамларни бедорликка даъват этишига ўхшаш бир нарсадир”. Демак, воиз Қуръони карим ва ҳадиси шарифларни тарғиб этадиган, аввало, ўзи шариат ва тариқат йўлига кирган нотик бўлиши керак экан.

Ҳаётда баъзан шу даражага етмаган кишиларнинг ваъз айтганини эшитиб қоласиз, табиийки, бундай кишилардаги ҳаётий тажрибанинг етишмаслиги, ғоявий маслагининг қатъий эмаслиги тингловчиларни ҳам мақсад йўлидан оздиради.

Навоий наздида: “Ваъзхон шундай бўлиши керакки, унинг мажлисига кирган одам тўлиб чиқсин; тўла кирган одам эса енгил тортиб, ҳоли кетсин. Воиз олим ва ҳалол иш кўрувчи бўлса, унинг насихатидан четга чиққанлар гуноҳкор бўлади. Агар у бошқаларга буюрса-ю, ўзи қилмаса, унинг сўзлари ҳеч кимга таъсир этмайди ва фойда келтирмайди. Ўз ёрдамчилари орқали насихат қилувчи воиз — ўзи қолиб, шогирдини кўйлатувчи кўшиқчидир”. Ушбу фикр қоидаларда воизнинг яна янги фазилатлари ойдинлашади.

Ўтмишда кўплаб воизлар бўлишган. Масалан, Алишер Навоий замонасида яшаган Хусайн Воиз Кошифий Шарқнинг машҳур алломаларидан бири бўлган. У ахлоқ, тарих, тасаввуф, илми нуҷум (астрономия), риёзиёт, фикр соҳаларига доир қирқдан ортиқ асар яратган. Унинг “Футувватномаи султоний”, “Ахлоқи Мухсиний”, “Рисолаи хотамия”, “Анварии Сухайлий”, “Лубби лубоби” каби ўнлаб асарлари беш юз йилдан бери шарқона одоб ва ахлоқ дастури сифатида юртма- юрт, қўлма-қўл ўқиб келинмоқда. Хусайн Воиз Кошифий Алишер Навоийнинг мухлиси, шогирди ва дўсти бўлган. У “Тафсири Хусайний” ва “Жавохир ут-тафсир ат-тухфат ул -Амир” номли тафсир асарларини Алишер Навоийга бағишлаб ёзган.

Алишер Навоий “Мажолис ул-нафойис” асарида бу улуғ воиз ҳақида шундай маълумот беради: “Мавлоно Хусайн Воиз “Кошифий” тахаллус қилур. Сабзаворликдур. Йигирма йилга яқин борким, шаҳардадур ва Мавлоно Зуфунун рангин ва пуркор воқе бўлубтур. Озфан бўлғайким, дахли бўлмағай”.

Алишер Навоийнинг бошқа бир воиз ҳақидаги маълумотиға эътибор берайлик: “Мавлоно Муин Воиз — Мавлоно хожи Муҳаммад Фарохийнинг ўғлидурким, машохирдиндур. Холо ўзидаги азим воиздур ва муридлари кўп. Минбар устида девонавор илиқ ташламоғи ва тахтани тепмағи кўпдир ва

ўзин “Муин девона била таъбир қилур ва кўп баланду паст сўзлар айтур”.

Алишер Навоийнинг бундай воизларга танқидий муносабати унинг кўп асарларида ҳажвий ифодасини топган. Афсуски, шундай воизлар ҳам бўлган ва бор. Дарвоқе, воизнинг ўзи ахлоқ-одоб ўргатувчи мураббий бўлмоғи лозим-ку. Шу боис, мумтоз меросимизда аввало воизнинг ўз одоби ҳақида кўпроқ фикр юритилади.

Хожа Муайяд Мехнагий ўз замонасининг етук нотикларидан бўлиши билан бирга, оддий мазор шайхларидан бўлган. Алишер Навоийнинг ёзишича, у “зоҳир улумин такмил қилиб эрди”, яъни юзадаги илмлар, ўзига аён бўлган фанларнинг ҳаммасини ўзлаштиргангина эмас, балки уни тўлдирган ва ривожлантирган ҳам эди. Унинг ваъзалари жўшқин ўтган, ўз тингловчиларида нутқига нисбатан хайрихоҳлик кўзғата олган. Шунинг билан бирга у ўз тингловчилари қалбига қўл сола олган, уларни фақатгина тингловчиликдан, ҳар бирини фаол қоида юритувчи, ваъз мазмунига нисбатан фаол муносабатда бўлувчи ижодкор тингловчилар даражасига кўтара олган. Ўз мажлисларининг қизғин ўтишига эриша олган. Ўша даврларда Хожи Муайяд Мехнагий каби оташнафас нотиклар сони жуда кам бўлган. Шунинг учун ҳам улар номи улкан адиблар номи қаторида тарих саҳифасидан шарафли ўрин олган. Унинг ижодий маҳорати бошқа нотиклар учун намуна бўла олади. Чунки у ўша даврдаги мавжуд фанларнинг барчасини тўла ўзлаштирган ва уларни такомиллаштирган донишманд олимдир.

Хожа Муайяд каби маҳорат ва билимга эга бўлган ҳар бир нотик ўз тингловчилари қалбини ларзага келтириши, уларни хаяжонга сола олиши турган гап. Ана шундай қудрат заковати туфайлигина султонлар, подшоҳлар ҳам унинг маҳорати, истеъдоди олдида бош эгганлар.

Мавлоно Риёзий Зова деб аталган вилоятда ўсди, улғайди. Ўзининг ақл-заковати ила шу вилоятнинг қозилик лавозимигача кўтарилди. Бирок Алишер Навоий “Мажолисун нафоис” асарида ёзишича, у айрим ўринсиз хатти-ҳаракатлари учун қозилик лавозимидан четлаштирилган, кишанга солиб бадарга қилинган. Натижада бир умр таъқиб остида юради, ғарибликда кун кечиради.

Мавлоно Риёзийнинг нотиклик даражасига эришувида мамлакат ҳукмронлари мафкураси билан унинг инсонпарварлик қарашлари ўртасидаги келишмовчилик, турли зиддиятлар асосий омиллардан бири бўлган. Риёзий нотиклигининг табиий томонларидан бири ҳамдардлик туйғуларини биринчи ўринга кўя билишдир.

Алишер Навоий: “... ваъз айтиб, минбарда ўз ашъорин ўқуб, йиғлаб важди хол қилур эрди”, — дейди. Шоирнинг бу сўзлари анча диққат-эътиборга лойиқ чунки, эл олдида расмий нутқ билан чиқиб, йиғлаш

даражасига бориб етиш ва бу кўз ёшига нисбатан тингловчиларда кулги эмас, балки ҳамдардлик кайфиятини уйғота олиш учун катта санъаткорлик маҳорати керак. Мавлоно Риёзий нутқ пайтида кўз ёши даражасига етиб борар экан, қалбидагини йиғиб баён этар ва кишиларни шунга ишонтира олар экан, демак, шубҳасиз, у жуда истеъдодли нотик, чинакам сўз санъаткори бўлган.

Мавлоно Риёзий ажойиб сўз санъаткори бўлиши билан бир қаторда, ўз даврининг кўзга кўринган педагогларидан ҳам бири бўлган. У дунёвий фанлар: табиатшунослик, география, тарих, адабиёт назарияси ва табиий фанларни чуқур ўрганиб, уни ёшлар ўртасида тарғиб қилган.

Мавлоно Риёзий ўз нутқларида бошқа нотиклар қатори халқ оғзаки ижодидан ва айниқса, бадий адабиётдан жуда усталик билан фойдаланган. У ўз замонасининг забардаст нотиғи, олими, педагог ва шоирларидан бўлган.

Хусайн Воиз Кошифий каби Шарқнинг буюк алломалари ижодида нутқ одоби қоидалари қиёмига етказиб баён этилган. Инсоншуносликнинг олий натижалари тарзида ушбу умумлашмаларни бугунги инсон одоб-ахлоқиға ҳам айнан татбиқ этиш мумкин.

Хусайн Воиз Кошифий “Футувватномаи султоний” асарида нутқ одоби тўғрисида муфассал тафаккур юритадики, бунинг маҳсули нутқ одоби низомномасидай шаклланган. Мутафаккирларимизнинг наздида тил нутқ одобининг бирдан-бир воситасидир. Уни ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ишлатишгина нотикни мақсадига муяссар этиши мумкин.

Ҳаётда, инсонлараро муомалада тилнинг фаолиятига эҳтиёж ва зарурат жуда катта. Қуйидаги ҳолатларда тилни суҳбатга очиш лозим ҳисобланади. Зарурат тақозаси билан кўнгилдаги яширин сирларни ошкор этиш, мазлумларнинг фарёдига, нидосига, илтижосига жавоб бериш, мазлумларга мадад бериш мақсадида сўз айтиш. Зотан, бу ҳолатларда кўнгил енгил тортади, айтилган сўзлар мазлумларни золимлар зулмидан озод этиши мумкин.

Тилдан фойдаланиш билан бирга, кези келганда тилни тия билиш ҳам катта аҳамиятга эга. Тилни асраш ўзни асраш, тинчликни сақлаш, инсонлараро муомала, муносабат мувозанатини меъёрлаштиришга сабаб бўлади.

Одамзоднинг ички маънавий олами, шарафи, обрў-эътибори унинг нутқида намоён бўлади. Сўз муқаддас нарса, шундай экан, у фақат эзгулик учун хизмат қилиши керак. Сўз тўғри, ўрнида, вақтида айтилган ва ҳақиқатни илгари сўрадиган бўлиши лозим. Одам ҳақиқатни ҳатто жуда танг аҳволда қолганида ҳам айтолмас, ҳаққоний гапиролмас экан, лоақал ёлғонни гапирмасин жим турсин. Ёлғон гапирмасликнинг ўзи ярим ростгуйликдир. Афсуски, замон аҳли зарурат бўлмаган чоғида ҳам ёлғонни кўп гапиради. Бу эса жамиятни маънавий бўҳтонга итарувчи офатдир.

Сўзлаш ҳам, тинглаш ҳам жуда катта масъулият ва маданият талаб

киладиган инсоний фазилатдир. Агар инсон яхши сўзласа-ю, тинглашни билмаса ёхуд тингласа-ю, сўзлаёлмаса, бу ҳам маънавий ноқислик аломатидир. Чунки ўз сўзини сўзласа-да, суҳбатдошининг сўзини диққат билан тингламаса, ўзининг худбинлиги ва дўстининг дардларига бефарқлиги билан суҳбатдошини ранжитиб қўйиши мумкин. Тингласа, ўйласа-да, астойдил гапирмаса, ички мушоҳадакорлиги ва тафаккур қобилиятини юзага чиқара олмайди. Нутқ ва тафаккурида мутаносиблик юзага келмайди. Шунинг учун сўзни сидқи садоқат, самимият билан сўзлаган маъқул. Суҳбатдош эса сўзни қабул кулоғи билан, диққат-эътибори билан, хайрихоҳлик ва ҳамдардлик билан тинлагани маъқул.

“Агар сўз сеникими ёки сен сўзникими, деб сўрасалар, айтгил: мен сўзники ва сўз меникидир, чунки сўз инсонлик дарахтининг мевасидир, дарахтни мевадан, мевани эса дарахтдан ажратиб бўлмайди. Агар нуқсонли сўз қайсидир, деб сўрасалар, Худо ва Расулнинг сўзига мувофиқ келмайдиган сўз, деб жавоб бергил,” — дейди Хусайн Воиз Кошифий. Дарҳақиқат, айтилган сўз одам учун фарзанди жигарбандидай бир нарсадир. Ота-она фарзандидан тонолмагани каби, инсон ўз сўзидан ҳам тонолмайди. Фарзанд ҳам ота-онадан тонолмагани каби, сўз ҳам суҳандоннинг ўзиники. Шунинг учун айтилган сўзга масъуллик ота-онанинг фарзандга, фарзанднинг ота-онага масъуллиги даражасида бўлмоғи лозим. Элга фойда келтирадиган фарзанд қобил, бировга зарари тегадиган фарзанд эса ноқобил саналади. Сўз ҳам шундай. Бировга нафи тегадиган сўз яхши саналади ва ўз эгасига шараф келтиради. Бировга етказадиган сўз ёмон ҳисобланади ва сўзловчини бадном этади.¹⁴

Ҳирот вилоятининг энг забардаст воизларидан яна бири мавлоно **Муин Воиз** эди. Муин Воиз ҳақидаги маълумотлар А.Навоий асарларида учрайди. Мавлоно Навоийнинг бу воизга катта эътибор берганлиги шундан ҳам маълумки, унинг тазкирасида Муиннинг нутқ маданиятига тааллуқли кўпгина қимматли далиллар бор. Улардан аён бўлишича, Муин ғоят жўшқин, эҳтиросли нутқ сўзлаш маҳоратига эга бўлган. У ваъз қилаётганда, шу қадар берилиб кетар эканки, девоналик даражасига етиб борар ҳамда “баланд ва паст сўзлардан айтур” экан.

Муин Воизнинг нутқ пайтидаги қўл ҳаракатлари, чеҳрасидаги имо-ишоралари, танасининг ҳолати ҳам ва бу воиз нутқ маданиятининг ёрдамчи, кўшимча воситаларидан ўз ўрнида моҳирона фойдаланганидан далолат беради. Демак, у тингловчиларни кучли ҳарорат ва мўл-қўл иқтидор билан қаноатлантирган экан. Муиннинг дилрабо ваъзларини тингловчи шинавандалар сабрсизлик билан кутганликлари сабабли, унинг айниқса жума намозида, рамазон ва қурбон ҳайитлари кунларида ўкиладиган бомдод

¹⁴ Жумахўжа Н. Истиқлол ва она тилимиз. –Т.:Ўқитувчи, 1992, 65-66-б.

намозлари олдидан айтадиган ваъзлари ҳаммани лол қолдирган, нодир ходиса ҳисобланган.

Тарихнавис Хондамирнинг таъкидлашича, воиз Муин ўз ваъзларида ҳеч кимни юз-хотир қилмаган, мурасасиз бўлган. Ҳатто давлат арбобларини ҳам аёвсиз танқид қилган. Гарчи бу арбобларнинг ўзлари иштирок этаётганини кўрса-да, уларни ҳақли, адолатли танқид қилавергани учун, кўйи, ўрта, юқори мартабали ҳокимлар воизга қарши чиқишга ожиз бўлиб қолганлар. Муин Воизга Хондамир берган юқори баҳоларга қараганда, бу воиз зўр сухандон бўлиш билан бирга, кенг ва чуқур билим соҳиби ҳам бўлган. Унинг чуқур билимли воиз бўлганлигини тасдиқловчи маълумотлар ҳам бор. Шамсиддин Сомийнинг “Қомус ул-аълум” деган луғатида келтирган далиллар бу воизнинг донишманд олимлигидан далолат беради. Бу қомусда айтилишича, Муин Воиз бешта асарнинг муаллифидир.

Демак, Муин Воиз ўзининг ҳайратомуз санъатига фидойи сухандонлардан бўлиб, жозибадор нотиклик заковати, оҳанрабо сўз санъати, яна кўп қиррали педагогик фаолияти, шиддаткор, мурасасиз жўшқинлиги унинг моҳир воиз бўлганлигидан ёрқин далолат беради.

Назорат саволлари:

1. “Нутқ маданияти” фанининг мақсад ва вазифалари нималардан иборат?
2. Нутқ маданияти илми қачон юзага келди? Ушбу илмга ҳисса қўшган тилшунослар ҳақида маълумот беринг?
3. Тил ва нутқ тушунчаларининг ўзаро боғлиқ ва фарқли жиҳатлари нимада?
4. Тил маданияти ва нутқ маданияти тушунчаларининг фарқи нимада?
5. Тил бойлиги қандай белгиланади?
6. Нутқ бойлигининг қандай имкониятлари мавжуд?
7. Нотиклик санъати дастлаб қаерда шаклланган?
8. Риторика сўзининг маъносини биласизми?
9. Нотиклик санъати билан нутқ маданияти фанининг боғлиқ ва фарқли жиҳатлари нимада?
10. Қадимги юнон ва рим нотиклиги ҳақида нималарни биласиз?
11. Логографлар билан синегорларнинг асосий вазифаси нималардан иборат бўлган?
12. Ўрта Осиё алломаларнинг нутқ ва тил ҳақидаги фикрларини биласизми?
13. Алишер Навоийнинг нотиклар ва сўз қудрати ҳақидаги фикрларидан келтира оласизми?

“Менинг фикрим ...”

Флепчат (ватман) 5 та қоғозга қуйидагилар ёзилади ва хонанинг турли ўринларига жойлаштирилади.

1. Бу фан мен учун ўқитувчи (шахс) сифатида муҳим:
2. Бу машғулотдан мен мамнуният билан қайтардим:
3. Бу фанда мен кўпроқ қуйидагиларни билишни хоҳлардим:
4. Мени кўпроқ қуйидагилар қизиқтирди:

5. Тилаклар, таклифлар.

Талбалар хона бўйлаб юриб, флечат (ватман) қоғозларга ўз фикрларини ёзадилар, фикрлар ўқитувчи томонидан ўқилиб таҳлил этилади, фикрлар кейинги дарсларда инобатга олинади.

Глоссарий

Нутқ - сўзловчи ёки ёзувчи томонидан ҳосил қилинган матннинг ташқи шаклий кўриниши.

Нутқ маданияти - адабий тил меъёрларига риоя қилган ҳолда тўғри, чиройли ва ўринли сўзлаш; тилдан мақсадга мувофиқ фойдаланиш кўникма ва малакаларининг жами.

Маданий нутқ - адабий меъёрларга риоя қилиб тузилган нутқ.

Адабий норма - тил бирликларидан мақсадга мувофиғини танлаш.

Нутқий этикет - бир томондан, тил бирликларини, иккинчидан, муомала қоидаларини ўз ичига олади.

Диалектизм - шевага оид бирлик.

Жаргон - ижтимоий шева, маълум ижтимоий гуруҳ нутқига хос бирликлар.

Тил бойлиги - тилдаги сўзлар ва иборалар миқдори ва шу тилнинг ифода воситалари, ифода усуллари.

Нутқ бойлиги - тилдаги ранг-баранг воситаларнинг нутқда ифодаланиши.

Риторика – нотиклик назарияси ҳақидаги таълимот. Нотикқа ўз билими ва дунёқарашига суянган ҳолда тўғри, чиройли, жозибадор, таъсирчан сўзлаш йўлларини ўргатади.

Синегор – қадимда маълум ҳақ эвазига судда томонларнинг манфаатини ҳимоя қилиб нутқ сўзловчи шахс.

Логограф – қадимда нутқ матнини тузиб берувчи шахс.

Эпидейктик нотиклик – тантанали нотиклик.

Ваъз- даъват, хитоб.

Воиз – исломда одамларни эзгуликка ва яхшиликка чақирувчи, жамоат олдида нутқ сўзловчи шахс.

Маддох – бирор шахс ёки нарса, воқеа-ҳодисани мадҳ этувчи.

Сухандон – Сўзга чечан, турли мавзуларда нутқ сўзлайдиган маданиятли ва маърифатли шахс.

Бадихагўй – Сўзга чечан кишиларнинг шеърий йўсинда бирданига сўз, шеър ёки кўшиқ айтиши.

Хулқ - феъл-атвор, табиат, кишининг муомала ва руҳий хусусиятлари мажмуи.

Хутба – жума ва ҳайит намозларида ҳамда катта диний маросимларда диний арбобнинг расмий нутқидир.

Қиссагўй – афсона, эртак ва дostonларни равон ва ифодали ўқийдиган киши.

Адабиётлар:

1.Каримов И. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. - Тошкент: Шарқ, 1997, 9 - бет.

- 2.Кўнғуров Р., ва бошқалар. Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Тошкент, 1992.
3. Бегматов Э., ва бошқалар. Адабий норма ва нутқ маданияти. -Тошкент, 1973.
- 4.Носиров П. Ўзбек нутқ маданияти//Ўқув қўлланма. -Т.:ЎАЖБНТ, 2004.
- 5.Султонсаидова С., Ў.Шарипова. Ўзбек тили стилистикаси.//Ўқув қўлланма. -Т., 2009.
- 6.Жиянова Н., Мўминова О., Максумова С. Нутқ маданияти. 1 ва 2-китоб. - Тошкент:Наврўз, 2016.

2-мавзу: Нутқ маданияти ва адабий тил меъёрлари

РЕЖА:

- 1.Адабий меъёр тушунчаси.
- 2.Орфоэпик меъёр.
- 3.Лексик-семантик меъёр.
- 4.Сўз ясаши меъёри.
- 5.Грамматик меъёр.
- 6.Услубий меъёр.

Таянч сўз ва иборалар:

Меъёр, орфоэпия, лексика, семантика, интонация, пауза, грамматик меъёр, услубий меъёр.

Тил воситаларидан нутқий фаолиятда фойдаланишда жамият томонидан ўрнатилган муайян ижтимоий, аниқроғи, маърифий ва маданий меъёрларга риоя қилиш қатъий талаб этилади. Нутқ маданияти фанининг текшириш предмети нутқнинг лисоний қурилиши, адабий тил меъёрлари ва нутқнинг коммуникатив (алоқа учун керакли) фазилатларидир.

Меъёрлаштириш ёки стандартлаштириш сўзлашув тили ва ёзма тил услубларини бир қолипга тушириш, улар орасидаги фарқни йўқотиш ҳаракатидир. Бунда адабий тилнинг диалектларга таъсири ва ўзаро таъсир натижасида ҳудудий диалектларнинг аста-секин йўқолиши кўзда тутилади. Бу хилдаги жараённинг бошланиши бадий адабиёт тилининг «камбағаллашуви», унинг грамматикаси ва луғатининг намуна ва норма вазифасини бажара олмай қолишига сабаб бўлади, инсонлар бадий адабиётдан кўра матбуот, радио, телевидение, реклама тилига кўпроқ дуч келишади. Натижада оммавий ахборот воситалари тили билан адабий тил нормаларини мувофиқлаштириш муаммоси келиб чиқади. Бундай глобал ҳодисаларнинг асосий сабаби меҳнат фаолияти жараёнидаги интеграциядир ва бу эса, ўз навбатида, мулоқот фаолиятини жадаллаштирувчи қандайдир бир «умумий тил» яратиш заруратини илгари суради. Тилнинг табақаланиши эса социолектлар (муайян ҳудуддаги бир гуруҳ, бир ёшдаги, бир хил маданият даражаларидаги одамларнинг мулоқотидаги ўзига хосликлар),

«профессиолектлар» (маълум шаклдаги меҳнат фаолияти билан шуғулланувчи кишиларнинг мулоқот тили) каби қатламларнинг фарқланишидир. Тил тараққиётидаги бу анъана илмий-техникавий тараққиётнинг, янги касблар, замонавий коммуникация воситаларининг вужудга келиши натижасидир. Масалан, ҳозирги даврда дунёдаги барча тилларнинг луғат таркибида янги атамаларнинг яратилиши, синоним, омоним сўзларнинг кенг тарқалиши, контекстуал маъно ролининг ошиши билан боғлиқ луғавий табақаланиш ҳодисаси кенг тарқалмоқда.

Тилнинг «интеллектуаллашуви» - умумий мулоқот тилига илмий тилга хос хусусиятларнинг кенг миқёсда кириб келишидир. Бу ҳолатда лисоний мулоқотнинг аниқликка, бир маъноликка, ифода воситаларини тежашга бўлган интилиши кузатилади. Бунинг сабабларидан бири фан ва техника тараққиёти, жамиятда содир бўлаётган ўзгаришларнинг тобора чуқурлашиб бораётганлигидир. Интеллектуаллашув тил системасининг лексик, фонологик ва морфологик қатламларида ўз аксини топади. Масалан, ҳозирги немис тилида бу ҳодисани қуйидаги жараёнларда кўриш мумкин:

1) луғат таркибига махсус илмий-техникавий атамаларнинг кўп миқдорда кириб келиши (масалан, «Plast»- дастлаб бу термин органик кимёга мансуб эди, ҳозирги пайтда у «сунъий мато» маъносини англатади.);

2) тилда мавжуд бўлган луғат birlikларининг махсус семантик маънога эга бўлиши¹⁵.

Тилнинг интернационаллашуви – умумий тилнинг бир неча тилларда мавжуд бўлган, бир хил шакл ва маънода ишлатилувчи янги сўзлар билан бойишидир. Тилларнинг интернационаллашувида инглиз тили муҳим ўрин тутди. Лотин, юнон ва бошқа тиллар асосида ҳам янги интернационал сўзлар вужудга келмоқда. Масалан, олмонча: «Autopilot» - автопилот, «Antikriegs film» - урушга қарши фильм; ўзбекча: «мониторинг», «лицей», «траффик», «гендер» кабилар.

Тилнинг демократлашуви – бу ёзма ва сўзлашув тилининг бир-бирларига яқинлашувидир. Бу ҳодиса сўзлашув тилидаги бирикмаларнинг ёзма нутққа кириб келишида ўз аксини топади. Масалан, немис тили ёзма нутқида мустақкам ўрин олган «Fernsehen» - «телевидение» сўзи ёшларнинг сўзлашув тилида «Television» сингари қўлланилади, асос сўз «Tele» эса айрим қўшма отларнинг ясалишида ишлатилади: «Tele - Theater» - телетеатр, «Tele - Klub» - телеклуб; Қиёсланг: ўзбекча «Теледебат», «Телеўйин».

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда тил ва маданиятнинг ўзаро муносабатларини ифодаловчи «тил маданияти» масаласининг ўрганилиши долзарб муаммо эканлиги ҳақидаги фикрга қўшилиш мумкин. Тил ва маданиятнинг ўзаро муносабатлари масаласини ўрганар эканмиз, маданиятнинг кўп қиррали ва кўп аспектли ҳодиса эканлигини унутмаслигимиз лозим. Ўз навбатида, тил ҳам мураккаб қурилма сифатида маданиятнинг турли қисмлари билан бир хил муносабатларга киришавермайди. Аммо, тилнинг маданият турли элементларига таъсири ҳал қилувчи аҳамиятга эга эмас¹⁶.

¹⁵ Alex Moore. Teaching and Learning: Pedagogy, curriculum and culture. London and New York 2012. P.43.

¹⁶ Сафаров Ш. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси.-Т.: Фан, 2007.

Инсоннинг тил маданияти унинг маънавий оламида муҳим ва залворли ўрин эгаллайди. Унда тарихий босқичнинг, тизимнинг, у ёки бу ижтимоий-иқтисодий қурилмаларнинг ўзига хос хусусиятлари ўз аксини топади. Улар тил қурилишида асосий лисоний хусусиятларнинг ўзгаришларида, стилистик воситаларнинг идрок қилинишида, мулоқотнинг ўзига хос (махсус) шаклларида, шунингдек, тилнинг ижтимоий фаолиятдаги вазифаларида ҳам ўз ифодасини топади. Шу сабабли «тил маданияти» тушунчаси турли тарихий даврларда турлича мазмунга эга бўлган. Тил маданияти, энг аввало, илмий хулосалар ва ижтимоий амалиёт натижалари асосида ўрнатилган, лисоний фикрлашнинг аниқлигини таъминлайдиган тил нормалари, унинг луғат бойлиги, фразеологик захирасидир.

Тил маданияти ҳодисасини унинг тараққиёти нуқтаи назаридан ўрганиш учун қуйидаги тадқиқ йўналишларига мурожаат қилиш лозим:

- 1) орфография (замонавий тизимни архаик хусусиятлардан тозалаш мақсадида орфографияни илмий асосларда ислоҳ қилиш борасидаги тадқиқотлар);
- 2) нутқнинг товуш (оҳанг) томонини ўрганишга оид тадқиқотлар (бу тадқиқотлар фақат орфоэпиягагина доир эмас, балки талаффузнинг мулоқотни амалга оширишдаги вазифасини ҳам камраб олади);
- 3) морфология. Тил маданияти муаммоси грамматикага ҳам дахлдордир, бироқ грамматик тизимда тил маданияти бошқача йўналиш олади. Зеро, тил маданияти назарияси мустақил равишда морфологик норма яратишга қодир эмас. Норма тил тизимининг ўзида вужудга келади, тил маданиятининг унга таъсири билвоситадир;
- 4) синтаксис. Бу соҳани тил маданияти доирасида ўрганишда оғзаки ва ёзма нутқ синтаксиси ўртасидаги фарқларга алоҳида эътибор бериш талаб қилинади;
- 5) тил маданиятини стилистик фарқлар нуқтаи назаридан ўрганиш;
- 6) тил маданиятини семантик нуқтаи назардан ўрганиш луғат таркибини меъёрлаштириш ва атамалар тизимини тараққий эттириш имкониятларини аниқлаш билан боғлиқ.

Нутқ узусига боғлиқ бўлган социолингвистик ҳодисалар қуйидагилардан иборат:

- 1) адабий тил фаолият доирасининг кенгайиши;
- 2) миллий тилнинг алоҳида вариантларининг ички интеграцияланиши; адабий тил ва маҳаллий диалектлар орасидаги фарқлар тобора камая боради. Бу кўплаб мамлакатлардаги урбанизация жараёнининг жадаллашуви, жамият тизимининг ўзгариши туфайли рўй беради.
- 3) нутқ узуси адабий тил нормаларига катта таъсир ўтказа бошлаган янги зиёлилар авлодининг шаклланиши.

Барча табиий тиллар фикр ифодалашнинг универсал системаларидир. Тил ёрдамида маданият ривожининг турли босқичларида турган ҳар қандай жамоа барча турдаги коммуникатив эҳтиёжларни қондиради. Ҳозирги замон адабий тилларининг характерли хусусиятларидан бири, масалан, юқорида зикр қилинган «интернационаллашув» ва «интеллектуаллашув»дир. Бунинг натижаси ўлароқ, барча мамлакатларда, нафақат миллий ўз-ўзини англаш ва

она тилига, унинг маданиятига, балки тилларнинг луғат таркибини бошқа тиллар орқали бойитишга ҳам эътибор кучайди (Бушуй 2003: 120-124). Масалан, Жануби - Шарқий Европа тилларида XX аср давомида ижтимоий-сиёсий атамалар тизими шаклланишига назар солсак, у ўхшаш ўзгарувчан коммуникатив вазиятлар шароитида юзага келган ҳамда янгидан вужудга келган маънавий ва моддий маданиятга оид тушунчалар ҳисобига бойиганлигини кўрамиз. Аммо бу жараён турли тилларда турлича йўллар билан кечди. Масалан, болгар тилида луғат таркибининг бойиши кўпроқ рус тилидан кириб келган сўзлар ҳисобига рўй берди. Румин тили француз тили, янги грек тили қадимий юнон тили ҳисобидан бойигани кузатилди. Албан тилида эса, она тили элементларидан янги сўзлар яшаш анъанаси, серб-хорват тиллари рус тилидан ўзлаштириш ва она тили захирасидан фойдаланган ҳолда янги сўзлар ясалиши билан характерланади. Дикқатга сазовор томони шундаки, болқон тилларининг ўзаро муносабатлари уларнинг ижтимоий-сиёсий лексикасида қарийб ўз аксини топмади ва ушбу тилларда инновацион жараёнлар кўпроқ нолисоний факторларнинг таъсири ҳисобига кечди. Тиллараро муносабатларга тил маданияти назарияси нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, бу ўринда академик Л.В.Щербанинг қуйидаги ибратли фикрини келтирмак жоиз: «Янги тушунчаларни номлаш учун тилнинг ўзида сўз топилмаса, ўзга тиллардаги тайёр сўзлардан, айниқса, улар байналмилал кўринишда бўлса, фойдаланишдан чўчимаслик керак. Мабодо, янги тушунчани ўз воситалари билан ифодалаш имконияти бўлса (сўз яшаш ёки қўшма сўзлар тузиш), албатта, ўз луғат таркибини бегона элементлар билан тўлдирмаслик яхши. Бироқ, бу икки ҳолатнинг чегаралари шунчалик нозикки, уни махсус лингвистик, адабиётшунослик сезгиси билангина пайқаш мумкин. Бироқ, бу сезги албатта мистик характерга эга эмас ва у филологик тарбия натижасида шаклланади» (Щерба 2000: 117).

Тил маданияти социолингвистик ҳодиса сифатида мажмуавий хусусиятга эга. Тил маданияти деганда, адабий тилнинг асосий қонуниятларини ва ўзига хос хусусиятларини, унинг ижтимоий нормаларини (орфоэпик, орфографик, лексик, морфологик, синтактик воситаларини) онгли ва мустаҳкам ўзлаштириш тушунилади. Бунга адабий тилнинг функционал услубларини ҳам киритиш мумкин. Тил маданияти доирасига тилнинг жамиятда тутган ўрнига боғлиқ бўлган ҳодисалар ҳам мансубдир. Барча диалектлари билан муносабатда бўлган адабий тил маданийлашади¹⁷. Тил маданияти масалаларини ўрганишда ҳар бир адабий тил ўзига хос хусусиятлари билан фарқланиши ва бу хусусиятларнинг мулоқот муҳити ва вазияти билан боғлиқлиги ҳисобга олинади. Адабий тил нормалари ҳам динамикдир ва унинг ўзига хос хусусиятларидан бири ифода воситаларининг вариантлилигидадир. Тил маданияти учун ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар, миллий онг, маданий омилларнинг таъсири тилнинг ички тизимий ўзгаришлари фаоллиги, меъёрлаштириш сиёсатининг таъсирчанлиги катта аҳамиятга эгадир. Тил нормасига таъсир қилувчи ички жараёнлар қаторига, биринчи навбатда, сўзлар полиморфизмининг чекланганлигини ва аналитик конструкциялар салмоғининг ошиб бораётганлигини киритиш мумкин. Бу

¹⁷ Alex Moore. Teaching and Learning: Pedagogy, curriculum and culture. London and New York 2012. P.77

жараёнлар таъсирида муқобиллар миқдори ошиб бормоқда. Уларни баҳолаш ва энг маъқул вариантларини танлаш бугунги кундаги кўплаб мамлакатларнинг меъёрийлаштириш борасидаги сиёсатининг долзарб масаласи ҳисобланади.

Нутқ маданияти ғояси доирасида ривожланаётган назарий йўналишлар қуйидагилардир:

- 1) нутқ нормаларининг вариантлилиги;
- 2) нормаларни баҳолашга вазифавий ёндашув;
- 3) адабий тил нормаларининг шаклланиши ва ривожланишида ташқи ва ички (лисоний ва нолисоний) факторларнинг алоқаси;
- 4) миллий тил таркибида адабий тил элементларининг ўрни, роли ва бошқалар.

Нормативлик масалаларига тил бирликлари вазифалари нуктаи назаридан ёндашув маданий мулоқот фаолиятининг лисоний тарбия дастурига айланишига, лисоний ҳиссиётнинг шаклланишига, мулоқот малакасининг ривожланишига, ҳар қандай нутқий вазиятларда жамиятда ўрнатилган қонун-қоидаларга мос равишда образли ифода воситаларидан унумли фойдаланишга олиб келади. Бундай ёндашув тил нормасини, адабий тилни, унинг функционал алоқаларини ва диахроник ўзгаришларни тарихан, ижтимоий ва лингвистик жиҳатдан англашни тақозо қилади. Н.Маҳмудов таъкидлаганидек. «маданий нутқ учун фақат грамматик тўғрилиқ эмас, балки танланган ифода вариантининг ижтимоий мақбуллиги, ўринлилиги ҳам муҳимдир»¹⁸. Тил маданияти нутқ маданиятига нисбатан кенг тушунча; Биринчиси, нафақат эшитиладиган нутққа, балки матнга ҳам тааллуқлидир. Нутқ маданияти эса аввал эшитиладиган ва кейин идрок қилинадиган ходисадир. Бироқ улар орасидаги барча зиддиятлар лисоний фаолият жараёнида ечилади. Бу жараёнда тил захираларига гоҳ фаол, гоҳ онгли муносабатлар кўзга ташланади ва айнан улар тил маданиятининг моҳиятини ташкил қилади. Тил маданияти тушунчасининг мазмуни ҳам кўп қирралидир. Масалан, миллий (масалан, немис тили) адабий тилнинг нутқ маданияти шу миллатнинг анъаналари ва ҳозирги эҳтиёжлари билан узвий боғлиқдир ва улар миллий маданиятнинг умумий шарт-шароитлари ва улар тарқалган худуддаги тил қурилиши билан ифодаланади. Масалан, Швецарияда немис тилининг софлиги немис стандарт тилининг софлиги деб эмас, миллий хусусиятларга эга бўлган швейцар узусининг немис адабий тили меъёри деб тушунилади.

Шундай қилиб, маданият деганда, инсоният жамияти томонидан яратилган ва шу жамият амал қиладиган хулқ-атворлар мажмуаси тушунилади. Тил умумийлиги дейилганда эса, тарихан шаклланган, бир хил лисоний бирликлардан фойдаланиш, шунингдек, фойдаланиладиган тилга нисбатан мавжуд умумий социал баҳолашлар системаси тушунилади. Инсоннинг умумий маданияти тил маданияти билан узвий боғлиқ. Инсон умумий маданиятининг ривождаги энг муҳим ютуқлардан бири ўз тилидаги қолоқ элементларни йўқ қилишга интилишдир. Бу шахснинг ўз фикрини самарали равишда оғзаки ва ёзма баён қила олиш, тилнинг замонавий лексик

¹⁸ Маҳмудов Н.Ўша асар. -Б.13.

ва фразеологик воситаларидан, стилистик захираларидан фойдалана олиш қобилиятини ифодалайди. Тил маданиятининг тараққиёти ҳам ижтимоий, ҳам лингвистик омилларга боғлиқ. Ижтимоий омиллар қаторига жамиятнинг муайян даражадаги тараққиёти, иқтисоддаги, халқаро миқёсдаги, фан ва маданият соҳасидаги интеграциялашув анъаналари киради. Бу омиллар лингвистик факторлар билан бирлашиб, ягона бутунликни ҳосил қилади, яъни миллий тилни, биринчи навбатда, адабий тилни илмий англаш орқали тил маданиятининг тўлиқ назарияси яратилади.

Тил маданиятининг назариясини ва амалиётини, социолингвистик асосларини қуйидаги вазифалар фаоллаштиради:

- тил маданиятини тадқиқ қилишни маданият тушунчасининг умумий доирасида ташкил қилиш.

- тилни онгли равишда маданийлаштиришга интилиш (Германия, Венгрия, Польша, Чехия, Словакия, Болгария, Франция, Туркия).

- фуқароларнинг адабий тилга нисбатан мустаҳкам ва ижобий муносабатларни шакллантиришга йўналтирилган тил ва маданият сиёсатини қўллаб - қувватлаш, чунки тил маданияти борасидаги ҳар қандай фаолият, сўзловчи шахснинг тилга муносабатини эътиборга олиши лозим. Бундан ташқари, ушбу фаолият муайян, олдиндан мавжуд бўлган қоида, йўл-йўриқлар, объектив баҳо шартларига ҳам таянади.

Нутқ маданияти назариясида тил меъёри марказий тушунча ҳисобланади. Тил маданиятининг асосий текшириш объекти адабий тил меъёрлари, асосий вазифаси эса ушбу меъёрдаги иккиланишларни бартараф этиш бўлмоғи керак. Нутқ маданияти ҳақида гап кетганда, табиийки, нутқда сўзларнинг ўринли ва ўринсиз ишлатилиши тўғрисида ҳам баҳс боради. Қўлланган тил бирлигини тўғри ёки нотўғри дейилганда, албатта, маълум бир ўлчов (мезон)га асосланишимиз тайин. Мана шу ўлчов (мезон) тилшуносликда адабий тил меъёри деб юритилади.

Адабий меъёр - тил бирликларидан мақсадга мувофиғини танлаб олишдир. Маълум бир ҳудудда тарқалган узус имкониятлари ўша ҳудудда яшовчи аҳоли учун истисносиз тушунарли бўлади, яъни алоқани енгил амалга оширишга имкон беради. Бу тилнинг ўзи меъёрдан иборатлигини кўрсатади. Меъёр - тилнинг яшаш шаклидир¹⁹.

Ўзбек адабий тили меъёрлари илмий асарларда қуйидагича тасниф қилинади:

¹⁹ Қудратов Т. Нутқ маданияти асослари. -Тошкент: 1993, 38-бет.

Talaffuz – (orfoepik) me'yori

Leksik –semantik me'yor

So'z yasalish me'yori

Grammatik me'yor

Uslubiy me'yor

Нутқ маданияти фани адабий тил меъёрларини, унинг тарихийлигини, тараккий этиб боришини ундаги баъзи бирликларнинг эскириши, улар ўрнида янги меъёрий бирликларнинг пайдо бўлишини кузатиб, қайд этиб боради. Бироқ мазкур фан адабий меъёрларни яратмайди, баъзи бир ходисаларни меъёр сифатида мажбуран киритмайди, балки ўзбек миллий адабий тили фаолиятини, унинг ривожланишини кузатиб боради, объектив конунларини кашф этади, шулар асосида тавсиялар беради.

Нутқ маданияти фани ҳозирги ўзбек адабий тилини ўрганар экан, шу адабий тил асосида вужудга келадиган барча нутқ турлари, адабий тилга асос бўлувчи халқ тили шевалари ҳам унинг объектига дахлдордир.

Нутқ маданияти соҳасининг адабий тил меъёрига ёндашуви куйидагиларда намоён бўлади:

а) нутқ маданияти адабий тил меъёридаги ўзгариб, бузилиб турувчи нутқий нуқсонларни юзага келтирувчи хусусиятларни топиши ва уларни тузатишга интилиши лозим;

б) нутқ маданияти адабий тил меъёрини доимий ривожланиб, ўзгариб турувчи ҳодиса сифатида текшириши ва адабий тил меъёри системасидаги янги ҳолатларни, ўзгараётган, ўзгарган ҳолатларни, шунингдек, «ўлган», истеъмолдан чиққан ҳолатларни ҳисобга олиши керак.

в) нутқ маданияти адабий тил меъёри системасидаги қарама - қарши ҳолатларни белгилаши ҳамда тилнинг барча яруслари бўйича текшириши лозим.

Адабий меъёрнинг оғзаки ва ёзма кўринишлари мавжуд бўлиб, оғзаки адабий меъёрнинг ривожланишига халқ қизиқчилари, аскиячилари, латифагўй халқ бахшилари катта ҳисса қўшсалар, ёзма адабий меъёрнинг шаклланишида белгиланган ёзув шакли асосида ёзиб қолдирилган ёзма адабиётнинг хизмати чексиздир. Адабий тил меъёри ва унинг шаклланиш конуниятлари нутқ маданияти соҳасининг текшириш объекти ҳисобланади.

Лексик меъёр луғатларда, хусусан, изоҳли луғатларда ўз аксини топади. Бу луғатларга биринчи навбатда адабий тил лексикаси киради. Тўғри, адабий меъёрдан ташқаридаги сўзларнинг маълум қисми ҳам изоҳли

луғатдан ўрин олган, аммо улар “эск.” (эскирган), “с.т” (сўзлашув тили), “диал” (диалектал), “тар.” (тарихий) каби изоҳлар билан берилади. Ўзбек тилининг изоҳли луғати (2 томли 1981й. Москва)да ҳозирги замон ўзбек тилида кенг истеъмолда бўлган сўз ва фразеологик иборалар киритилган деб таъкидланган. Айтиш жоизки, бугун бу луғатдаги анчагина сўзлар ҳозирги адабий тилимиз меъёрларидан чиқди, бир қанча сўзлар меъёрга кирди. Шунинг учун янги 2006-2008 йиллар орасида 5 жилдли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” тайёрланди. Тилнинг лексик меъёрларини белгилашда ўз ва бошқа тиллардан ўзлашган сўзларга муносабат масаласи ўртага чиқади. Ер юзида мутлақо соф бирорта тил йўқ, албатта, биридан бошқасига сўз ўтади. Эътибор бериладиган бўлса, 90-йилларда ижтимоий-сиёсий-маъмурий терминология соҳасида луғатни ўзбек совет терминологиясидан олдинроқ мавжуд бўлган терминлар ҳисобига бойитишга интилиш сезилади. Бунда XX аср бошларида истеъмолда бўлган арабча ва форсча сўзларга бой чиғатой адабий тили луғатини қайта тиклаш тенденцияси устуворлик қилган. Мазкур тенденция 1989 йилги қонунда тарихий меросни ўрганиш масаласининг қайд этилиши билан боғлиқ равишда юз берганди. Бироқ бу йўл ҳам ўзини тўлиқ оқламади. *Газета, республика, аэропорт, журнал* каби русча-байналмилал сўзларнинг вақтинча *рўзнома, жумҳурият, тайёрагоҳ, мажалла* сингари сўзлар билан алмашилиши тил истеъмолчилари бўлмиш халққа сингишиб кетмади, бунинг устига, ифодалаш лозим бўлган маъноларни тўла акс эттира олмади. Шу сабабли юқоридагига ўхшаш байналмилал сўзлар ўзгаришсиз қабул қилинди. *Министр ва министрлик* каби сўзларнинг *вазир ва вазирлик* сингари муқобилларига алмашилиши ўзини оқлаб, байналмилал сўзларни истеъмолдан сиқиб чиқарди.

“Давлат тили ҳақидаги” Қонун қабул қилингандан кейин *автор, гонорар, группа, министр, област, программа, план, редактор, секретар, текст, тема* каби рус тилидан ёки у орқали бошқа тиллардан кирган бир қанча сўзлар ўрнига тавсия этилган *муаллиф, қалам ҳақи, гуруҳ, вазир, вилоят, дастур, режа, муҳаррир, котиб, матн, мавзу* каби арабча, форсча сўзлар бугун ўзбек тилининг лексик меъёрига айланиб бўлди. Мустақилликдан сўнг французча *комитет* сўзини ўзбекча талаффузга мослаштириб, *қўмита* шаклида олинди ва у адабий лексик меъёрга айланди.

“Кичкинтойлар нутқини ўстириш” номли бир китобда шундай жумла бор: *Тарбиячи хаттахта олдиға икки нафар болани чақиради*. Бу сўз русчадан олинган *доска* сўзининг муқобили сифатида ясалган, лекин лексик меъёр мақомини олмаган. Демак, фан ва технология ривожланиб борган сари янги-янги сўзлар тилимизга кириб келади. Масалан, ҳозирги кунда *Мерседес, Сони, Самсунг*; мамлакатимизда иқтисодий ислохотлар туфайли *маркетинг, менежмент, менежер, брокер, лизинг, биржа*; алоқа соҳасига *оид пайнет, робита* каби бир қанча сўзлар ўзбек адабий тилининг луғат хазинасидан жой олиб улгурган.

Ўзбек адабий тилининг талаффуз (орфоэпик) меъёрлари деганда, нутқда айрим товушлар, уларнинг қўшилмаси, сўзлар, гапларнинг оҳанги(интонацияси) ва шу кабиларни тўғри талаффуз қилиш қоидалари назарда тутилади. Бу меъёрлар нутқ товушлари талаффузи, урғу, интонация, паузага оиддир. Бу меъёрлар ўзбек тилшунослари томонидан яратилган 2 та

орфоэпик луғатда акс эттирилган. (Содиқова М., УсмоноваЎ. Ўзбек тилининг орфоэпик луғати Т., 1977) (Асомиддинова М., ва бошқалар. Ўзбек адабий талаффузи луғати. Т., 1984.) Лекин бу луғатлар анча эскирди. Нутқ маданияти ҳақида гап борар экан, сўз урғуси муҳим аҳамиятга эга. Рус тилида урғу қоидалари беҳад кўп бўлиб, уларда хилма-хил хусусий ва истисно ҳолатлар бор. Ўзбек тилидаги урғу эса турғун бўлиб, санокли истисно ҳолатлар ҳисобга олинмаса, у асосан, сўзнинг охириги бўғинига тушади. Қўшимча қўшилгани сайин, урғу ҳам кўчиб бораверади. Масалан: пахта, пахтакор, пахтакорлар, пахтакорларга. Бу қоида кучли меъёр бўлиб, ҳеч қайси ўзбек унга амал қилишда янглишмайди. Лекин -ма (борма) -дек (гулдек), -та (ўнта), -ча (қишлоқча), юкламалар, шахс-сон (-ман,-сан, -миз, -сиз) кабилар ёки янги-янги, ҳозир-ҳозир, этик-этик каби урғунинг кўчиши истисно ҳолатлар, улар кўп эмас. Адабий талаффуз меъёрларини белгилашда сўзлардаги товуш ва товуш қўшилмаларини тўғри айтиш алоҳида ўрин тутди. Масалан, китоб, ҳисоб, мактаб, юзлаб, савод, обод, марварид каби сўзларнинг охиридаги жарангли -б, -д ундошлари нутқда жарангсизлашади. Нутқда китоп, ҳисоп, мактап, юзлап, савот, обот, марварит тарзида айтилиши ўзбек тилининг деярли барча шеваларида учрайди. Шунга кўра, бу ҳолат адабий талаффуз меъёри ҳисобланади. Шунингдек, сўз охиридаги 2 та ундошнинг талаффузда охириги 1та ундошнинг тушиб қолиши ҳам талаффуз меъёри сифатида қаралади. Масалан, балан, поез, Самарқан, хурсан, дўс, гўш кабилар. Шунингдек, сўз шаклларининг қуйидагича айтилиши ҳам меъёрга айланиб бўлган: ушта (учта), бессўм (беш сўм), ушти (учди), кетти (кетди), туссиз (тузсиз) кабилар. Оғзаки нутқда бўлса, келса, бўлган, келган сингари сўзлар талаффузида л товушини тушириб қолдириш ҳам адабий орфоэпия нормасига айланиб қолган.

Адабий талаффуз меъёрларининг бузилиши, аввало, шеванинг таъсири натижасида юзага келади. Болалиқдан шаклланган шевага оид артикуляцион база ва шеванинг фонетик қонуниятларидан батамом кутулиш осон бўлмайди. Бунинг оқибатида, бухоролик ў товушини фақат тил олди тарзида, хоразмлик о товушини, асосан, а тарзида ёки унга яқин тарзда талаффуз қилиши, тошкентлик ошни сўз шаклини ошши, юзни сўз шаклини юззи тарзида айтиши каби кўплаб хатолар келиб чиқаверади.

Баъзан бир хорижий тилни мукамал биладиганлар нутқда нуқсонлар кўзга ташланади. Масалан, январ сўзини йинвар, Япония сўзини Йипония, декан сўзини деъкан тарзида бегона акцент билан талаффуз қилиш ўзбекча талаффуз меъёрига зиддир.

Интонация ҳам муҳим аҳамиятга эга. Масалан, баҳор сўзи дарак, сўроқ, ундов гапларга айланиши мумкин. Интонациянинг ўзгариши билан гапнинг мантиқий мазмуни ҳам тамоман ўзгаради. Масалан, ўқитувчи ўқувчига жим ўтирасизми? гапини бир интонация билан, яъни жи-им ўтирасизми? тарзида айца, жим ўтирманг, жим ўтиринг, бўлмаса жазолайман мазмуни ифодаланади. Пауза ҳам муҳим аҳамиятга эга. Масалан, Машинадан/ икки болали аёл тушди. (аёл битта, бола иккита) Машинадан икки/ болали аёл тушди гапида (аёл иккита) Ушбу гапда икки мазмун ўртасидаги фарқ тўхтамнинг тўғри қўйилишига боғлиқдир.

Ўзбек тилида сўз ясалиш меъёрлари мавжуд. Ҳар қандай ясаладиган сўз меъёр доирасида бўлиш керак. Агар шу меъёрга амал қилинмаса, тилнинг луғат таркибидан ўрин ололмайди. Масалан: -гич, (-ғич,- қич,- кич) кўшилмаси фаол ясовчи кўшимчалар бўлиб, феълга кўшилади, нарса-қурол отини ясайди. Масалан: сузгич, қирғич, қичқич, кўрсатқич каби. Бу кўшимчалар от туркумидаги сўзга кўшила олмайдди. Лекин баъзилар бу қоидадан бузиб, томиргич???? (томизғич) сўзини ясаганлар. Бу сўз тилимиз луғатига кирмади. Шунингдек, газета-куннома, журнал-ойнома, архив-хужжатаасровхона каби бир қанча сунъий ясалмалар луғатимиздан жой ололмади. Баъзи бир ёзувчи шоирлар турли бадиий эстетик мақсад асосида бу меъёрларни бузади ва унинг нутқи нотўғри деб ҳисобланмайди. Масалан, М.Юсуф ижодида қуёшистон, юртфуруш, булбулзабон, таҳораткаш каби, А.Қодирий ижодида қоронғузор каби сўзларни, янги ясалмаларни учратамиз. Грамматик меъёрлар морфологик ва синтактик меъёрлардан ташкил топади. Адабий морфологик меъёрларнинг нутқда бузилиши тез-тез учраб туради. Бу қаратқич келишиги билан тушум келишигини алмаштиришдир. Қоида бўйича қаратқич келишиги от сўз туркумига, тушум келишиги феълга боғланади. Аммо мазкур меъёр шевалар ва оғзаки нутқ таъсирида кучсизланади. Ўзирги кунда бу келишикни алмаштириш ҳоллари кўп учрайди. (дарахтни барги, Каримни китоби ва ҳ.к.) Қаратқич ва тушум келишиги нутқда белгили ва белгисиз қўллана олади, бунда ҳам тегишли меъёрлар бор. Белгили қўлланганда, конкретлик, таъкидлаш маънолари, белгисиз қўлланганда эса умумийлик маъноларини беради. Нутқда бир келишикнинг ўрнида бошқасини қўллаш ҳолатлари учрайди. Масалан, Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз каби шева вакиллари нутқида ўрин-пайт келишиги ўрнида жўналиш келишигини ишлатиш ҳоллари учрайди. Масалан, Тошкентга ўқимок, далага ишламоқ, поездга келмоқ. Бу ҳолатлар меъёрнинг бузилишидир. Сенга битта гапим бор, ҳали поездга айтаман дейилса, бошқа шева вакиллари томонидан “сенга айтадиган гапимни сенга эмас, поездга айтаман” тарзида кулгили мазмунни ифодалайди.

Тушум ва чиқиш келишигининг маъноси билан боғлиқ икки ҳолатни қиёсланг: узумни емоқ-узумдан емоқ. Қисмни -дан, бутунни -ни ифодалайди. Узумдан паққос туширди гапида келишик кўшимчаси нотўғри қўлланган.

Синтактик меъёрларининг ҳам нутқда бузилиш ҳолатлари кузатилади. Эга ва кесимнинг шахс ва сонда мослашиши кучли меъёр, аммо бунда ҳам баъзи хусусий ўринлар борки, улар нутқ тузувчининг иккиланишига сабаб бўлади. Масалан, эга ва кесимнинг 3-шахс кўплик сонда мослашишини олиб кўрайлик. Эга кесим билан 3-шахсда кўпликда ҳамиша мослашиши шарт эмас, яъни эга шахсни билдирадиган сўз бўлганда, кесим кўпликда ҳам, бирликда ҳам келавериши мумкин. Ўқувчилар мактабга келдилар. Ўқувчилар мактабга келди. Лекин эга вазифасидаги сўз жониворлар ёки жонсиз нарсаларни билдирса, кесим асосан бирликда қўлланилади. Гуллар очилди. Итлар вовуллади. Барча таълим муассасалари қишга яхши тайёргарлик кўрдилар. Бу гапда кесим бирликда қўлланилиши керак эди. Мантиқий кўплик билан грамматик кўпликнинг фарқига бормаслик ҳам синтактик меъёрнинг бузилишига олиб келади. Масалан, *Исроил армияси ушбу ҳудудда ҳарбий техникаларни кўпайтирганлар*. Синтактик меъёрларнинг бузилиши

тилдаги гап моделлари – структур схемаларни ҳам яхши тасаввур қилмасликдан келиб чиқади. Масалан, рекламада берилаётган *Менда иштаҳа йўқ* жумласи ўзбекча гап модели асосида тузилган эмас.

Тил қанчалик ривожланган бўлса, унинг услубий меъёри ҳам шунчалик ривожланган, бойиган бўлади. Ўзбек тилида 5та нутқ услуби бор. Сўзлашув, бадиий, илмий, публицистик, расмий. Бу услубларнинг ҳар бирига хосланган грамматик шакллар, сўз, сўз бирикмалари, гап ва интонацион воситалар мавжуд. Ана шу хосланиш ўзбек адабий тили услубий меъёрларининг асосидир. Ҳар бир услубнинг ўзига хос тил хусусиятларини, услубий меъёрларини билмасдан туриб тузилган ҳар қандай нутқ маданий нутқ бўла олмайди.

“Тилга эътиборсиз — элга эътиборсиз” нақлини барчамиз биламиз. Демак, тилга эътиборсизлик унинг кейинги ривожи ва янги авлодини тарбиялашда, умумий саводхонлик ва юқори нутқ маданиятига эришишда салбий ўрин тутаяди. Ўзбек тили мавқеига путур етказаяди. Шунинг учун юқори нутқ маданиятига эга бўламан деган ҳар бир кишидан адабий тил меъёрларини пухта билиш ва тилда юз бераётган ўзгаришлардан воқиф бўлиб бориш талаб қилинади.

Назорат саволлари:

1. Адабий тил меъёри деб нимага айтилади?
2. Орфоэпик меъёрни мисоллар асосида тушунтиринг.
3. Лексик-семантик меъёр деганда нимани тушунаси?
4. Морфологик меъёр нима?
5. Синтактик меъёр деганда нимани тушунаси?

Глоссарий

Адабий норма - тил бирликларидан мақсадга мувофиғини танлаш.

Адабий тил меъёрлари - бу кўпчилик тил ташувчилари томонидан тил воситаларидан бир хилда фойдаланиш мақсадида қабул қилинган қонун ва қоидалар.

Маданий нутқ - адабий меъёрларга риоя қилиб тузилган нутқ.

Адабиётлар:

1. Каримов И. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. - Тошкент: Шарқ, 1997, 9 – бет.
2. Қўнғуров Р., ва бошқалар. Нутқ маданияти ва услубият асослари. - Тошкент, 1992.
3. Бегматов Э., ва бошқалар. Адабий норма ва нутқ маданияти. - Тошкент, 1973.
4. Носиров П. Ўзбек нутқ маданияти//Ўқув қўлланма. –Т.:ЎАЖБНТ, 2004.
5. Султонсаидова С., Ў.Шарипова. Ўзбек тили стилистикаси.//Ўқув қўлланма. –Т., 2009.
6. Жиянова Н., Мўминова О., Максумова С. Нутқ маданияти. 1 ва 2-китоб. – Тошкент:Наврўз, 2016

3-мавзу: Нутқнинг коммуникатив белгилари (нутқнинг тўғрилиги, аниқлиги, мантиқийлиги, софлиги, мақсадга мувофиқлиги, ифодалилиги)

Режа:

1. Нутқнинг тўғрилиги.
2. Нутқнинг аниқлиги.
3. Нутқнинг мантиқийлиги.
4. Нутқнинг тозаллиги (софлиги).
5. Нутқнинг мақсадга мувофиқлиги.
6. Нутқнинг бойлиги.
7. Нутқнинг ифодалилиги.

Таянч тушунчалар:

Нутқ тозаллиги, жўялилиги, мақсадга мувофиқлиги, таъсирчанлиги, жозибадорлиги, маданий нутқ талаблари, лисоний омиллар, нутқнинг тўғрилиги, нутқнинг талаффуз маданияти, луғавий маданият, нутқнинг аниқлиги, ихчамлиги, мантиқийлиги.

Нутқнинг маданийлигини таъмин этадиган тўғрилик, аниқлик, мантиқийлик, ифодалилик, бойлик, софлик, жўялилик каби бир қатор коммуникатив сифатлар мавжуд. Ана шу коммуникатив сифатларнинг барчасини ўзида мужассамлаштирган нутқ маданий ҳисобланади. Ҳар қандай нутқнинг асосий мақсади муайян ахборотни тингловчига етказиш, шу йўл билан унга таъсир қилишдан иборат бўлиб, мазкур сифатларнинг жами нутқнинг таъсирчанлигини юзага келтиради.

Нутқнинг тўғрилиги. Нутқий маданиятнинг муҳим белгиларидан бири фикрни тўғри, мазмунли баён қилишдир. Адабий тилнинг фонетик-орфоэпик, лексик-семантик ва грамматик меъёрлари талабларига мос келадиган нутқ тўғри нутқдир. Нутқнинг талаффуз маданияти тил материалларини тўғри, ифодали талаффуз қилиш билан боғлиқдир. Бунга сўз ва ибораларнинг тўғри дикцияси, сўз ва мантиқий урғу, интонация ва паузага эътибор қилиш орқали эришилади. Масалан: *қатлама*, *ҳозир* кабилар. Нутқда мантиқий урғудан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Масалан: *Семиз папкали киши келди, Онасиз бола ўйнамас* каби гапларнинг маъноси урғунинг қайси гап бўлагига тушишига кўра турли маъноларни англатиши мумкин.

Маданий нутқда сўзларнинг тўғри талаффуз қилиниши энг муҳим шартлардан биридир. Айрим сўзларни эскирган шаклда талаффуз қилиш (ишқоп, паришта), талаффузи бир-бирига яқин сўзларнинг фарқига бормамай (тип-тиф), эътиборсизлик натижасида х товуши ўрнида х ни (шоҳ-шоҳ), у товуши ўрнида ў (улкан-ўлкан) ни, русча ўзлашмалардаги ў товуши ўрнида о (коллеж) ни талаффуз қилиш ғайримеъёрийдир.

Интонация туфайли сўзларнинг маъно ифодалаш имкониятлари кенгайди. Одатда, интонация нутқ сўзланиб турган вазиятда юзага келади ва у нутқий талабга кўра ҳар хил кўринишда бўлади. Масалан: келинг сўзи оҳангига кўра самимият, норозилик, масхаралаш каби қатор маъноларни ифодалаш мумкин. Баҳор сўзи гап интонацияси билан айтилмаса сўзлигича тураверади, аммо тегишли интонацион моделга мувофиқ айтилса дарак, сўроқ ундов гапларга айланади. Тўғри нутқ тузиш учун фикрни ҳар томонлама мазмунли, ифодали қилувчи сўз ва сўз вариантларини топа билиш, уларни ўз ўрнида ишлата олиш муҳимдир. Сўзнинг луғавий маъносини тушунмаслик уни хато қўллашга олиб келади. Масалан: *Гофир Солиҳбойнинг қироли эди.*

Синонимлар нутқни таъсирчан қилиш билан бирга, турли кайтариқларнинг олдини олиб, уни равон қилади. Нутқда синонимлардан уларнинг маъно ва услубий нозикликларини тўла англаган ҳолда фойдаланиш лозим акс ҳолда нутқий ғализлик вужудга келади. Масалан: *озгин, ориқ.*

Тўғри нутққа қўйиладиган талаблардан бири унинг грамматик жиҳатдан тўғри шаклланишидир. Жумладан, қаратқич келишигининг белгили ва белгисиз қўллаш муаммолар бор. Гапнинг маъноси, мазмунига путур етмаса, қаратқич келишиги тушириб қолдирилади. Баъзи ҳолларда қаратқич келишиги кўшимчасининг тушириб қолдирилиши ахборотни хиралаштиради, фикрни чалғитади: *Аскар отаси* деб ёзганда, матнни ўқиб чиқмасдан туриб, гап ким ҳақида борётганлигини билиб бўлмайди: гап аскарнинг отаси ҳақидами, ёки аскар бировнинг отасими? *Унда факультетларнинг маънавият ва маърифат масалалари бўйича декан ўринбосарлари қатнашди. - Факультет деканининг маънавият ва маърифат масалалари бўйича ўринбосарлари қатнашди.*

Нутқнинг аниқлиги. Қадимги юнон донишманди Аристотель ўзининг “Риторика” китобида нутқнинг асосий фазилати унинг аниқлигида эканлигини айтиб, “агар нутқ аниқ бўлмаса, у ўз мақсадига эриша олмайди” деб таъкидлайди.²⁰ Нутқнинг аниқлиги –бу айтилаётган сўз ёки иборанинг ўзи ифодалаётган воқеликка мос ва мувофиқ келишидир. Шунинг учун сўзловчи ким ёки нима ҳақида гапираётганини ҳар томонлама чуқур

²⁰ Античные риторика. -Москва: МГУ, 1978. - С.129.

тушунган бўлиши керак, акс ҳолда нутқ аниқ бўлмайди. Фикрий ноаниқликлар қуйидаги ҳолларда учрайди:

1. Сўз маъносига етарли эътибор бермаслик натижасида: Тарбиячи болаларга тушунарли бўлиши учун китобни олиб, хонтахта тортмасига қўяди. (хонтахтанинг тортмаси бўлмайди).
2. Паронимлар маъносини билмаслик натижасида: Сутхўрнини ўлими асарини ўқиди.
3. Мантиқий жиҳатдан воқеликка зид бўлган тушунча ифодаловчи сўзларни ёнма-ён ишлатиш натижасида: Корхонага янги замонавий технология ўрнатилди (ишлаб чиқариш жараёнлари ва усуллари ҳақидаги билимларнинг жами, шунинг учун моддий бўлмаган нарса ўрнатилмайди, балки жорий этилади ёки техника сўзи билан алмаштириш керак).
4. Нутқда сўзни ўз ўрнига қўйиб гап тузолмаслик, гап тартибининг бузилиши натижасида: Яқиндагина нашриётдан чиққан адибимизнинг янги асарлар тўплами кенг жамоатчиликка манзур бўлди.
5. Сўзнинг ноўрин танланиши натижасида: Режиссёр бир қатор умидли сахна усталарини кашф этди.
6. Бир синонимик қаторни ташкил қилган сўзларнинг барчаси ҳам бошқа сўзлар билан синтагматик муносабат ташкил қилолмайди. Пухта, пишиқ, мустаҳкам синонимлари бино сўзи билан синтагматик муносабат ташкил қилади, йигит сўзи эса пишиқ ва чидамли сўзлари билан синтагматик алоқага киришади.

Фикрий ноаниқликни юзага келтирувчи воситалар

Аниқлик сифати бадиий нутқда ўзига хос тарзда намоён бўлади, чунки бадиий асар бадиий тафаккур маҳсулидир. Бадиий нутқда образлилик биринчи планда бўлганлиги учун сўз маъносидаги силжишлар, кўчишлар кўп кузатилади. Сўз ва у ифодалаган предмет ўртасидаги мутаносиблик бадиий нутқда кўпинча очик ва тўғридан-тўғри бўлмайди. Бадиий нутқ ўзининг таъсир этишдан иборат асосий мақсадига эришиш учун сўзнинг турлича қўлланиши, товланиши, турланиши, хилма-хил маъноларни устига олишига кенг имконият яратади. Бадиий нутқда сўзлар ўз ва ҳатто кўчма маъноларидан ташқари ўзига хос янгидан-янги маъно қирраларини кашф этиши ва шу тарзда бадиий тасвирнинг янада аниқлигини таъминлаши мумкин: Мирёқуб ғурурининг калтакланишидан келган бир захарханда билан кулди, инженер эса бурунги кулар юзини ҳам нўқталаб олди. Бу гапдаги ғурурининг калтакланиши ва кулар юзини нўқталамоқ бирикмаларидаги ажратилган сўзлар касб этган маъно нозикликлари билан матнга аниқлик, таъсирчанлик бахш этган (ғурурни азобли даражада поймол қилиш, кескин ва тамоман тўхтатмоқ). Демак, нутқнинг аниқлиги сўзнинг тилдаги маъносига тамомила мувофиқ тарзда қўлланиши, сўзнинг воқеликдаги ўзи ифодалаётган нарса-ҳодиса билан қатъий мослиги асосида юзага келадиган коммуникатив сифатдир.

Ҳурматли бюро аъзолари! Мен Баширжон акани узоқ йиллардан бери биламан. У киши жуда ғалати, ўзига хос одам. Адабиётчилар тили билан айтсак, ўзига хос бир тип. Баширжон ўтирган ерида қимирлаб қўйди. У тип сўзини тиф деб тушуниб: Ёлғон! Умримда тиф билан оғриган эмасман!-деб қичқирмоқчи ҳам бўлди. (Н.Аминов. Елвизак)

Компост- компот паронимиясидаги компост гўнждан ачитиб тайёрланадиган ўғитни, компот эса меваларни қайнатиб тайёрланадиган ичимликни ифодаловчи сўзлар бўлиб, қуйидаги парчада улар асосида жуда чиройли кулгу чиқарилган: Марҳамат,-дедим-да, у ёқ-бу ёққа қараб олгач, лекция ўқишга тушиб кетдим, -ўртоқлар, компост жуда фойдали ичимлик, уни асосан мевадан тайёрлашади. Меваларнинг хили қанча кўп бўлса, у шунча ширин бўлади. Бизнинг Фарғона томонларда компостни ўрик, шафтоли қоқи ва олчанинг қуруғидан тайёрлашади. Хуллас, компост ичмабсиз, дунёга келмабсиз... Гапимни тугатмасимдан ўтирган одамлар шарақлаб кулиб юборишди.(Х.Тўхтабоев, Сарик девни миниб).

Гипократ касал кўраётганда, ундан: “Сиз ким томондасиз? Мен томондами ёки касал томондами?”-деб сўраркан. Шунда касал:”Албатта, сиз томондаман-да” деса, Гипократ унга қараб: “Мен томон бўлсангиз, биз икковлон касални енгамиз. Агар касал томонда бўлсангиз, мен яккаланиб қоламан-да”, дер экан.

Демак, аниқ нутқ малакасининг шаклланишида тавсифланаётган воқеликни билиш, тилдаги сўз маънолари системасини яхши англаш, нутқ мазмунига эътибор билан қараш ҳал қилувчи аҳамиятга моликдир. Ана шунда ифода учун энг уйғун ва алмаштириб бўлмайдиган аниқ сўзни топиш мумкин.

Нутқнинг мантиқийлиги. Мантиқийлик нутқнинг тингловчи томонидан тўғри ва тўлиқ англаниши учун зарурий бўлган сифатларидан биридир. Мантиқийликдан маҳрум бўлган бирон-бир нутқ кишилар ўртасидаги тайинли алоқани таъминлай олмайди. Нутқнинг мантиқийлигини тўғрилиқ ва аниқлик сифатларидан ажралган ҳолда тасаввур ҳам қилиб бўлмайди, чунки тўғри ва аниқ бўлмаган нутқ ҳеч қачон мантиқий бўлиши мумкин эмас. Зотан, тўғри ва аниқ бўлмаган нутқдан мантиқийликни излаб топиб бўлмайди. Адабий тил меъёрларига зид тарзда тузилган ва тегишли бориқлар ноўрин танланган нутққа мантиқ бегона бўлиши табиий.

Фикр таркиби ва қурилишининг тўғри ифодаланиши нутқ мантиқийлигининг асоси дейиш мумкин. Нутқда тил воситаларининг мантиқ ва тўғри тафаккур қонуниятларига мос тарзда мазмуний бирикиши нутқ мантиқийлигини баҳолашнинг бош ўлчови ҳисобланади. Ана шунга кўра мантиқийлик сифатини нутқда сўзлар ва гаплар ўртасидаги семантик алоқаларнинг ва фикрнинг мантиқий моҳияти ҳамда унинг ривожланиб боришига қатъий мослиги тарзида таърифлаш мақсадга мувофиқдир.

Айтиш мумкинки, нутқнинг мантиқийлиги структура нуқтаи назаридан кўпроқ тилнинг синтактик сатҳи билан боғлиқдир. Бошқача қилиб айтганда, нутқ тузувчи нутқнинг мантиқийлигига эришиш учун тил бориқларининг синтагматик имкониятларини яхши билиши лозим. Сўзловчи (ёзувчи), энг аввало, баён этмоқчи бўлган фикоидасини, билдирмоқчи бўлган хабарини ва у билан боғлиқ тафсилотларни, айти пайтда мантиқ қонуниятларини етарли даражада тасаввур этмас экан, у мантиқли нутқ туза олмайди. Бу ўринда нутқ тузувчининг тафаккур қобиляти жуда-жуда муҳимдир. Кўринадики, нутқнинг мантиқий бўлиши учун ҳам лисоний, ҳам ғайрилисоний омил иштирок этади.

Нутқ маданияти тушунчаларини ифодаловчи сўзларга терминологик маъно юклашга алоҳида эътибор қаратган Б.Н.Головин нарса мантиқийлиги ва тушунча мантиқийлигини фарқлаш мақсадга мувофиқлигини таъкидлайди. Унинг кўрсатишича, нарса мантиқийлиги нутқдаги тил бориқлари мазмуний алоқалари ва муносабатларининг реал бориқдаги нарса-ҳодисалар алоқалари ва муносабатлари билан муносабалидир. Тушунча мантиқийлиги эса мантиқий фикоиди таркиби ва унинг мантиқий ривожининг нутқдаги тил унсурларининг семантик алоқаларида тўғри акс этишидир. Мантиқийликнинг бу икки кўриниши бир-бири билан боғлиқ ва нутқда улар бориқда намоён бўлади, лекин эртак, бадий фантастика,

мажозий асарлар каби алоҳида нутқ кўринишларида нарса мантиқийлигидан атайлаб воз кечилиши мумкин.²¹ Масалан, эртақларда ҳайвонлар, турли буюмлар, ўсимлик ва шунга ўхшашларнинг одамлардай гапириши, кулиши, ўйлаши ва бошқа ҳаракатларида нарса мантиқийлиги соғлом сақланади. Мавжуд анъанага кўра бундай ҳолатлардаги нутқда мантиқийлик бузилган деб қаралмайди, мазмун тўғри англашилаверади.

Мантиқийлик нутқнинг мақсад нишонига беҳато етишини, бу нишонни ортиқча уринишларсиз забт этишини таъмин этадиган сифатлардандир. Мантиқий нутқ фиқоида таркибини тўғри ва аниқ акс эттириши билан таъсирчанлик касб этади, айтиш пайтда у тингловчи идрокини зўриқтирмайди. Ҳар қандай мантиқий фиқоида қанчалик мураккаб бўлмасин, нутқ тузувчининг маҳоратли кўмаги билан ўзига лойиқ ва ярашиқли, демакки, мантиқий либосини кия олса, тингловчи шуури уни осонлик билан ўз бағрига олади.

Нутқнинг софлиги. Ҳар қандай нарсага баҳо берилганда, аввало, унинг асиллиги, бошқа кераксиз унсурлардан холилиги, ўз моҳиятига мувофиқ тоза таркибга эгаллиги каби меъёрлардан келиб чиқилади. Софлик сифати нутқни ана шундай баҳолаш меъёрларидан ҳисобланади. Айтиш лозимки, нутқнинг бу коммуникатив сифати нутқ билан адабий тил ва нутқ билан жамият муносабатида намоён бўлади. Шунга кўра нутқнинг софлигини нутқнинг адабий тил меъёрларига ва жамиятдаги маънавий-ахлоқ қоидаларига ёт бўлган унурлардан холилиги билан белгиланувчи коммуникатив сифат тарзида таърифлаш мумкин. Айтиш жоизки, киши нутқнинг софлиги унинг маънавий-маърифий, лисоний-маданий савиясини намоён этадиган кўрсаткичлардан биридир.

Адабий нутқнинг софлигига путур етказувчи унсурларнинг асосийлари куйидагилардир:

- 1) шевага хос сўз, ибора, грамматик шакллар, урғу ва талаффуз;
- 2) ўринсиз қўлланган чет сўз ва сўз бирикмалари (варваризмлар);
- 3) жаргон ва арголар;
- 4) дағал, ҳақорат сўз ва иборалар (вульгаризмлар);
- 5) “ишламайдиган” ёки паразит сўзлар;
- 6) идоравий сўз ва иборалар (канцеляризмлар) ва ҳоказо.

Бинобарин, маданий нутқ тузувчи нотик нутқда ушбу унсурлар учрамаслиги керак.

Нутқнинг бойлиги. Нутқнинг таъсир қуввати, тегишли ахборотни тингловчига тугал ва қулай, “юқумли” тарзда етказиш имконияти муҳим коммуникатив сифатлардан бўлмиш бойлигига ҳам боғлиқ. Бой нутқ тингловчининг жонига тегмайди, балки у бундай нутқни жон қулоғи билан

²¹ Головин Б.Н. Основы культуры речи. Москва: Высшая школа, 1988, С. 145.

тинглайди. Нутқнинг бой ёки камбағаллиги унда тилнинг бир-биридан фарк қиладиган (сўзлар, маънолар, интонация, синтактик тузилмалар, иборалар ва ҳоказо) элементлардан қай даражада фойдаланганлиги билан белгиланади. Айни бир тил унсури нутқда қанчалик кам такрорланган бўлса, бу нутқнинг бойлик даражаси шунчалик юқори бўлади, аксинча, муайян тил унсурининг такрори кўп бўлган нутқ камбағал ҳисобланади ва унинг таъсири ҳам шунга яраша бўлади. Улуғ Алишер Навоий айтганидек, “Бир деганни икки демак хуш эмас, Сўз такрор ўлди, дилкаш эмас”. Шунинг учун нутқнинг бу сифати ранг-баранглик тарзида ҳам талқин этилади, яъни бойлик тегишли фикр ифодаси учун қўлланган тил birlikларининг хилма-хиллиги, ранг-баранглиги билан ўлчанишига урғу берилади. Қадимги юнон файласуфи Галикарнастик Дионисий (эрамиздан олдинги I аср) “Сўзларнинг қўшилиши ҳақида” номли асарига нутқнинг ранг-баранглиги (бойлиги) сифатининг зарурияти тўғрисида шундай ёзади: “Умуман барча ёқимли нарсалардай ҳатто ҳар қандай гўзаллик ҳам тинимсиз такрорланса, жонга тегади; хилма-хил, ранг-баранг ўзгаришларда эса бу гўзаллик мангу янги бўлиб қолаверади.”²²

Бой нутқ тузиш учун ифодаларнинг бир хиллигидан қочиш, айни бир тушунча ёки фикрга фарқли “либос”лар танлаш ва кийдириш лозим. Бунинг учун эса нутқ тузувчида тил воситаларининг бой ва фаол захираси мавжуд бўлиши керак. Бошқача қилиб айтганда, нотик етарли даражадаги сўзлар, уларнинг маънолари, сўз бирикмаси ва гап моделлари, жумланинг интонация ва мелодика турлари захираларига эга бўлмоғи лозим. Бу захира қанча бой бўлса, нотик ўз нутқининг мақсадига мувофиқ тарзда ундан мақбул birlikларни танлаш, хилма-хил ифодаларни ишга солиш имкониятига шунчалик кўпроқ эга бўлади.

Лексик, семантик, грамматик, интонацион жихатдан ранг-баранглик нутқнинг бойлигини юзага келтиради. Атоқли сўз санъаткорларида, масалан, улуғ Алишер Навоийда 26 мингдан ортиқ,²³ рус шоири Пушкинда 21 мингдан ортиқ²⁴ сўз бойлиги мавжудлигини таъкидлайдилар. Албатта, бундай улкан сўз бойлигига эга бўлиш ҳар кимга ҳам насиб этавермайди. Аммо ўз нутқини бой, таъсирчан, ўткир бўлишини истайдиган ҳар бир киши ўз луғат бойлигини кенгайтириб бориш ҳақида қайғуриши лозим.

Нутқнинг мақсадга мувофиқлиги. Агар нотик нутқи ўзида барча коммуникатив сифатларни мужассам этсаю, ҳар жихатдан жўяли, яъни ўз ўрнида бўлмаса, у мақсадига эриша олмайди. Жўялилик йўқ жойда нутқнинг бойлик, аниқлик, ифодалилик каби муҳим сифатларининг моҳияти йўқолади.

²² Античная риторика. -Москва: МГУ, 1978, С.199.

²³ Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. -Тошкент: Фан, 1983.

²⁴ Головин Б.Н. Основы культуры речи. -Москва: Высшая школа, 1988, С. 209.

Шарқнинг буюк пандномачиси Кайковуснинг шундай ўгити бор:”... Тилингни яхши ҳунар била ўргатғил ва мулойим сўздин бошқа нарсани одат қилмағил. Нединким, тилга ҳар нечук сўзни ўргатсанг, шуни айтур, сўзни ўз жойида ишлатғил, сўз агар яхши бўлса, аммо ноўрин ишлатилса, гарчанд у ҳар нечук яхши сўз бўлса ҳам ёмон, нобон эшитилур (таъкид Н.Маҳмудовники.). Шунинг учун беҳуда сўзламағилки, фойдасиздур. Бундай бефойда сўз зиён келтирур ва ҳар сўзки ундан ҳунар иси келмаса, бундай сўзни гапирмаслик лозим. Ҳақимлар дебдурлар:”Сўз бир нашъадур, ундан хумор пайдо бўлур”.²⁵

Халқимиз донолигининг бебаҳо хазинаси, ўзбек сўзининг кўрки бўлмиш мақол ва маталларда ҳам айни фикоида бот-бот таъкидланган. Уларнинг айримларига кулоқ тутайлик: “Сўзга тушмаган сўзни айтма, Созга тушмаган ғазални”; “Жўяли сўз жўясин топар, жўясиз сўз иясин (эгасин) топар”; “Ўринли сўзга туя чўқади, Ўринсиз сўзга ҳамма сўқади”.²⁶ Нотик нутқ тузар экан,”туянинг чўқиши ва ҳеч кимнинг уни сўкмаслиги” учун нутқининг жўясини, ўрнини аниқ тасаввур қилиши шарт. Жўялилик тил воситаларини шундай танлаш, уларни шундай алоқалантириш ва бир-бири билан боғлашқи, бунинг натижасида нутқ мулоқотнинг мақсади ва шароитларига тамомила жавоб берадиган тарзда таркиб топади. Айни таърифдан келиб чиқилса, жўяли нутқ ифодаламақчи бўлган ахборотнинг мавзуси, унинг мантиқий ва ҳиссий мазмуни, тингловчи ёки ўқувчилар таркибининг ёш, ижтимоий, маданий-маърифий ва бошқа хусусиятлари, ёзма ёки оғзаки нутқнинг хабар бериш, тарбиявий, эстетик ва шу каби вазифаларига тўла мос келиши асосида юзага келади.

Нутқнинг ифодалилиги. Нутқнинг бу сифати баъзан таъсирчанлик тарзида ҳам тушунилади. Аммо таъсирчанлик кенг қамровли тушунча бўлиб, у яхлит яхши нутққа хосдир. Табиийки, ҳар қандай нутқнинг асосий мақсадларидан бири тингловчи ёки ўқувчи онгига таъсир этишдан иборат. Бу мақсадни амалга оширишда эса нутқнинг муайян бир сифати эмас, балки барча коммуникатив сифатлари у ёки бу даражада иштирок этади. Зотан, тўғри ёки аниқ бўлмаган, бой ёки мантиқий бўлмаган, соф ёки жўяли бўлмаган нутқнинг таъсирчанлиги ҳақида гапириб бўлмайди. Лекин айни пайтда нутқнинг таъсирчанлигини таъминлашда ифодалилик сифатининг алоҳида, ҳатто ҳал қилувчи ўрин тутишини таъкидламоқ жоиз.

Нутқ тингловчи ёки ўқувчининг қуруқ қулоғини эмас, балки қалб қўғонини, ақл қалъасини забт этмоғи учун, энг аввало, унинг таркиби ва қурилиши диққатни тортадиган қизғин қизиқиш уйғотадиган бўлиши лозим. Бу эса айни ифодалилик сифатининг моҳиятини тайин этадиган хусусиятдир. Бошқача қилиб айтганда, ифодалилик нутқнинг таркибий тузилиши ва бошқа

²⁵ Кайковус. Қобуснома. -Тошкент: Мерос, 1992, 22-23-бетлар.

²⁶ Шомақсудов Ш., Шораҳмадов Ш. Ҳикматнома. -Тошкент, 1990, 381, 382, 457-бетлар.

лисоний хусусиятларига кўра тингловчи ёки ўқувчи диққатини ўзига жалб қила олишдан иборат коммуникатив сифатдир.

Нутқнинг турли услублари бу коммуникатив сифатга турли даражада эҳтиёж сезади. Масалан, расмий иш қоғозларида ифодалиликка нисбатан камроқ эътибор қилинса, илмий услубда ўрни билан бир қадар бу сифат керак бўлади. Айниқса, ижтимоий-гуманитар фанлар муаммолари ёритилар экан, нутқнинг ифодалилиги айрича аҳамият касб этади.

Тилда ифодалиликни юзага келтиришга хизмат қиладиган имкониятлар жуда ҳам кўп ва хилма-хил. Бундай имконият ҳеч бир истисносиз тилнинг барча сатҳларида мавжуд. Тилнинг товуш қурилиши, сўз хазинаси, морфологик шакллари, синтактик birlikлари, интонация, услуб кабиларнинг ҳар бири нутқ ифодалилигининг битмас-туганмас манбаларидир. Нутқ тузувчи бу манбаларнинг моҳияти, табиати ва уларни унумли ишга солиш усулларидан етарли хабардор бўлса, нутқнинг ифодалилик сифатини таъминлашга қийналмайди.

Назорат саволлари:

1. Нутқ тўғри бўлиши учун асосан қайси меъёрларга қатъий амал қилиш талаб қилинади?
2. Нутқнинг тўғрилигига таъриф беринг.
3. Нутқий алоқа учун нутқий талаффузнинг қандай аҳамияти бор?
4. Нутқнинг аниқлиги деганда нимани тушунасиз?
5. Аниқ нутқ яратиш сўзловчидан нималарни талаб қиладди?
6. Аниқ нутқ яратишда синонимларнинг роли.

Глоссарий

Нутқнинг аниқлиги – сўзнинг тилдаги маъноси ва ўзи ифодалаган нарсага қатъий мос келиши билан ўлчанадиган коммуникатив сифат.

Нутқнинг мантиқийлиги – фикр ривожининг воқеалар ривожига қатъий мос ва мувофиқ келиши билан белгиланадиган коммуникатив сифат.

Нутқнинг тўғрилиги – нутқнинг адабий тилнинг маълум вақтда қабул қилинган меъёрларига қатъий мувофиқлиги билан белгиланадиган коммуникатив сифат.

Орфоэпик хатолар – асосан у ёки бу товушни нотўғри талаффуз этиш туфайли юзага келади.

Нутқнинг ифодалилиги – таъсирчанлик деб ҳам айтилади, нутқнинг тингловчи ёки ўқувчи эътиборини жалб қила олиши билан белгиланадиган коммуникатив сифат.

Нутқнинг мантиқийлиги – фикр ривожининг воқеалар ривожига катъий мос ва мувофиқ келиши билан белгиланадиган коммуникатив сифат.

Нутқнинг тозалиги – нутқнинг адабий тилнинг луғавий (лексик) меъёрларига ёт унсурлардан холи экани билан белгиланадиган коммуникатив сифат.

Нутқнинг мақсадга мувофиқлиги – нутқнинг коммуникатив сифати. Сўзларни ўз ўрнида қўллай олиш кўникмаси билан белгиланади.

Адабиётлар:

1. Каримов И. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. - Тошкент: Шарқ, 1997.
2. Қўнғуров Р., ва бошқалар. Нутқ маданияти ва услубият асослари. - Тошкент, 1992.
3. Бегматов Э., ва бошқалар. Адабий норма ва нутқ маданияти. - Тошкент, 1973.
4. Носиров П. Ўзбек нутқ маданияти//Ўқув қўлланма. –Т.:ЎАЖБНТ, 2004.
5. Султонсаидова С., Ў.Шарипова. Ўзбек тили стилистикаси.//Ўқув қўлланма. –Т., 2009.
6. Жиянова Н., Мўминова О., Максумова С. Нутқ маданияти. 1 ва 2-китоб. – Тошкент:Наврўз, 2016.

Нутқнинг софлиги деганда нимани тушунаси?

3. Нутқимиз софлигининг бузилишига асосан нималар таъсир қилади?

4. Нутқнинг таъсирчанлиги қандай воситалар асосида амалга оширилади?

4-мавзу: Нотиқлик санъати турлари. Академик, диний, суд, ижтимоий-маиший, ижтимоий-сиёсий нотиқлик

Режа:

1. Нотиқлик санъати турлари.
2. Ижтимоий-сиёсий нотиқликнинг нутқий кўринишлари.
3. Академик нотиқликнинг нутқий кўринишлари.
4. Суд нотиқлиги.
5. Ижтимоий-маиший нотиқлик.
6. Шарқ нотиқлиги турлари ҳақида.

Таянч сўзлар

нотиқлик турлари, нутқ кўринишлари, ижтимоий-сиёсий нотиқлик, ижтимоий-маиший нотиқлик, академик ва суд нотиқлиги, мадҳия, таъзия ва табрик нутқи, илмий нутқ, илмий шарҳ, кораловчи нутқи, оқловчи нутқи.

Нотиқлик санъати оғзаки ва ёзма нутқни тингловчиларга жонли, ифодали ва таъсирли етказиш малакасини оширишдир. Нотиқлик санъати мураккаб санъат бўлиб, уни эгаллаш кишидан қунт ва чидам, малака ва тажриба талаб этади. Нотиқлик санъатининг ижтимоий мавқеи шу қадар кенг ва сертармоқки, уни ҳар бир соҳада меъёри,

мазмунни ва шакли, ўзига хослиги, таъсир кучи ва томонлари жиҳатидан алоҳида-алоҳида кўриб чиқиш учун маълум бир вақт, имконият талаб қилинади.

Нотиклик санъати турлари.

Нотиклик турлари. 1.Ижтимоий-сиёсий нотиклик

Нутқ кўринишлари:

- 1.Сиёсий-ижтимоий ва сиёсий иқтисодий мавзудаги нутқ.
- 2.Сессия, конференциядаги нутқ.
- 3.Сиёсий нутқ.
- 4.Дипломатик нутқ.
- 5.Сиёсий шарҳ.
- 6.Ҳарбий ватанпарварлик нутқи.
- 7.Митинг нутқи.
- 8.Илмий-оммабоп нутқ.

2.Академик нотиклик:

- 1.Ўқув юртлари маърузалари.
- 2.Илмий нутқ.
- 3.Илмий шарҳ.
- 4.Илмий ахборот.

3.Суд нотиклиги:

- 1.Қораловчи нутқи.
- 2.Жамоатчи-қораловчи нутқи.
- 3.Оқловчи нутқи.
- 4.Жамоатчи-оқловчи нутқи.
5. Ўз-ўзини ҳимоя қилиш нутқи.

4. Ижтимоий-маиший нотиклик:

1. Мадҳия (юбилей ёки мақтов нутқи)
- 2.Таъзия (мотам) нутқи.
- 3.Табрик нутқи (тост)

5.Диний нотиклик:

- 1.Хутба.
- 2.Ваъз.

1.Ижтимоий-сиёсий ва сиёсий–иқтисодий мавзудаги нутқларнинг вазифаси шу мавзуга тааллуқли информацияларни ёритиб, тингловчиларни хабардор қилиш ва мазкур масалаларда фикр юритишга ўргатишдан иборат. Ушбу нутқлар қаторига бирор давлат, ижтимоий тузум ёки дунё миқёсидаги муҳим муаммоларни қамраб олувчи нутқларни киритиш мумкин. Бундай нутқлар кенг кўламда ва аниқ фактик мисоллар ёрдамида ёритилади.

2.Қурултой, анжуман ва ҳоказолардаги ҳисобот маърузалари – муайян раҳбарнинг бирор ташкилот, жамоанинг маълум бир муддат орасидаги ҳисоботи. Бунда амалда бажарилган иш ҳажми ва мазмуни, эришилган ютуқлар, йўл қўйилган камчиликлар ва келажакда кўзланадиган режалар аниқ фактлар асосида таҳлил қилинади.

3.Сиёсий нутқ бирор мажлис, анжуман ёки қурултойда сўзланадиган нутқдир. Бунда раҳбар муайян даврга хос долзарб сиёсий масалаларни ёритиб беради. Сиёсий нутқлар сиёсий вазиятни аниқ, равшан, лўнда ёритиб бериши ва аниқ мазмунли шиор билан яқунланиши, тингловчиларни янги сиёсий-ижтимоий босқичлар сари даъват қилиши билан бошқа нутқ турларидан ажралиб туради.

4.Дипломатик нутқ - Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, дунёнинг ривожланган мамлакатлари билан дипломатик алоқа ўрнатилди. Бунинг натижасида, Ўзбекистон билан кўплаб мамлакатлар ўртасида ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий алоқалар ривожлана бошлади ва ривожланмоқда. Ижтимоий-сиёсий нутқ турларидан бири бўлган дипломатик нутқ давлат аҳамиятидаги расмий нутқ бўлиб, халқаро мавқега эгаллиги билан характерланади. Дипломатия ҳар бир давлатнинг ташқи сиёсатини амалга ошириш, унинг хорижий давлатлар билан алоқа қилиш соҳасидаги фаолиятидир. Ана шу жараёнда у ёки бу давлат номидан сўзланадиган барча сиёсий, иқтисодий, маданий,

харбий ва бошқа мавзулардаги нутқларга дипломатик нутқ дейилади. Дипломатик нутқ мазмун ва талқин характери жиҳатидан турлича бўлади. Масалан: республикамизнинг давлат ва миллий байрамларида дунёнинг турли чеккаларидан табриклар ва табрикномалар келади. Мазкур табрик ва табрикномалар матни ҳурмат, эҳтиром туйғуси билан йўғрилган бўлади. Зеро, бу дипломатик муносабатнинг асосий тамойилларидан биридир. Ижтимоий-сиёсий нутққа мисол тариқасида давлатимиз раҳбари номига ва у киши орқали ўзбек халқи номига келган чет давлатлар раҳбарлари, жаҳон миқёсидаги ташкилотлар раҳбарлари томонидан йўлланган мактублар матнларини келтириш мумкин. Уларда ифодаланаётган мазмун ижтимоий-сиёсий нутқнинг яққол ифодасидир:

*Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов Жаноби Олийларига
Жаноби Олийлари,*

Мустақиллик кун муносабати билан Сизга, Ўзбекистон Ҳукумати ва халқига катта мамнуният ила гоят самимий қутловларимни йўллайман.

Жаноби Олийлари, Сизга бўлган гоят юксак эҳтиромимни лутфан қабул қилгайсиз.

Кофи АННАН,
БМТ Бош котиби

5.Сиёсий шарҳ – бирор нотикнинг муайян даврда рўй бераётган ижтимоий-сиёсий воқеаларни шарҳлаб баён этиб беришидан иборат.

Сиёсий шарҳнинг энг юқори тури радио ва телевидениеда мавжуд, чунки телевидение кўрсатув ва радиоэшиттиришларда эътиборли сиёсий шарҳловчилар, мухбирлар ва олимлар муайян даврнинг сиёсий-ижтимоий вазиятини имкони борича асосли равишда шарҳлаб, хулосалаштириб берадилар. Сиёсий шарҳ фақат халқаро мавжедаги воқеа-ҳодисаларга эмас, балки мамлакат ички сиёсати масалаларига ҳам бағишланган бўлади.

6.Харбий-ватанпарварлик нутқи ўзининг жанговар руҳи, сиёсий кескин характери ва юксак пафоси билан ажралиб туради. Ушбу нутқда ватанпарварлик ва ўз халқига садоқат руҳи уфуриб туради. Масалан, буюк саркарда Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг Панипат жангидан аввал сўзлаган нутқи шижоат, мардлик руҳи билан суғорилган ҳамда унинг нафақат буюк саркарда, балки буюк нотиклигидан ҳам далолат бериб турибди:

Беклар ва йигитлар!...

Ҳар кимки, ҳаёт мажлисига кирибтур, оқибат ажал паймонасидин ичгусидир ва ҳар кишиким, тириклик манзилига келибтур, охир дунё гамхонасидин кечгусидур. Ёмон от била тирилгандин, яхши от била ўлган яхшироқ.

... Тенгри таоло бу навъ саодатни бизга насиб қилибтур ва мундог давлатни бизга қарийб айлабтур. Ўлган шаҳид, ўлтурсан гози. Барча тенгрининг каломи билан онт ичмак керакким, ҳар ким бу қитолдин юз ёндурур хаёл қилмагай, то бадандин жони айрилмагунча, бу муҳораба ва муқоталадин айрилмагай...(385-386-б.).

7.**Митинг нутқи** оммавий нутқ кўринишларидан бири саналади. Митингда халқаро ва давлат аҳамиятига молик муҳим воқеалар кўпчиликка баён этилиб, улар ўша воқеани кўллаб-қувватловчи ёки қораловчи умумий шиорлар, қарор ва мурожаатномалар билан яқунланади. Шунинг учун митинглар сиёсий ташвиқотнинг энг оммавий ва таъсирчан шакллари билан бири ҳисобланади. Қуролланиш пойгасини авж олдиришларига қарши, терроризмга қарши ёки ижобий из қолдирувчи воқеаларга, жумладан, давлат арбобларининг тинчлик ва дўстона ташриф билан хорижга қилган сафарлари, йиғим-терим ва сайлов кампанияларига бағишлаб ўтказиладиган митинглар буларга мисол бўла олади.

8.**Ташвиқотчи нутқи.** Суҳбатлар. Нутқнинг бу кўриниши ўзининг соддалиги, оддий суҳбатга яқинлиги, ҳар бир аудиторининг шарт-шароити ва талабига мослиги билан ажралиб туради.

Ташвиқотчи нутқининг мавзуси турлича бўлади. Масалан, давлатимизнинг муҳим хужжатларини жамоада оммалаштириши, сайлов пайтларида маҳалла ва хонадонларда тушунтириш ишларини олиб бориш ҳамда фан, адабиёт соҳасидаги янгиликлар ва ютуқларни оммага тушунтириб бериш каби масалаларда бўлиши мумкин. Ташвиқотчи

сухбатини турли шаклда ўтказиши мумкин. Айрим ташвиқотчилар тингловчиларга савол бериб ва уларнинг жавобларидан келиб чиқиб, ўз фикрларини баён этиши ёки аксинча иш тутиши мумкин. Бу нотикнинг маҳоратига ва ҳозиржавоблигига боғлиқ бўлади.

9.Илмий-оммабоп нутқ. Илмий –оммабоп нутқлар илмий асосга ва ғоявий йўналишга эга бўлиши, аниқ далил ва ҳужжатларга асосланиши, масалани тарихий жараёнга боғлиқ ҳолда ёритиши, қизиқарли ва ихчам бўлиши шарт. Илмий-оммабоп нутқлар ўқиладиган аудитория тингловчилар савиясини оширишга, уларнинг билимини кенгайтиришга, дунёқарашини муайян йўналишда шакллантиришга хизмат қилиши керак.

II.Академик нотиклик

Академик нотиклик ўзининг илмийлиги билан характерланиб, бирор илмий ҳақиқатни баён этиш жуда аниқ ва асосли бўлишини талаб қилади. Аргументацияларнинг кучлилиги ва уларнинг муайян фан ёки илм тармоғининг моҳиятини ечишга бағишланганлиги академик нотикликнинг энг муҳим хусусиятларидандир.

Академик нотиклик ҳам бир неча кўринишга эга:

1.Олий ва ўрта махсус таълим муассасалари маърузалари ўзининг аниқлиги, илмий мунтазамлиги, фактларга асосланганлиги ва маълум бир предметни ёритиб беришга бағишланганлиги билан характерланади. Академик маърузалар предметнинг мазмуни, дастури ва тингловчилар савиясига кўра турли мураккаблик даражасида бўлади. Мана шу реал ўзига хослик ҳаммаша нотикнинг диққат марказида туриши лозим.

2.Илмий маъруза - олимларнинг илмий конференциялар, симпозиумлар, илмий кенгаш ва семинарлар, халқаро конгрессларда ўқиладиган ва иштирокчилар томонидан муҳокама қилинадиган илмий маърузаларидир. Бунда муайян аспектда қилинаётган ишлар, илмий тажрибалар ҳақидаги хулосалар, туғилган ғоялар ва фикрлар баён қилинади. Илмий маърузалар ўз тадқиқот объектининг аниқлиги, илмий аргументациянинг академик маърузадан ҳам кучлилиги, муайян янгиликни ечишга алоқадорлиги билан характерланади.

3.Илмий шарҳ – муайян илмий ютуқлар ва ихтироларнинг баёни ва хулосасидан иборат бўлиб, бунда ҳам илмийлик, аниқлик, далилларга асосланиш ва предмет доирасидан чекинмаслик каби ўзига хос хусусиятлар бўлиши талаб қилинади.

4.Илмий ахборотда ҳам академик нутққа қўйиладиган барча талабларга амал қилинади. Мазкур нутқ кўриниши қилинаётган ишлар ҳақида муайян доирадаги мутахассис, жавобгар ва раҳбар шахсларни хабардор қилишни кўзда тутди. Бунда илмий ҳақиқатни ёрқинроқ очиб бериш учун академик нутқларда қўлланиши мумкин бўлган талқиндаги образлилик, эстетик таъсирчанлик, эмоционал жонлиликдан фойдаланиш мумкин.

III.Суд нотиклиги

Суд нотиклиги нотиклик санъатининг қадимий турларидан ҳисобланади. Бу санъат тури Греция ва Римда, Ўрта Осиё ва Ҳиндистонда қадимдан мавжуд бўлган. Ўрта Осиёда ҳозирги маънодаги судья вазифасини қозилар бажарган. Улар ўз нутқи, нотиклик маҳорати билан эл назарига тушган.

Суд нотиклиги таркибан бир неча турга бўлинади: қораловчи нутқи, жамоатчи қораловчи нутқи, оқловчи нутқи, жамоатчи оқловчи нутқи, ўз-ўзини ҳимоя қилиш нутқи.

1.Қораловчи нутқи муайян шахс ёки бир гуруҳ кишиларнинг айбини бўйнига қўйиш, муайян ижтимоий тузум манфаатини ёқлаб, шу тузум қонун-қоидаларига риоя қилмаган фуқароларни қоралаш билан характерланади. Қораловчи ўз нутқида судланувчининг барча айбларини аниқ ашъвий ва мантиқий далиллар билан исботлашга, унинг чиндан ҳам айбдор эканлигини қонун доирасида асослаб беришга ҳаракат қилади. Қораловчиларнинг нутқи эмоционал жиҳатдан бир нотикнинг ўзига хос бўлади: кимдир эхтирос ва ҳаяжон билан гапирса, бошқаси босиқ ва совуққон гапириши мумкин.

2.Жамоатчи қораловчи нутқи юридик қонунлар билан таниш бўлмаган шахснинг нутқидир. Жамоатчи-қораловчи шу жиноятни содир этган кишилар билан бир жамоада ишлаганлиги, уларнинг инсонийлик қиёфасини, ўтмишини яхшироқ билиши билан жиноятчиларнинг қилмишини, айбини очиб ташлаши билан ўзига хос ўрин эгаллайди.

3. Оқловчи нутқи. Оқловчи айби бўлган жиноятчини оқлашга уринади. Шунинг учун қораловчи кўйган талабларга қарши далиллар топиши, суд ҳайъатини ва шу процесда иштирок этувчиларни ишонтирувчи контраргументлар келтира олиши керак. Оқловчи нутқи анча эркинлиги билан ажралиб туради. У нутқида бадий асарлардан парчалар ўқиб бериши, суд ҳайъатининг руҳиятига таъсир қилиб, уларнинг кўнглини юмшатадиган ҳикоялар, маталлар ёки латифалар каби воситаларга мурожаат этиши мумкин.

4. Жамоатчи оқловчи нутқи ҳам судланувчиларнинг гуноҳини енгиллатиш учун қаратилган бўлиб, улар муайян жамоа номидан сўзлайдилар. Шунинг учун ҳам жамоатчи оқловчининг нутқи инобатга олинади. Жамоатчи-оқловчи нотик ўзи ҳимоя қилаётган судланувчининг келажақда ўз гуноҳини оқлашга қодир эканлигини, жамиятга манфаат келтира олишини ва тўғри йўлга тушиб кета олишини маҳорат ҳамда ишонч билан сўзлаши лозим.

5. Ўз-ўзини ҳимоя қилиш нутқи. Ноҳақ судланувчи ўзини ҳимоя қилиш учун сўзлайдиган нутқ туридир. Нотиклик маҳоратига эга бўлган киши ўзининг айбсизлигини мантикий ва фактик далиллар билан гапириб суд ҳайъатини ишонтира олиши мумкин. Бу суд жараёнининг демократик эканлигини кўрсатади.

IV. Ижтимоий -маиший нотиклик

Ижтимоий-маиший нотикликнинг турли кўринишлари мавжуд. Булар орасида анъанавий нутқ кўринишлари билан бирга, замон талаби билан янгича нутқ кўринишлари ҳам ривожланиб бормоқда. Жумладан, мадҳия, мотам нутқи кабилар жуда қадимий бўлса, мажлис, анжуманлар ҳамда турли йиғинлардаги табрик нутқлари замонавийдир.

1.Мадҳия ёки юбилей – мақтов нутқлари икки кўринишда бўлади:а)аниқ шахсларнинг хизматларини таърифлаш ва тавсифлашга бағишланади; б) бирор корхона, жамоа ва бошқа географик бирликлар таърифига бағишланади.

Масалан, биринчи кўринишдаги мадҳиялар жумласига буюк тарихий шахслар, давлат арбоблари каби улуғ кишилар ҳақидаги таърифлар кирса, иккинчисига қадимий шаҳарлар юбилейлари, ўзбек пахтакорларининг ютуқлари билан боғлиқ бўлган нутқлар киради.

2.Таъзия ёки мотам нутқи ҳам дунёнинг кўпчиликлари халқларига мансуб бўлган нутқ кўринишларидан бири. Ўрта Осиё халқлари орасида таъзия нутқининг сажъ (қофияли наср) ва шеърӣ шакллари мавжуд. Улар ўзининг ёзилиши, таъзия билдирувчи шахсларнинг фазилатларини ёрқин оча олиши билан шу қадар гўзал ва дилбар ёзилганлигини куйида келтириладиган А.Навоийнинг устози А.Жомийга бағишлаб ёзган марсиясини мисол тариқасида келтириш мумкин:²⁷

Чарх анжуманидан ҳар дам янги жафо келади,
Унинг ҳар бир юлдузи бошқа бир балонинг доғидир.
Кеча билан кундузнинг кўк ва қора туни бор,
Кечаси бошқа бир азаю, кундузи бошқа бир азадир.
Сен кетдингу жаҳон халқинингдили зор қолди,
То қиёматгача фироқингга гирифтор қолди!
Дўстлар, ҳамма фанда олам аро ягона қани?
Одам авлодининг энг афзалу доноси қани?
Қалам кўксини ёрди, юзига суртди қора,
Дея, ул олимлар олими бўлмиш эгам қани?

Бундай таъзия нутқларининг жуда таъсирчан, мазмунан теран намуналари уларнинг нотиклик санъатининг муҳим бир кўриниши сифатида катта ижтимоий мавқега эга эканлигини кўрсатади.

3.Табрик нутқи қадимдан мавжуд бўлган нутқ кўринишларидан бири ҳисобланади. Табрик нутқлари 2 кўринишда бўлади:

- 1.Расмий-дипломатик табрик нутқи.
- 2.Кундалик-маиший табрик нутқи.

²⁷ Алишер Навоий. Асарлар. 15 жилдлик. 5-жилд, 2-китоб, 373-385-бетлар.

Расмий-дипломатик табрик нутқи давлат аҳамиятига эга бўлган анжуманларда йирик сиёсий арбоблар томонидан сўзланадиган нутқ бўлиб, мазмун жиҳатдан табрик билан халқаро аҳволга, турли мамлакатлар ва давлатларнинг ўзаро муносабатларига доир масалаларни қисман ёки умумий тарзда ёритишга бағишланган бўлиши мумкин. Айниқса, мустақилликдан кейин йирик давлатлар сиёсий арбобларининг расмий ва норасмий ташрифлари туфайли табрик нутқларининг халқаро аҳамияти ортиб бормоқда. Шу дўстона жараёнда қанчадан-қанча кескин масалалар мўътадил тус олади, баъзи муаммолар бартараф этилади, халқлар ва давлатларнинг ўзаро яқинлашувига, мавжуд муаммоларнинг тинч-тотув ҳал қилинишига замин яратилади.

Қуйидаги матнда табрикловчи шахснинг эҳтироми маъноси бир неча усулларда акс этган. Масалан, табрикнома матнининг биринчи гапида қўлланган ажратилган тўлдирувчи (Жаноби олийларига), тўлдирувчидан (Сиз(га)) англашилган ҳурмат мазмунига урғу беришига хизмат қилган. Ушбу мисолда ҳам аниқловчи бирикмалар (беҳад мамнун, энг самимий тилак, юксак эҳтиром, саховатли халқ) кабилар табрикдаги белги семали мисолларга хос кўтаринкилик, юксалтириш, кучайтириш оттенкалари ҳам табрикнома йўлловчининг эҳтиромини ифодалаган. Шунингдек, бу типдаги табрикномаларда феъл + -гай шакли фаол қўлланилиши кузатилади:

*Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов Жаноби Олийларига
Муборак Рамазон ҳайити муносабати билан Сиз, Жаноби Олийларига энг самимий
тилақларимни йўллашдан беҳад мамнунман.*

*Фурсатдан фойдаланиб, қодир Аллоҳдан бундай қутлуг айёмни мусулмонларга
такрор насиб қилишини, Сизга сиҳат-саломатлик, бахт-саодат, мамлакатингиз ва унинг
саховатли халқига доимий тараққиёт ва фаровонлик ато этишини сўрайман.*

Сизга бўлган юксак эҳтиромимни қабул қилгайсиз.

**Шайх Сабоҳ ал-Аҳмад ал-Жобир ас-Сабоҳ,
Кувайт Давлати Амири**

Кундалик-маиший табрик нутқларига зиёфатлардаги табрик нутқлари, тўй-хашамлардаги муборакбод кабилар киради. Нутқнинг бу кўриниши вазият тақозосига кўра хилма-хил мазмунга ва ҳажмга эга бўлиши мумкин. Табрик нутқлари чиройли, силлиқ ва бадий безакларга бой ҳолда тузилади ва уларни сўзга уста нотик оғзидан эшитиш катта завқ-шавқ бағишлайди.

Ҳар иккала табрик нутқи ёзма матнга эга бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Лекин расмий дипломатик нутқлар кўпинча ёзма матнга эга бўлса, кундалик-маиший матнлар эса бадиҳа характериға эга бўлади.

Умуман олганда, нотиклик санъатининг бу тури ижтимоий мавқега эга ҳамда шундай нутқларнинг аксарияти катта тарбиявий аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам нотиклик санъатининг ушбу имкониятларидан унумли фойдаланиш жуда зарурдир.

Нотиклик маҳорати қадим тарихга эга бўлиб, бу санъат ғарбда ҳам шарқда ҳам ўзига хос жиҳатлари билан ажралиб турган ва даврлар оша шаклланиб борган. Шарқда нотиклик санъатининг қуйидаги кўринишлари мавжуд бўлган:

Оғзаки нутқ

Ёзма нутқ

1. Воизлик.

1. Дабирлик.

2. Нотиклик.

2. Муншийлик (мирзолик)

3. Сухандонлик.

3. Хаттотлик.

4. Қиссагўйлик.

5. Бадиҳагўйлик.

6. Аскиячилик.

7. Маддохлик.

8. Қироатхонлик.

1. Воизлик. Воизлик арабча “ваъз” сўзидан олинган бўлиб “даъват”, “хитоб” деган маъноларни ифодалайди. Ислом мамлакатларида воиз деб одамларни эзгуликка ва яхшиликка чақирувчи, жамоат олдида диний мавзуда нутқ сўзловчи шахсларга нисбатан қўлланилган. Воиз хушовоз, ишонтирадиган, таъсирчан гапирадиган, талаффузи аниқ ва равшан, юксак билимли ва маданиятли, бир неча тилларни эгаллаган шахс бўлган.

Кейинчалик воизликнинг аҳамияти ошиб нафақат исломий маъруза, балки сиёсий ва халқаро аҳволга бағишланган маъруза, баҳс ва мунозарани қамраб олган. Жума намози ва ҳайит кунларида воизлар халқ олдида нутқ сўзлаганлар. Воизлик санъатининг ривожланиши натижасида унинг янги тармоқлари шаклланган. Булар:

1. Хатиблик – жума кунлари пешин намозидан сўнг диний ва сиёсий маърузаларни ўқиб берувчи кишилар ҳисобланган.

2. Музаққирлик- диний-ахлоқий масалалар бўйича маъруза ўқийдиган кишилар ҳисобланганлар. Жума кунларидаги, ҳайит ва бошқа тантанали кунлардаги анжуманларда хатибдан кейин диний, ахлоқий, ҳуқуқий масалаларни шарҳлаб беришдан иборат вазифаларни ҳам бажарганлар. Кейинчалик буларга республикамизда кенг тарқалган амри маъруфлар ҳам қўшилган.

3. Дабирлик – давлат миқёсидаги ёзишмалар билан шуғулланиб, уларни қироат билан ўқиб берувчи шахслар ҳисобланган. (Р.Р.63)

2. Нотиқлик. Нотиқ сўзи араб тилидан олинган бўлиб, у нутқ, мантиқ сўзлари билан ўзакдошдир. Нутқ сўз ва тафаккурнинг узвий боғлиқлигида намоён бўлади. Нотиқ бошқа одамлар хулқ-атвориغا ва фаолиятига таъсир кўрсатиш мақсадида уларга сўз орқали таъсир этувчи шахсдир. Нотиқнинг тафаккури ва онги узвий боғлиқдир. Нотиқ мантиқий фикрлаш хусусиятига эга бўлган ҳамда идроки, хотираси, ўй-хаёллари, иродаси, сўзамоллиги, гапга чечанлиги, билимдонлиги билан оддий одамлардан фарқланувчи шахс ҳисобланади.

3. Сухандон ва сухандонлар ҳақида. Ўзбек миллати азалдан бағри кенг, қўли очиқ халқ бўлган. Бундай одат бизнинг қон-қонимизгача сингиб кетган. “Топганимиз тўйларимизга буюрсин”, тинмай меҳнат қилади. Фарзандларини уйли-жойли қилишни асосий бурчи деб билади ва тўғри қилади. Ўғил уйлантириб келин тушираётган ота-онанинг хурсандчилигини тасаввур этиб кўринг. Тўйда элни чорлаб дастурхон ёзади. Бунда даврани бошқарувчидан тортиб хонандаю созандалар чақирилади. Тўйнинг тартибли, маъно-мазмунли ўтиши эса даврани бошқарувчи сухандонга кўп жиҳатдан боғлиқ. Бундай нотиқлар қадимда ҳам ўз мавқеларига эга бўлганлар. Бугунги кунда ҳам уларга зарурат ошиб бормоқда. Нотиқларнинг ана шундай тоифаси давра, тўйу маъракаларни бошқарадиган кишилардир. Давра ва тўй, маъракаларнинг қандай ўтиши, хонадон аҳлининг обрў-эътибори, мурод-мақсадининг ҳосил бўлиши кўпроқ шуларга боғлиқ. Уларнинг одоби Хусайн Воиз Кошифий тавсифлаган маддоҳлар ва ғазалхонлар одобига яқин бўлади. “Шуни билгилки, — деб ёзади Хусайн Воиз Кошифий, — футуфат аҳли орасида маддоҳларнинг мартабаси энг баланддир. Бунинг сабаби шуки, аҳли байт, хонадон муҳаббати барчанинг кўнглида мавжуд ва агар биров бошқа бировни севса, севгилисининг таърифини тилидан қўймайди. Маदдоҳлар шундай хусусиятга эга кишилардир ва узлуксиз аҳли байт таърифида сўз айтадилар, хонадоннинг ёдида сўз айтиш билан вақт ўтказадилар .

Биз маддоҳ ва даврабошиларни шартли равишда сухандон деб атаймиз. Ҳаётда турлича тоифали сухандонларни учратамиз. Биринчи тоифа — улар ўзлари бадиий ижод билан шуғулланиб, шеър ёзиш қобилиятига эга бўлиб, хикоят ривоятларни назмга тушириб, вазиятга, шароитга мослаб баён қилиб кетаверадилар. Иккинчи тоифаси эса бошқа шоирларнинг шеър, хикоя ёки бадихаларини айтиб, халққа маърифат ёритувчилардир. Улар бадиият намуналарига ўзларидан ҳеч нарса қўшмайдилар, балки уларга ўзларининг ижро маҳоратлари билан сайқал берадилар. Бу тоифани ровийлар деб ҳам атаганлар. Учинчи тоифа — ўзлари бошқа касб билан шуғулланиб, кези келгандагина турли манбалардан ёдлаган турли байтлари асосида сухандонлик қиладиган кишилар. Тўртинчи тоифа — тайёр матн асосидагина гапира оладиган, аксарият ҳолларда матнни қоғоздан кўз узмай ўқиб берадиган кишилар. Улар мустақил ижодий фикр юрита олмайдилар ва шунинг учун матннинг қулига айланиб қоладилар. Бундай тоифа телевидение ва радио дикторлари орасида учрайди. Шу боисдан радио ва телевидение дикторларининг ҳаммасини ҳам сухандон дейиш тўғри эмас. Сухандон — сўз донишманди, сўзлаш устаси, сўз ижодкори демакдир. Эркин ижодий ёндошолмайдиган, матндан узилиб сўзлаёлмайдиган дикторларни эса суханрон сўзи билан аташ мумкин. Форсча-тожикча “суханрон” “сўз юритувчи” демакдир. Бундай тоифага давра, тўйу маъракаларни бошқаришни топшириб бўлмайдиган (Ўша китоб).

Сухандонликнинг асосий шартлари (Сухандон одоби ва услуги)

Тўй-маъракалар сухандонлари учун сухандонликнинг қўйидаги асосий шартлари бор: биринчидан — у маънавий-ахлоқий етук, маърифатли зот бўлсин; иккинчидан — ёши улуғроқ ҳаётий тажриба кўрган бўлсин; учинчидан — эл таниган ва элни танийдиган бўлсин; тўртинчидан — нутқий камчилиги бўлмасин; бешинчидан — кўриниши кўркем, нуруний ва ёқимтой бўлсин; олтинчидан — давра ташкилотчиси ёки тўй-маърака эгасига яқин бўлсин; еттинчидан — давра қатнашчилари, хонадон аҳли, меҳмону мезбонларнинг асосий қисмини танийдиган киши бўлсин.

Сухандонлик одоби шулардан иборатки, сухандон, аввало, имон-эътиқодли, доимо таҳоратда юрадиган бўлсин; иккинчидан, сухандонлик мавқеидан ғаразли ниятда ва қасд олиш учун фойдаланмасин; учинчидан, бойликка, хирсу тамаъга берилган бўлмасин; тўртинчидан, йиғинларда ошириб муболаға қилиш билан шуғулланмасин; бешинчидан, давра, тўй- маърака манфаатини кўзлаб гапирсин, мавқеини суистеъмол қилиб, ўз-ўзини тарғиб қилиш, ўз шахсиятини улуғлаб кўрсатишдан сақлансин; сухандонлик бурчини сўзни сўзга улаш деб тушунсин, узундан узоқ гапириб, аравани курук олиб қочмасин, балки давра аҳлини, меҳмон ва мезбонларни маҳорат билан сўзлатсин, уларнинг кўнгилларидаги гапни топсин, қулфи дилларини очсин.

Қўйидаги инсоний сифатлар сухандон одобидан ўрин олиши лозим: сидқ, сабр, шукр, зухд (пархез), тоат, қаноат, муҳосаба (умр ҳисобини олиш), мурукаба (худо ёдида тафаккурга берилиш), тавозу, таълим, ихлос, карам, нисор, мужоҳада (жидду жад қилмоқ), тафаккур, таваккул, кам ейиш, кам ухлаш ва шафқатли бўлиш. Сухандонга нолойик, у хазар қилиши лозим бўлган сифатлар қўйидагилар: ғафлат, ғурур, айбгуйлик, риё, майхўрлик, қаро кўнгиллик, зино, бадахлоқлик, жанжалкашлик, ярамас ва ношоиста сўз айтиш, ваъдани бузиш, масҳара-мазах қилиш, ноўрин таъна, ёлғон гапириш, ёлғон қасам ичиш, биродарларини ғийбат қилиш, гап ташвиш, ҳасад, маккорлик, одамларни ёмонлаш, бойликка хирс қўйиш, зулм, бахиллик, кўп ухлаш, кўп ейиш.

Сухан аҳлининг бир-бири билан ўзаро муносабатлари одобида қўйидаги қоидалар мавжуд: аввал улар бир-бирлари билан дўст бўлсинлар; иккинчидан, ўзаро ҳамкор, ҳамжихат, маслакдош бўлсинлар; учинчидан, бир-бирлари билан келишмай иш бошламасинлар; тўртинчидан, хирсу хавас билан рақобатга киришмасинлар, ожиз-бечораларни сафларидан суриб чиқармасинлар; бешинчидан, бир-бирларининг ҳурматларини сақлашда қанча гумон-шубҳага йўл қўймасинлар, токи ҳамма ерда ҳамма вақт муҳтарам, азиз ва ҳамкор бўлсинлар.

Услугига кўра сухандонлар тўрт хил бўлади. Бир хиллари на шеър, на насрий асарлардан фойдаланмай фақат оддий гапларни гапирадилар. Уларнинг нутқи камбағал ва жозибасиз бўлади. Иккинчи хиллари фақат шеър ўқийдилар, шеърни равон ва ифодали ўқиб, тингловчиларга завқ бағишлайдилар. Учинчи хиллари насрий асарлар, мўъжаз гаплар, ибора ва таъриф тавсифлар (қиссахонликни) наср билан адо этадилар ва бу тоифани гаррохон (чиройли гапирадиганлар) деб атайдилар. Тўртинчи хиллари наср ва назмни аралаштириб, ўз ижодий фикрлари билан йўғириб гапирадилар. Бу тоифани мурассаъхон (сўз устаси), деб атайдилар. Бундай нотикларнинг камолу фазли, мартабалари олдинги уч гуруҳдан баланддир (Ўша китоб).

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, кейинги даврларда республика радио ва телевидениеси орқали чиқаётган дикторларни сухандон деб аташмоқда. Диктор-лотинча “диктор” (“сўзловчи”) сўзидан олинган бўлиб, радио ва телевидениеда нутқ сўзловчи шахсдир. Диктор сўзи икки маънода қўлланилади: 1) телекамера ёки микрофонда тайёр матнни хуш овозда ифодали ва тўғри талаффузда ўқиб берувчи шахс; 2) матнга қарамасдан уни равон ва чиройли гапирувчи шахс. Дикторнинг иккинчи маъносига хос хислатга эга бўлган нотиклар диктор сўзини сухандоннинг синоними сифатида ишлатишади. Нотиклик санъатининг назарий ва амалий масалалари бўйича таниқли мутахассис Раҳимбой Жуманиёзов “Нутқий маҳорат” қўлланмасида бу ҳақда шундай ёзади: “Бошқа тилдан ўзлашган сўзлар кўпинча, маъно торайиши ва кенгайиши билан кириб келади. Сухандон сўзи ҳозир диктор маъносида қўлланилмоқда. Аслида, нотўғри. Диктор бўлиш мумкин, сухандон бўлолмаслик мумкин. Диктор тайёр матнни ёқимли

талаффуз, дикция билан ифодали тарзда ўқиб берувчидир. Дикторлар орасида суҳандонлик маҳоратини эгаллаганлари ҳам борлигини инкор этиб бўлмайди. Диктор матн билан қаттиқ боғланса, суҳандон матн билан эркин муносабатда бўлади. Нутқий малакага, кўникмага эга бўлмаган диктор тилимизнинг софлигини ҳам, бойлигини ҳам намойиш эта олмайди. Чинакам диктор нутқ техникаси, яъни овоз, нафас, интонация, пауза, оҳанг каби нутқнинг ифода воситалари, машқий жараён билан чегараланиб қолмасдан, балки нутқий маҳорат, нутқий фаолият қирраларини эгаллашга интилиши, назарий маълумот ва амалий машғулоти уйғунлаштира олиши зарур. Ифодали ўқиш, матн мазмунини етказишга дахлдор техник ва назарий воситаларни билиш ва амал қилиш ҳар доим аҳамиятлидир. Диктор олдида қўйилган талабларни кундалик машқ орқали шакллантириб боради. Лекин баъзи дикторлар нутқнинг сифати суҳандонларга қўйилган тўртинчи шарт талабига жавоб бермайди. Айрим нутқий камчилиги бор кишиларга дикторлик вазифаси топширилмоқда. Ушбу камчилик радиодан ҳам кўра кўпроқ телевидениеда яққол сезилади. Чунки телевизорда нотик томошабин билан бевосита юзма-юз бўлади. Томошабиннинг эътибори нотик нутқнинг мазмунига эмас, балки нутқий камчилигига қаратилиб қолади. Оммавий минбарларда халқ мақолида айтилганидек, “Оғзи қийшиқ бўлса ҳам бойнинг ўғли гапирсин”, қабилида иш тутилмаслиги лозим. Республика радиоси ва телевидениесига энг асил суҳандонлар танлаб қўйилиши керак.

4. Қиссахон. Ўтмишда қиссахонлар ва афсона айтувчилар бўлган. Улар ҳам нотик ва саводхон кишилар бўлишган. Қиссахонлик йиғинларини китобхонлик деб ҳам айтишган. Маънавиятга катта эътибор берилаётган ҳозирги замонда ана шу анъаналарни тиклаш фойдали бўларди. Қиссахонликнинг аҳамиятини XV асрдаёқ Ҳусайн Воиз Кошифий шундай таъкидлайди: “Шуни билки, қисса ўқиш ва қисса эшитишнинг фойдаси катта. Биринчидан, киши ўтган аждодларининг иши ва аҳволидан хабардор бўлади. Иккинчидан, одам ғаройиб ва ажойиб воқеа, саргузаштларни эшитса, фикр кўзи очилади. Учинчидан, ўтганларнинг захмату уқибатларидан хабардор бўлса, ҳеч ким бу дунёда ташвиш-ғамдан озод эмаслигини англаб, кўнгли таскин топади, тасалли бўлади. Тўртинчидан, ўтган подшолар давлати ва мулкининг заволини эшитса, дунё молига меҳри сусаяди, бойлик кишига вафо қилмаслигини билиб олади. Бешинчидан, қисса эшитган инсон беҳад кўп ибрат олади, тажриба орттиради. Маълум бўладики, ўтмиш аждодларнинг қиссаларида фойда кўп, агар бўлиб ўтган воқеалар бўлса, айтувчи ва ўқувчи билан бирга эшитувчи ҳам ундан наф топади ва агар ғайри воқеа (тўқима) бўлса, айтувчи учун гуноҳ ҳисобланса-да, аммо эшитувчи учун фойдали ва савобдир...”

Ўтмишда қиссахон ва суҳандонларнинг мавқе-мартабаси улуғ бўлган. Йиғинларда қиссахон курсига ўтказилган. Курсига ўтказишнинг маъноси шу бўлганки, истеъдоди, нотиклик хунари бўлган киши ҳаммадан баланд жойга ўтказилганда бошқалар унинг дийдоридан, нутқидан бемалол баҳраманд бўлади. Подшолар сўз хунарида ном қозонган кишиларни сийлаб, ўз ҳузурларидаги курсига таклиф этганлар. Сўз майдонининг паҳлавонлари курсига ўтқазилиб эъзозланишга, қадрланишга сазовор, деб ҳисобланган. Курсининг тўртта рукни бор, деб қаралган. Уларнинг иккита устки рукнидан бири — билим, иккинчиси — ақлу фаросат, зехну заковатга ишора. Демак, нотиклик санъатида шу фазилятлар устувор. Шунингдек, бу рукнлар курсида ўтирган нотикнинг ўз билими ва заковати билан ҳар бир маъракада қандай сўзга талаб борлигини англаши ва шунга қараб сўз айтиши учундир. Курсининг икки остки рукнидан бири — сабрга, иккинчиси — саботга ишорадир. Бу шуни англатадики, курсига чиқиб ўтирган одам чидамли бўлиши, ўз ишига мустаҳкам, собит бўлмоғи лозим. Ҳар нарсага ўрнидан туриб кетиб енгил ҳаракатлар қилмаслиги, чалғимаслиги ва тингловчиларини чалғитмаслиги муҳим.

Қиссахонлик икки хил бўлади: биринчиси — ҳикоят, ривоят ва насрий қиссалар айтиш, иккинчиси — шеърхонлик. Наср айтиш одоби қоидалари бундай: қиссахонлик қилувчи, агар у қиссани бошловчи бўлса, устоз таълимини олган, таҳсилни устоз ҳузурида ўтказган бўлиши лозим. Агар қиссани тугатувчи бўлса, ўзи мустақил тақрорлаган бўлсин, токи эсидан чиқиб, тутулиб қолиб, даврани совутмасин. Сўзга дадил киришсин, сусткашлик қилмасин. Тингловчилар жамоаси қандай асарни қабул қилишини англасин ва эл рағбати кўпроқ бўлган асарларни танласин. Қиссахонлик давомида назмни наср билан

омухта тарзда баён этсин. Лекин меъёр бузилмасин. Улуғ суҳандон устозлар: “Назм қиссахонликда бамисоли таомга солинадиган туздир — агар кам бўлса таом таъмсиз бўлади ва агар кўпайса шўр бўлади”, — деган эканлар. Қиссахон ёлғон ва ишонарсиз сўзларни гапирмасинки, элининг назаридан қолади. Кинояли, тушунилмайдиган, мавҳум сўзларни қўллаб тингловчиларни ранжитмасин. Таъмагирлик қилиб одамларни ўзидан бездирмасин. Қиссахонликни ҳаддан ташқари тез тугатмасин, ортиқ чўзмасин ҳам — ўрта меъёрни сақласин.

Ўзига хос шеърхонлик одоби қоидалари ҳам мавжуд бўлган. Шеърхонлик одоби қуйидагилардан иборатдир: шеърнинг муаллифини айтиш, шеърни ифодали ўқиш, уни одамлар қалбига жойлай олиш, тингловчиларга уни шарҳлаб, маъзини чакиб бериш, эшитувчиларга малол келувчи ҳаракатлар қилмаслик. Мана шу қоидалар бажо келтирилса, қиссахонлик катта бир маърифий маъракага айланади (Ўша китобдан олинди).

5.Бадихагўй. Бадихагўй сўзи арабча сўзловчи деган маънони ифодалайди. Бадихагўйлар ҳозиржавоб ва сўзга чечан кишилар бўлиб, улар шеърини йўсинда бирданига сўз, шеър ёки кўшиқ айтувчилар ҳисобланади. Бадиха эркин тарзда ижод ва ижро этилган асар бўлиб, бадихагўйдан катта тажриба ва юксак иқтидор талаб этилади. Бадихагўйликнинг тур ва жанрлари кўп бўлиб, энг кўп тарқалгани бахшичиликдир. Ўзбек бахшиларидан Пўлкан, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Ислом шоир ва бошқалар бахшилик (бадихагўйлик) санъатига муносиб ҳисса қўшганлар. Улар сўзга чечанлиги, хотиранинг кучлилиги билан ажралиб турганлар. Ҳар бир бахшининг ўзига хос овози ва одамларга таъсир эта оладиган жиҳатлари бўлган.

6. Маддох. Маддох-арабча “мадх” (“мақтов”, “таъриф”) сўздан олинган бўлиб, бирор шахс ёки нарса, воқеани мадҳ этувчидир. У асосан диний мавзуларда, хусусан, Муҳаммад(С.А.В)пайғамбар ва чориёрларнинг ҳаёти ҳамда хислатлари ҳақидаги маълумотлардан бадиха тарзида айтувчи ҳисобланади. Диний байтларни, ғазалларни ва ҳикояларни баланд овозда кенг халқ оммаси олдида равон ва ифодали айтиш маддохнинг асосий вазифаси ҳисобланади. Демак, маддохлик диний айтиш йўли бўлиб ижорчидан нотиклик маҳоратини талаб қилган. Кейинчалик маддох сўзининг яна бир маъноси юзага келди. Бирор шахсни, хислатни ёки ғояни ҳаддан ортиқ мақтовчи ҳам маддох деб юритила бошлади.

7.Аскиячи. Аскиячи – арабча “закий” сўздан олинган бўлиб, “ҳозиржаноб, ўткир зеҳнли” деган маънони ифодалайди. Аскиячи жамоат олдида маълум мавзу бўйича сўзда ўз қобилиятини намоеън қилиб тортишувчи киши ҳисобланади. Аскияда икки ва ундан ортиқ киши ёки маълум гуруҳлар ўзаро мусобақалашадилар. Аскиячининг вазифаси сўзда ҳозиржавоб бўлиши, кўп маъноли сўзларнинг моҳиятини англаган ҳолда ўз ўрнида қўллай олиши, йиғилганларни кулдира олиши, шунингдек, таъсирли ва қочиримли сўзлай олиши зарурдир. У она тилининг бойликларини яхши билиши, киноя, қочирим, ҳазил, масҳара, кесатиқ, ўхшатиш, муболаға каби санъатлардан унумли ва ўринли фойдаланиши лозим. Аскиячининг вазифаси кулги орқали одамларга завқ бериш, уларнинг билими ва ақлини чархлаш, ҳозиржавоб бўлишга ўргатишдан иборатдир.

8.Қироатхон.Таъсирчан, ифодали ўқийдиган шахс бўлиб, қиссахон унинг бир кўринишидир. Қироат мусиқийликка мойиллиги билан ажралиб туради. Арабий қироат талаби, тажвид қоидалари билан ўқилувчи Қуръон тиловати бунга мисолдир. Қуръон ёддан ёки манбанинг ўзидан ўқилади ҳамда қироатга риоя этилади. Таниқли сўз санъаткорларининг номи билан аталувчи навоийхонлик, бобурхонлик, бедилхонлик кабилар қироатхонликка мисол бўла олади.

Назорат саволлари:

1. Нотикликнинг қандай турларини биласиз?
2. Суҳандонлар билан дикторларнинг фарқи борми?
3. Қадимда маддохларнинг вазифаси нималардан иборат бўлган?
4. Қиссахонларнинг вазифаларини биласизми?
5. Ёзма ва оғзаки нутқнинг аҳамиятли томонларини фарқлаб бера оласизми?

Глоссарий

Аскиячи - ҳозиржавоб, ўткир зеҳн эгаси.

Дабирлик- котиблик.

Хаттот-чиройли ҳуснихат билан ёзиш санъатини эгаллаган киши, каллиграф.

Мунший-ёзув ишларини олиб борувчи котиб.

Асосий адабиётлар:

- 1.Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси. 1-қисм. -Тошкент, 1997.
- 2.Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. –Т: Алишер Навоий номидаги миллий кутубхона, 2007.
3. Кўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
- 4.Султонсаидова С., Ў.Шарипова. Ўзбек тили стилистикаси.//Ўқув қўлланма. –Т., 2009.
- 5.Жиянова Н., Мўминова О., Максумова С. Нутқ маданияти. 1ва 2-китоб. –Тошкент: Наврўз, 2016.

Қўшимча адабиётлар:

- 6.Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. –Тошкент:Ўзбекистон НМИУ, 2017. – 29 б.
- 7.Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. –Тошкент:Ўзбекистон НМИУ, 2017. – 47 б.
- 8.Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. –Тошкент:Ўзбекистон НМИУ, 2017. – 485 б.
- 10.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги“Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги ПФ-4947-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2017 , 6-сон, 70-модда.
- 11.Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил якунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи.// Халқ сўзи газетаси. 2017 йил 16 январь, №11.
12. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси – Т.: Ўзбекистон, 2014. – 46 б.
13. Қудратов Т. Нутқ маданияти асослари. -Тошкент:1993.
14. Alex Moore. Teaching and Learning: Pedagogy, curriculum and culture. London and New York 2012.
15. Алишер Навоий. Асарлар. 15 жилдлик. 5-жилд, 2-китоб.

5-мавзу: Нутқ маданияти ва нутқий услублар. Нутқ техникаси

Режа:

1. Стил (услуб) тушунчаси.
2. Услубшунослик фани, мақсади ва вазифалари.
3. Ўзбек тилининг вазифавий услублари.
4. Нутқ маданияти ва услубият.
- 5.Нутқ техникаси тушунчаси.
6. Нутқда кузатиладиган камчиликлар.

7. Фонация жараёни.

8. Нутққа қўйиладиган талаблар.

Таянч тушунчалар:

Нутқ услублари, сўзлашув услуб, бадиий услуб, расмий услуб, публицистик услуб, илмий услуб, илмий нутқ, расмий нутқ, телевидение нутқи, ўқитувчи нутқи, талабалар нутқи, тўғри нутқ босқичи, нутқий малака, норматив воситалар, нутқ техникаси, фонация жараёни, овоз, жарангдорлик, тембр, мелодика.

Нутқ маданияти тушунчасининг моҳиятини, унинг мақсад – вазифаларини белгилаш, нутқ маданияти билан услубият фани орасидаги муносабатни аниқлаш ниҳоятда муҳимдир. Мавжуд ишларда бу масалада қўйидаги нуқтаи назарлар баён қилинган:

1. Нутқ маданияти – бу услубиятнинг ўзидир.
2. Нутқ маданияти – бу амалий услубиятдир.
3. Нутқ маданияти билан услубият ўзаро зич боғланган соҳадир.
4. Нутқ маданияти ва услубият ўзаро зич алоқадор, аммо ҳар бири ўзича лисоний ҳодиса ва мустақил илмий соҳалардир.

Сўнгги йилларда амалий услубият билан нутқ маданиятининг алоқадор ва фарқли жиҳатлари маълум даражада аниқланди:

- Нутқ маданияти ва услубият тилшуносликнинг бир-бирига алоқадор, аммо алоҳида мустақил соҳаларидир;
- услубият соҳаси, айниқса, амалий услубият нутқ маданиятини яхшилашга ёрдам бера оладиган омиллардан биридир;
- нутқ маданияти соҳаси нутқни ва умуман тил ҳодисаларини услубий планда, тилнинг барча услубий кўринишларини ҳисобга олган ҳолда ўрганиши зарур.

Нутқ маданияти ҳамда услубият нутқий услубларга муносабатда ҳам ўзаро фарқланади. Услубият тил ва нутқнинг барча услубий кўринишларини назарда тутаяди, нутқ маданияти соҳасини кўпроқ адабий тилга мансуб услублар тили қизиқтиради. Нутқ маданияти ўзининг мақсад ва вазифаларига кўра анча кенг соҳа, услубият эса унга нисбатан тор соҳа ҳисобланади.

Вазифавий услубларнинг тил хусусиятларини билиш, уни мукаммал эгаллаш ҳамда ундан нутқ шароитига мос равишда ўринли фойдаланиш ниҳоятда муҳимдир. Бироқ шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, айрим муаллифлар ўз ишларида илмий ва илмий-оммабоп услубни, бадиий ва публицистик услубни аралаштириб юборадилар, бу маълум хатоликларни юзага келтиради. Вазифавий услубларнинг ҳар бирига хос, мослашган тил воситаларини нутқий жараёнда тўғри танлай олиш ҳамда қўллаш муаллифдан билимдонликни, зукколикни, топқирликни талаб этади.

Нутқ маданияти адабий тил сатҳида шаклланувчи услублар – илмий услуб, илмий-оммабоп услуб, расмий услуб, илмий-публицистик услуб, адабий сўзлашув услуби, бадиий услуб ҳамда улар таянувчи меъёрларга асосланади. Шу жиҳатлардан келиб чиқиб, нутқ маданияти ва услубиятни фарқлаш зарур. Бироқ улар бир-бирини тўлдирувчи, боғлиқ соҳалардир. Буни ҳеч қачон унутмаслик лозим. Кишилиқ жамиятида тил бирликларидан фойдаланишда хилма- хиллик бўлиши табиий, чунки ҳар бир сўзловчи нутқ тузаётганда, ўзининг билим савиясидан, тилнинг қонуниятларини қай даражада билишидан, мантикий тафаккур қила олишидан келиб чиқиб тузади ва тингловчига етказишга ҳаракат қилади. Айниқса, уларнинг суҳбат мавзуси қайси соҳага дахлдор бўлса, ўша соҳага алоқадор атамалар, иборалар кўпроқ қўлланади, бу эса ўз- ўзидан ўзига хос, бетакрор услубдан фойдаланишни талаб этади.

Нутқ маданияти соҳаси услубиятдан нутқий услубларга ёндашиш жиҳатидан ҳам фарқланади. Нутқ маданияти соҳаси услубларга адабий тил меъёрлари, ахлоқий-эстетик қарашлар нуктаи назаридан ёндашади, яъни жаргонлар, вульгаризмлар, варваризмларни инкор қилади, уларни нутқ маданиятини бузадиган ҳодисалар деб баҳолайди. Шунингдек, нутқ маданияти сўзларнинг ёзилиши ва айтилишига кўра нотўлиқ, бузилган вариантларни салбий баҳолайди. Услубият тилнинг юқорида келтирилган воситаларини услубий вазифасига кўра ўрганади ва баҳолайди.

Услубиятни ўзбек алифбоси, имлоси ва орфоэпиясини такомиллаштириш иши деярли қизиқтирмайди. Нутқ маданияти булар билан жиддий қизиқади.

Услубият ўз мундарижасига кўра: фонетик, лексик ва грамматик кўринишларга эга. Яъни тилдаги фонетик, лексик ва грамматик воситалардан нутқда мақсадга мувофиқ танлаб ишлатиш қонун-қоидаларини ўргатишга ёрдам беради.

Кўринадики, нутқ маданияти ўз мақсад ва вазифасига кўра анча кенг ҳодиса бўлса, услубият анчагина тор, жузъий соҳадир. Шундай қилиб, нутқ маданияти билан услубият соҳалари тенг ҳодисалар эмас, аммо улар бири иккинчисини тўлдиради.

Маълумки, гап нутқнинг энг кичик бирлиги ҳисобланади. Биз гаплар воситасида бирор нарсени атаймиз, бирон-бир нарса ҳақида хабар берамиз, айтилаётган фикрга ўз муносабатимизни, ҳис-туйғуларимизни билдираемиз. Демак, гаплар бир нечта вазифани: номинатив–аташ, коммуникатив-хабар, дарак ва экспрессив кабиларни бажаради. Ҳар қандай тилнинг энг асосий вазифаси, аввало, коммуникатив функция бўлиб, кишилар бир-бирлари билан ўзаро ахборот алмашишда энг зарур алоқа воситаси сифатида гаплардан фойдаланадилар. Бироқ одамлар нутқий шароитга, кўзлаган мақсадларига қараб тил воситаларини танлаб ишлатадилар ва шу тарзда нутқнинг турли

вазифавий услублари вужудга келади. Демак, услугият муайян фикрни ва унга муносабатни билдириш учун тилнинг турли воситаларидан мақсадли тарзда танлаб фойдаланиш йўларини ўргатувчи тил бўлимидир. Жаҳон тилшунослигида услубият стилистика (грекча стиль - таёқча сўзидан олинган) деб юритилади. Стиль – услуб атамаси тилда қуйидаги маъноларда ҳам қўлланади:

-бирор ёзувчи ёки бадий асарнинг тил хусусиятларини ўрганиш, масалан, А. Қаҳҳор услуби ёки муайян асар тили каби;

-маълум бир давр адабиёти ёки санъатининг ўзига хос хусусиятлари ёхуд белгилари йиғиндиси, масалан, дoston услуби каби;

-нутқнинг адабий тил меъёрларига мослик даражасини аниқлаш учун, масалан, содда, равон, ғализ услуб ёки услубий хатолар каби;

-ҳаракат ва фаолиятнинг ўзига хос хусусиятларини ифодалаш, масалан, сўзлаш услуби, раҳбарлик услуби каби.

Демак, «стиль» сўзи бирор нарса ёки ҳолат учун хос бўлган хусусиятларни англатади ва филологиянинг тилшунослик ва адабиётшунослик бўлимлари ўртасидаги оралик фан ҳисобланади. Услугият нутқ тузиш йўллари ҳақидаги таълимот. Чин маънода маданий нутқ туза олиш учун киши нутқ услубларини билиши талаб қилинади. Зеро, ҳар бир услуб ўз нутқ маданиятига эгадир. Масалан, бир услубда ишлатилган сўзни бошқасида қўллаш мақсадга мувофиқ эмас. Бу ҳақда Кайковус шундай ёзади: «Насрда ишлатган сўзни назмга сурма, чунки наср раият мақомида, назм эса подшоҳ манзиласидандир».

Услугиятни билиш ва услубий хатоларга йўл қўймаслик учун, аввало, тилнинг адабий тил меъёрларини яхши билиш лозим. Адабий тил меъёрлари тил воситаларининг нутқда қўлланишини белгилаб берувчи қоидалар йиғиндиси бўлиб, улар ҳар бир тил бўлимида кўриб чиқилади, яъни лексикологияда лексик-семантик меъёрлар, фонетикада орфоэпик ва орфографик меъёрлар, грамматикада морфологик ва синтактик меъёрлар ўрганилади. Ана шу меъёрларни яхши билган ҳолда улардан нутқ жараёнида ўзи кўзлаган мақсадига мослаб фойдаланиш, нутқ товушлари, сўз шакллари ва гапларнинг маъно қирралари ва нутқий имкониятларини ўринли қўллаш орқали нутқда таъсирчанликка эришиш усуллари нутқ услубларида ўрганилади.

Нутқ услубларининг ҳар бири тилда алоҳида ягона бир тизимни ташқил қилади. Нутқ услубининг бир-бирига боғлиқ элементлар тизимини ташқил қилиши алоқа-аралашув қуроли бўлган тилнинг ижтимоий табиатидан келиб чиқади. Тўғри, тилнинг фонетик тузилиши грамматик қурилиши ва луғат таркибининг ҳар бири ҳам алоҳида бир тизимни, тилнинг ўзи эса яхлит ҳолда бутун бир тизимни ташқил этади. Тилнинг функционал услублари мана шу лексик, грамматик ва фонетик тизимларга хос барча

воситаларнинг маълум коммуникатив мақсадга кўра уюшиши туфайли бунёдга келади. У фақат муайян ҳодисалар тизими билангина эмас, балки уларнинг боғланиши, алоқаси ва муносабатлари билан ҳам характерланади. Демак, нутқ услублари тилнинг вазифаси-функцияси билан бевосита боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам улар функционал услублар деб ҳам юритилади.

Функционал услубнинг умумхалқ тили хазинасидан танлаб олган воситалари айна шу стиль системасини ташкил қилади. Тилдаги бу услубий ҳодисалар тарқоқ характерда бўлмай, балки коммуникатив вазифаси ва умумий стилистик бўёғи билан ўзаро алоқадор элементлар тизимини ташкил этади.

Нутқ услублари ўзларига хос белги ва фарқлардан қатъий назар, адабий тил меъёрлари асосида умумийликка эга. Адабий меъёр тилнинг товуш тизимини, грамматик қурилиши ҳамда унинг луғат таркибидаги энг тиник ҳаётий ва зарурий элементларни танлаб олиш асосида ташкил топади. У тилнинг энг юксак, ишланган, силлиқлашган шаклидир. Адабий меъёрлар фақат ёзма адабий тил учунгина тааллуқли бўлмай, у оғзаки адабий тил учун ҳам зарурий ҳолатдир. Шунинг учун ҳам адабий тилнинг оғзаки шаклида (маъруза, радио-телевидениедаги чиқишлар, жонли суҳбатлар) ҳам адабий меъёрга бўйсунилади, унинг қонун-қоидаларига риоя қилинади. Тилнинг вазифадор услублари нутқ кўринишларининг асосий функцияларига (алоқа-аралашув; таъсир этиш воситаси бўлишига) мувофиқ қисмларга бўлинишидир.

Шунга кўра адабий тил қуйидаги вазифавий услублардан ташкил топади: сўзлашув услуби, бадиий услуб, илмий услуб, публицистик услуб, расмий услуб.

Сўзлашув услуби

Ҳозирги ўзбек тилининг сўзлашув услуби икки асосий турга ажратилади: адабий сўзлашув услуби ва оддий сўзлашув услуби.

Адабий сўзлашув услуби тилнинг адабий меъёрларига мос, тартибга солинган ва ишланган бўлиши билан характерланади. Унинг тили содда: жаргон ва шева элементларидан холидир. Адабий сўзлашув услуби ўз адабий тилини билган кишилар учун таниш ва маълум бўлган асосий услуб ҳисобланади. Тилнинг адабий сўзлашув услуби кундалик алоқа-аралашув учун хизмат қилади: мактабларда ва олий таълим муассасаларида ўқитиш ишлари шу услубда олиб борилади, ундан бадиий адабиётда жуда кенг фойдаланилади. Қисқаси, адабий сўзлашув услуби умумхалқ адабий тилининг энг кенг ва универсал туридир.

Оддий сўзлашув услуби учун эса бетакаллуфлик билан эркин муомала – алоқа қилиш характерли хусусиятдир. Унда сўзлашув нутқига хос эмоционаллик яққол сезилиб туради. Бу ҳол, айниқса, унинг синтактик қурилишида, луғат бойлигидан сўз танлашида яққол кўринади. Оддий

сўзлашув услуби таркибига содда тилга хос элементларни, яъни у ёки бу даражада тилнинг адабий меъёрларига мос келмайдиган фонетик, грамматик ва лексик-фразеологик ҳодисаларни киритиш мумкин. Сўзлашув услубининг бу икки тури ўзининг бир қатор грамматик, лексик-фразеологик ва фонетик хусусиятларига эга.

Сўзлашув услубининг фонетик хусусиятлари сўзлашув услубида, бир томондан, умуми адабий тилга хос, иккинчи томондан, оғзаки нутққа хос талаффуз хусусиятларини кўриш мумкин.

Нутқнинг характер ва хусусиятларига кўра талаффуз меъёрларини икки турга ажратиш мумкин. Биринчи талаффуз меъёри маърузачилар, актёрлар, дикторлар, нотиклар нутқи учун характерли бўлиб, адабий тил меъёрларига риоя қилишни талаб этади, унда ҳар бир сўз аниқ, дона-дона талаффуз қилиниши шарт.

Талаффузнинг иккинчи тил меъёри эса, асосан, сўзлашувда, оғзаки нутқда учрайди. Сўзлашув услубида умумистеъмолдаги адабий-нейтрал сўзларни талаффуз қилишда бирмунча эркинлик сезилиб туради. Сўзлашув услубига мансуб сўзлар кўпинча амалдаги адабий меъёрий шакллардан фарқланувчи ёки унга қарама-қарши келувчи фонетик белгиларга эга. Бунинг кўйидаги кўринишлари мавжуд:

-Сўз таркибидаги товушларнинг ўрин алмашилиши: тупроқ-турпоқ, - дарё-дайро;

-сўз таркибидаги товушларнинг тушиб қолиши: маориф-мориф, чархламоқ-чахламоқ, саодат-содат;

-бирор товушнинг орттирилиши: рўмол-ўрамол, шкаф-ишкоп;

-товуш алмашилиши: тавсия-тафсия, чироқ-чироғ, мактаб-махтаб.

Маълумки, тил – уммон. Ундан тил вакиллари ўз имкониятларига яраша фойдаланиладилар. Ана шу имкониятдан кишилар тарихан шаклланган маълум кўникмалар асосида фойдаланадилар. Тил жамоаси афзал деб ҳисобланган бу кўникмалар йиғиндиси тилнинг умумий меъёрини ташкил этади. Умумий меъёр узвул меъёрдир. Умумий меъёр қардош тилларга нисбатан белгиланади. Ўзбеклар нутқини қардош тиллардан ажратиб турувчи меъёрлар ўзбек тилининг умумий меъёридир. Бу меъёрга жуда қаттиқ амал қилинади. Уни бузиш тил тизими берган имкониятлардан четга чиқиш ҳисобланади. Тил меъёри ҳамма вақт ҳаракатда ва фаолиятда бўлади. Парадигма (тилдаги имкониятлар)нинг у ёки бу аъзосини танлашда ёки сўзнинг синтагматик (тил имкониятларидан шароитга мос фойдаланиш) имкониятларни танлашда меъёр асосий бошқарувчилик (регуляторлик) ролини бажаради. Нутқ муаллифига бу тўғри ё нотўғри ёки бу ўринли, мана бу ўринсиз ва ҳоказо қабилида буйруқ бериб туради. Нутқда муаллиф томонидан қандай танлаш бўлиши кераклигини меъёр белгилайди. Масалан: гарчанд *маъқул* сўзи яхши маъносини берса-да, аммо бугунги жамият

аъзосининг тил меъёрида фаол эмас. *Зўр, яхши (тўғри)* маънолари (сўзлари) қўлланмоқда. Айниқса, нутқ услублари тилнинг меъёрига қаттиқ риоя қилиши шарт. Акс ҳолда сўзларни ўз ўрнида ишлата билмаслик ҳам тил меъёрини бузиш демакдир. Шунинг учун ҳам ҳар бир нутқ услуби ўз фонетикасига, лексикасига ва грамматикасига эгадир.

Шу нарса аниқки, тил имкониятларидан танлаш, тўғри ёки нотўғрилигини ажратиб олиш халқнинг миллий тили шаклланаётган даврда анча қийин кечади. Миллий тилимиз 20-40 ҳамда 90-йилларда ана шундай кескинлик даврини бошидан кечирди ва кечирмоқда.

Адабий тилнинг бадий ва илмий-услубий адабиётларда мустаҳкамланиб бориши билан боғлиқ ҳолда аста-секин тил меъёри ҳам қатъий тус ола борди. Ёзма адабиёт меъёрни такомиллаштиришга ёрдам беради. Дарҳақиқат, меъёр миллий тилнинг софлигини таъминлайди. Чунки у диалектларнинг ўзаро муносабати билан, тиллараро таъсири билан боғлиқ ҳолда мавжуд бўлган хилма-хил иккиланишларни бартараф этади. Хуллас, меъёр жамоанинг бир-бирини яхшироқ англаш мақсадида қўллаш орқали шаклланган тилнинг амалдаги ифодасидир. Худди шу мақсад ягона тил тизимига эришиш учун одамларда тил воситаларидан бирини афзал кўриш ва бошқаларидан воз кечиш истагини уйғотади. Бундай ягоналикка жамият талаби ошиб борган сари тил меъёри мустаҳкамлана боради.

Бадий услуб

Бадий услуб адабий тилнинг ифодаланиши бўлиб, асосан, бадий асар тилига хослиги, инсон ҳаётининг барча томонларини қамраб олганлиги учун тил ва нутқнинг барча воситаларидан фойдаланади. Бадий нутқ услубида ҳар бир услубга хос бўлган «ўз доираси билан чегараланиш» йўқ, унда ҳамма услуб материалларидан фойдаланиш мумкин, ҳатто адабий тил меъёрларидан чекиниш ҳам мумкин. Бу услубда адабий тилга оид сўзлар билан бир қаторда шевага хос сўзлар ҳам, турли касб-хунарга оид сўзлар, архаик - эскирган сўзлар, ҳатто махсус илмий атамалар ҳам ишлатилиши мумкин, бироқ буларнинг барчаси жанрга қараб танланади ва муайян мақсадни ифодалашга хизмат қилади. Бадий услуб бадий асар тили сифатида намоён бўлади, шунинг учун эмоционаллик, таъсирчанлик ва образлилик унинг асосий хусусияти ҳисобланади. Ёзувчи ва шоирлар сўз ёрдамида реал борлик манзараларини ўқувчи кўзи ўнгида қайтадан яратади, яъни унинг образини жонлантиради. Бадий асар, чунончи, фалсафадан шу билан фарқланадики, фалсафа исбот этади, адабиёт эса кўрсатади. Ана шу кўрсатиш, жонлантириш тилнинг тасвирий-ифодавий воситаларга бой бўлишини талаб қилади. Бадий нутқ таъсирчанлиги жиҳатидан публицистик нутққа яқин турса-да, жонли сўзлашув воситаларидан, кўчма маъноли сўзлар, иборалар, тилнинг турғун бирикмалари ва бошқа бадий ифода воситаларининг кўп қўлланиши билан бошқа услублардан фарқланади. Бадий услуб, айниқса, сўзларнинг

моҳирлик билан танланиши, муаллифнинг имконият доираси жуда кенглиги, ўзига хос йўли, ижодкорлик хусусиятлари билан барча нутқ услубларидан ажралиб туради. Бадиий асардаги ҳар бир сўз тасвирий восита ҳисобланиши мумкин, чунки у асар мазмунига, персонаж хусусиятига қараб танланади. Шунинг учун бадиий асар тилида метафора, метонимия, синекдоха, эпитет, ўхшатиш, мажоз, жонлантириш, аллегория, рамз, гипербола ва литота каби тилнинг тасвирий воситалари кўп учрайди, риторик сўроқ гаплар, ҳис-ҳаяжон гаплардан, боғловчисиз қўшма гаплар, уюшиқ бўлақлар кўп қўлланади. Гап бўлақларининг эркин тузилиши, инверсияларнинг кўп учраши кузатилади, кўпроқ нутқнинг монологик тури қўлланади. Бадиий асардан олинган ушбу матнни таҳлил қилиб кўрамиз:

«Ҳар йили бир келадиган баҳор севинчи яна кўнгилларни қитиклай бошлади. Яна табиатнинг дилдираган танларига илиқ қон югуради. Толларнинг кўм-кўк сочпоуклари қизларнинг майда ўрилган кокилларидай селкиллаб тушмоққа бошлади. Муз тагида лойқаланиб оққан сувларнинг ғамли юзлари кулди, ўзлари ҳорғин-ҳорғин оқсалар-да, бўшалган кул сингари эркинлик нашъасини симира-симира илгари босадилар. Симёғочларнинг учларида якка-якка қушлар кўрина бошлади. Биринчи кўринган кўклам қуши биринчи ёрилган бодроқ нашъасини беради. Бултур экилиб кўп қошларни қорайтирган ўсма илдизидан яна бош кўтариб чиқди. Мулойим қўлларда ивиб, сувга айлангандан кейин гўзал кўзларнинг супасига ёнбошлашни мунча яхши кўрар экан бу кўкат! Эркакларнинг гуллик дўпписига тегмай, яланг аёллар билан, уларнинг сочлари, гажаклари ва рўмол попуқлари билан ҳазиллашиб ўйнаган салқин шабада кўклам нашъаси билан шўхлик қилади.

Ҳаёт нега бу қадар гўзал ва ширин бўлади баҳорда?»

Матнда ажратиб кўрсатилган сўзлар, сўз бирикмалари ва гаплар тўзилиши (инверсия мавжудлиги), таркибида кўплаб кўчма маъноли ҳамда услубий бўёқдор сўзларнинг мавжудлиги, инсонларга хос хусусиятларнинг жонсиз нарсаларга кўчирилиши орқали жумлаларда образлиликнинг ифодаланиши бадиий услубга хос хусусиятлардир.

Илмий услуб

Илмий услуб фаннинг турли соҳаларига алоқадор сўз ва терминларни (атамаларни) қўллаши билан, баённинг кўпроқ мантиқий далилларга суяниши билан бошқа услублардан ажралиб туради. Илмий услубда табиат ва жамият ҳодисалари аниқ, қандайдир қоидалар, формулалар асосида ифодаланади. Илмий баёнда фикр мантиқий ва ашёвий далиллар билан мустаҳкамланиб боради. Илмий услубда тўлиқсиз гаплар, бир таркибли гаплар, сўз-гаплар деярли учрамайди. Сўзлашувнинг қисқа диалог тури ҳам илмий услубда ёзилган асарлар учун бегонадир.

Илмий услубнинг илмий ва илмий-оммабоп кўринишлари бор. Илмий-оммабоп баён ўзининг лексик таркиби ва синтаксиси билан халқ оммасига мўлжалланган бўлади: бунга изоҳли луғатлар, соҳаларга оид луғатлар кирази. Илмий услубда эса табиат ва ижтимоий ҳаётдаги ҳодисалар аниқ таърифланади, тушунтирилади. Бу услуб ўзининг алоҳида махсус вазифасига эга эканлиги билан ажралиб туради. Илмий услуб илмий терминология билан боғлиқ. Одатда, терминлар илмий услубнинг лексикасини ташкил этади. Лекин илмий асарлар тили фақат терминлардангина ташкил топмай, унда абстракт лексика ва кўп маънолилиқ хусусиятига эга бўлган умумхалқ сўзлари ҳам шартли равишда қўлланади. Илмий услубда яна фаннинг турли соҳаларига оид символ ва белгилари, рақамлари ҳам ишлатилади.

Илмий услубнинг грамматик қурилиши мантиқий боғлиқликни, изчилликни, синтактик аниқликни талаб этади. Шунинг учун илмий услубда эллипсис (назарда тутилган бирорта сўзнинг тушиб қолиши) ҳодисасидан қочилади. Масалан, предметнинг номини билдириб, ким, нима, қаер сўроқларига жавоб берадиган сўзлар туркумига от сўз туркуми дейилади. Келтирилган таъриф илмий баёнда бўлиб, бунда фикрлар аниқ ва изчил тарзда берилади. Баъзи адабиётлар илмий услуб тилида бўёқдор сўзларнинг бўлишини тарғиб қилгандек туюлади. Бунга қўшилиб бўлмайди. Чунки экспрессивлик илмийликдан йироқ.

Илмий услубнинг оғзаки ва ёзма шакллари ҳам мавжуд. Илмий оғзаки услуб тили анча сўзлашув тилига яқин бўлса-да, бироқ ундаги қўлланаётган сўз-терминлар, аниқлик, таъриф ва изчилликлар илмий услуб эканлигини исботлаб туради. Бунда адабий тилнинг оғзаки шакли муҳим ўрин тутаетди. Илмий услубда фикр юритаётган шахс турли хил тасвирий воситалардан иложи борича озод бўлмоғи лозим. Ҳар бир фикрда ўз тасдиғини илмий ва мантиқий асосда топмоғи зарур. Илмий услубнинг ёзма шакли деганда турли хил илмий доирадаги ўқув қўлланмалар тилини тушунмоқ керак. Бу услубнинг ўз лексикаси ва грамматик қурилиши бўлиб, уни асосан, юқорида айтганимиздек терминлар ва атамалар ташкил қилади. Шу ўринда бир нарсани таъкидлаш керакки, баъзи илмий асарларда термин ва атама тушунчасига турлича қарашлар мавжуд. Бизнинг фикримизча, термин билан атама илмий услубнинг лексикасидир. Термин илм-фанга тегишли бўлган тушунчаларнинг номи, яъни *фонетика*, *эга*, *кесим*, *кислород*, *водород* каби. Атама эса мавжуд нарсаларга атаб қўйилган ном: инсон, осмон, китоб, олма каби.

Илмий услуб тили ёки унинг йўналишини илмий тадқиқот ишларида, маърузада, шарҳ, аннотация кабиларда кузатиш мумкин. Демак, илмий услуб бугунги кунда алоҳида соҳа сифатида шаклланиб келмоқда. Илмий услубга доир қандай иш ёки асар ёзилмасин, унда муҳим мавзунинг ўзига хос жиҳатлари очиб берилиши шарт.

Хуллас, илмий услуб бирор нарса, воқеа-ҳодиса ҳақида аниқ, асосланган, изчил маълумот беришга қаратилган бўлади, шунга кўра унда таърифлаб бериш, таҳлил қилиш сабабини аниқлаб, исботлаш ва натижаларини баён қилиш асосий ўрин олади.

Илмий услуб фан-техника ва ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган вазилавий услубдир. У яна илмий-техникавий, илмий-ҳужжат, илмий-оммабоп, ўқув-илмий, публицистик каби жабҳаларга эга. Фаннинг у ёки бу соҳасига оид тушунчаларни ифодаловчи термин ва атамаларга бойлиги илмий услубнинг энг асосий хусусиятларидан биридир. Кўринадики, илмий услуб адабий тилнинг меъёрларини тўла сақлаш билан ҳам ажралиб туради. Бу услубда нутқнинг ихчам бўлишига интилиш кучли, лекин синтактик қурилма кўпинча мураккаб бўлади.

Публицистик услуб

Публицистика- лотинча «ижтимоий» сўздан олинган. Публицистика кенг маънода ижтимоий-сиёсий ҳаёт масалаларини ёритадиган барча турдаги асарларни ўз ичига олади. Бу услубнинг ҳам икки тури, яъни ёзма ва оғзаки кўринишлари мавжуд. Ёзма турига асосан матбуот тили киради. Публицистик услуб ўзбек адабий тилининг нутқ услублари тизимида, асосан XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида пайдо бўла бошлади. Чунки бу даврга келиб, яъни 1883 йилнинг бошларидан, ўзбек тилида илк газеталардан – “Туркистон вилоятининг газети”, “Оина”, “Садои Туркистон” газеталари чиқа бошлади. XX аср бошида эса нашриёт ва вақтли матбуот ишлари доирасининг янада кенгайиши ҳамда ўзбек демократ ёзувчилари ижодида бадиий публицистиканинг кенг ўрин олиши каби омиллар ўзбек адабий тилида публицистик услубнинг пайдо бўлиши ва шаклланишида катта роль ўйнади.

Ўзбекистон мустақил бўлганидан сўнг ўзбек адабий тилининг публицистик услуби ҳар томонлама такомиллашди, ўз тараққиётининг юқори поғонасига кўтарилди ва кўтарилмоқда. Айниқса, мумтоз асарларнинг ўзбек тилига таржимаси, вақтли матбуот ва нашриётда ҳозирги замоннинг муҳим ижтимоий-сиёсий масалаларга бағишланган материалларнинг кенг ёритилиши, радио ва телевидение орқали сиёсат ва ижтимоий ҳаёт масалаларига бағишланган публицистик бош мақолалар, фельетон ва памфлетлар, мурожаатномалар, чақириқлар публицистик услубнинг ёзма туридаги асарларидир. Ўзбек адабий тилининг публицистик услуби матбуот тили ривожига муҳим ўрин тутди. Мазкур услуб орқали омма билан доимий мулоқот олиб борилади ва у оммага тезкор тарзда хабар бериш вазилавини бажаради. Хорижий сўзларга, том маънодаги профессионализмга, сўзлашув услубига интилиш публицистикага хос хусусиятдир. Улар газетанинг функционал–услубий бирлигини яратмайди ва умумлисоний қонуниятларга бўйсунди. Улар у ёки бу сабабга кўра конструктив тамойилнинг қонуний

кўриниши сифатида газета тили хусусиятининг хаёлий асоси бўлиб, эътибор жалб этади. Омма онгига таъсир этиб, уни тарбиялайди.

Публицистик услубнинг оғзаки турига эса нотиклик киради. Ўтмишнинг машҳур нотиклари кишиларнинг ижтимоий алоқа қуроли бўлган тилдан маълум ғоявий мақсадни ифодалаш ҳамда эстетик таъсир этиш воситаси сифатида моҳирона фойдаланиб келганлар. Публицистик услубнинг оғзаки турига кундалик воқеаларга доир мақолалар ёки халқаро обзор билан радио ва телевидениеда чиқаётган шарҳловчиларнинг нутқлари ҳам киради.

Публицистик услубнинг ёзма ва оғзаки кўринишлари ўзига хос хусусиятларига эга бўлса-да, улар публицистик услубнинг умумий талабларига бўйсунди. Чунончи, бу услубнинг иккала турида публицистикага хос сиёсий фаоллик, ҳозиржавоблик, ўткир ва таъсирчан нотиклик, мантикий салобат, ташвиқот ва тарғибот каби хусусиятлар мавжуд бўлади.

Публицистик услуб қуйидаги тил бирликларининг қўлланилиши билан фарқланади:

1. Лексик

- Ижтимоий-сиёсий лексика
- сўзлашув лексикаси
- неологизмлар (муаллиф неологизмлари)
- сўзларнинг кўчма маънода ишлатилиши
- лексик такрорлар
- фразеологизмлар, мақол ва маталлар

2. Морфологик

- сўз ясалиши (монополиячи, сепаратчи)
- ясовчи қўшимчалар орқали кўчма маъно ҳосил қилиниши (шаҳарсозлар-курувчилар, зиёкорлар –ўқитувчилар)

3. Синтактик

- дарак, сўроқ, ундов гаплар
- тўлиқсиз гаплар
- уюшиқ бўлакли гаплар
- кириш бўлакли ва кириш қурилмали гаплар
- қолиплаган тил бирликлари (вазиятни кескинлаштириш, иқтисодий тежамкорлик)

Публицистик услубда нутқнинг образлилиги барқарор характерга эга бўлади. Ибора, тасвирий ифода, истиора, эпитет, ўхшатиш, муболаға, кесатиш каби ҳис-туйғуга таъсир этувчи воситалар умумхалқ тилидан олинади. Публицистикада лексикани танлаш мантикийлик ва эмоционаллик талабига кўра белгиланади. Тил воситаларини танлаш ва улардан фойдаланиш имкониятлари, энг аввало, публицистик нутқнинг жанр

турларига, уларнинг ўзига хос хусусиятларига боғлиқ. Бундан ташқари, публицистик материалларнинг барча турларида, чунончи, памфлет, фельетон ва нотикликда муаллифнинг ўзига хос индивидуал услуби ҳам сезилиб туради. Публицистик услубнинг синтактик тузилиши ҳам ўзига хос. Яъни унда содда гап турлари ҳам, кўшма гапнинг ўзаро *ва, ҳам, ёки* тенг боғловчилари ёрдамида бириккан боғланган кўшма гаплар тури ҳам ишлатилади. Синтактик параллелизмлар ҳам ишлатилади: *ҳуқуқда бўлсин, шараф шонда бўлсин, оилада бўлсин, ишқ ва вафода бўлсин* каби. Бу каби синтактик такрор фикр ва ҳисни яққол ифодалаш билан бирга, таъсирни кучайтириш учун ҳам хизмат қилади.

Хуллас, публицистик нутқда образлиликка катта эътибор берилади. Тилнинг тасвирий воситаларидан кенг фойдаланилади. Тил воситаларини танлаш мантиқийлик ва эмоционаллик талабига қараб амалга оширилади.

Юқоридагилардан маълум бўлдики, тилни пухта ўрганиш, унинг луғавий бойлиги ва грамматикасини пухта эгаллаш, мантиқли сўзлашни ўрганиш, нутқнинг ички(мазмун) ва ташқи(шакл) кўринишига бирдай эътибор бериш, гўзал ва таъсирчан нутқ туза билиш, тил бойликларини мақсадга мувофиқ ҳамда ўринли ишлатиш вазифаларини қўяди.

Расмий услуб

Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини қўлга киритиши шарофати билан, бугунги кунда давлат, ҳуқуқ, тил, миллат тушунчалари ўзларининг асл маъно ва салоҳиятини кашф этди. Ўзбек давлатчилиги ўзининг узоқ йиллик тажрибалари асосида қайтадан ривожланмоқда, чин демократик давлатга айланмоқда. Ҳуқуқий давлат қураётган бугунги кунимизда миллий анъаналаримиздан келиб чиққан ҳолда ўз қонунчилик техникамиз камол топиши, қонунларимиз дунё қонунчилик техникаси талабларига жавоб бериши лозим, токи фуқароларимиз қонун билан танишганларида уларда қонунга нисбатан меҳр-муҳаббат уйғонсин. Албатта, республикамизга хос қонунчилик техникаси собиқ иттифоқ даврида ҳам шаклланган эди, лекин бу қонунчилик техникаси, асосан, рус қонунчилик техникасидан нусха кўчириш билан овора бўлди. Том маънодаги ўзбек қонунчилик техникаси, қонун лойиҳаларини ўзбек тилида ишлаб чиқиш масалалари эътибордан четда қолган, тўғрироғи, бу масалаларни ҳал этишга йўл қўйилмаган.

Расмий ёзишма ва ҳужжатлар иқтисодий, юридик ва дипломатик муносабатларда, маъмурий-давлат идораларида ишлатилади. Шунга кўра расмий услубда юридик қонунлар, дипломатик ёзишмалар, фармонлар, қарорлар, кўрсатмалар, буйруқлар, шартномалар, расмий эълон ва хабарлар, ёзишмалар ва шу каби ҳужжатлар ёзилади. Расмий ёзишма ва ҳужжатлар тилининг қўлланиш доираси кенг ва хилма-хил бўлганлигидан, унинг

таркиби ҳам турличадир. Улар лексик–фразеологик ҳамда грамматик воситаларни танлаш ва ишлатиш жиҳатидан бир-биридан озми – кўпми фарк қилади. Масалан, қарор ва баённомалар тилида таъкидлов қисми билан қарор қилув қисмларининг ўрнини алмаштириб бўлмайди. Баён қилинган фикрларнинг изчиллик билан узвий боғланган бўлишига алоҳида эътибор қилинади. Идоравий ёзишмаларга оид қоғозлар, чунончи, маълумотнома, тилхат, чақириқ хати, тушунтириш хати, таклифномалар қисқа ва аниқлиги билан ажралиб туради. Тилдаги муайян нутқий штамплар, қатъий одат тусига кириб қолган шакллардан идоравий ёзишмаларга хос ҳужжатлар саналади. Бу ҳолат идоравий иш қоғозларнинг вазифаси ва ҳарактеридан келиб чиқади. Нутқий штамплар матнга расмийлик оттенкасини киритади. Расмий эълон ва хабарлар ҳам қисқа ва содда, раво ва тезда англашиларли бўлишни талаб қилади. Аввало, бундай матнлар синтактик қурилишининг мураккаблиги билан ажралиб туради. Матндаги гаплар грамматик белгилари ва мазмун муносабатларининг ифодаланишига кўра боғланган қўшма гапларга мансуб. Ўзбек адабий тилида расмий ҳужжатлар услуби рус тилининг таъсирида янада такомиллашди, ишлатилиш доираси янада кенгайди, луғат таркиби янги сўз ва терминлар билан бойиди.

Демак, ўзбек тилининг расмий услубига мансуб ёзишма ва ҳужжатлар ишлатилиш доираси жиҳатидан лексик-фразеологик ва грамматик хусусиятларга кўра бир-биридан озми-кўпми фарқланиб туради. Аммо бу ҳужжатларда ягона расмий услуб учун характерли бўлган умумий хусусиятлар мавжуд бўлади. Бизга маълумки, иш юритишнинг бевосита асосини ҳужжатлар ташкил қилади. Бирор-бир корхона, муассаса ёки ташкилотнинг фаолиятини бугунги кунда ана шу ҳужжатларсиз мутлақо тасаввур қилиш мумкин эмас. Мазмунан, ҳажман ва шаклан хилма-хил бўлган ҳужжатлар катгаю кичик меҳнат жамоасининг, умуман кишилиқ жамиятининг узлуксиз фаолиятини тартибга солиб туради.

Маълумки, ҳужжатлар хилма-хил ва миқдоран жуда кўп. Ҳужжатларнинг мақсади, йўналиши, ҳажми, шакли ва бошқа бир қатор сифатлари ҳам турличадир. Маъмурий ва ҳуқуқий ҳужжатлар қуйидаги турларга бўлинади:

1. Намунали ҳужжатлар. Бошқарувнинг муайян бир хил вазиятлари билан боғлиқ, бир–бирига ўхшаш ва кўп такрорланадиган масалалар юзасидан тузилган матнларни ўз ичига олади.

2. Қолипчи ҳужжатлар. Одатда олдиндан тайёрланган босма иш қоғозларига ёзилади, бундай ҳужжатларда икки турли ахборот акс этади, яъни ўзгарувчан ва ўзгармас ахборот берилади.

3. Ҳизмат ҳужжатлари - тайёрланишига кўра муассаса ёки мансабдор шахсларга тегишли бўлса, шахсий ҳужжатлар - яқка шахслар томонидан

ёзилиб, уларнинг хизмат фаолиятларидан ташқаридаги ёки жамоат ишларини бажариш билан боғлиқ масалаларга тегишли бўлади.

4.Ташкилий ҳужжатлар. Мазмуни ташкилот, муассаса ва корхоналарнинг ҳуқуқий мақоми, таркибий тармоқлари ва ходимлари бошқарув жараёнининг боришида жамоа иштирокининг қайд қилиниши, бошқа ташкилотлар билан алоқаларнинг ҳуқуқий томонлари каби масалаларни акс эттиради. Булардан ташқари, фармойиш ҳужжатлари (буйруқ, кўрсатма, фармойиш), маълумотсимон - ахборот ҳужжатлари (далолатнома, маълумотнома, ариза, тушунтириш хати, ҳисобот, ишончнома, тавсифнома), хизмат ёзишмалари каби ҳужжатлар мавжуд.

Услубиятнинг тилда тутган ўрни беқиёсдир. Услубшунослик меъёрларни шакллантириш, машхур тилшунос олим Г.О.Винокур таъкидлаганидек, нутқ маданиятининг ўз олдига қўйган асосий мақсади, унинг энг муҳим вазифасидир. Чунки услубий меъёрни яхши билмасдан, уларни мукамал эгалламасдан туриб, нутқ маданиятига, маданий нутққа эришиб бўлмайди. Маълумки, ҳар бир сўзни ўйлаб, танлаб, уларнинг ҳар бир маъносига, маъно қирраларига яхши эътибор қилиб, ўринли ишлатиш ҳақида жуда кўплаб халқ мақоллари, ҳикматлари мавжуд. Тилда ҳар бир сўзни, грамматик шаклни, ҳар бир синтактик қурилмани ўз ўрнида, яъни шу сўз, шу грамматик шакл ёки синтактик қурилма (гап) ишлатилаётган вазиятни (тингловчи савияси, уларнинг ҳолати кабилар) ҳисобга олган ҳолда тўғри қўллаш, уларнинг шу вазиятга энг мос тушадиганини танлаб, нутқ жараёнида улардан унумли фойдаланиш, энг ихчам ва фикрни лўнда ифодаладиганини, энг содда ва ҳаммага тушунарлисини ишлатиш нутқнинг равонлигини, тушунарлилигини, аниқлигини таъминлайди, уни ғализликлардан халос этади. Сўзларни, грамматик шаклларни бефарқ қўллаш, вазиятга мос тушмайдиган гапларни беихтиёр, назоратсиз айтиб юбориш, бўлар - бўлмасга у ёки бу сўздан ёки грамматик шакллардан фойдаланавериш, умуман, уларни ортиқча қўллаш, ўринли-ўринсиз такрорлайвериш нутқни бачкана қилади, фикрни хиралаштиради, унинг таъсирчанлигига путур етказди. Зеро, донолар айтганидек:

Нодонлардек юзлаб сўзни қилма катор,
Донолардек бир сўз дегил, лек маънодор.

(Саъдий Шерозий)

Жамият аъзоларининг ўзаро олишув жараёнида тилдан фойдаланиши ва фойдалана олиш қобилияти ўзининг маълум қонуниятига эга. Бундаги бир умумий ҳолат шундан иборатки, ҳар бир киши ҳам ўз она тили ёки ўзи эгаллаган бошқа бирор тилдан эҳтиёжига яраша фойдаланиш кўникмасига эгадир. Ушбу кўникма кўп замонлар давомида авлоддан-авлодга ўтиб келувчи инсоний мушоҳада ва тафаккур анъаналарининг ҳар бир шахсда такрорланувчи интеллектуал хусусиятга таянади. Бундай қобилият шахснинг

Ўзи гапираётган тил ёки тил шаклининг меъёрий тизимини эгаллаганлиги, уни ижодий идрок эта олиши билан боғлангандир. Шахснинг ўзи эгаллаган тилни қай даражада билиши шу шахснинг ўз фаолияти, интилиши, ҳаётий тажрибаси ҳамда ҳаётий эҳтиёжига боғлиқ бўлган масаладир.

Демак, одамнинг ёшлиқдан маълум бир тилда сўзлай олиши табиий, шахсий ва объектив қобилиятдир. Шу туфайли ҳам нутқ маданияти соҳаси кишиларни, умуман, сўзлашга маълум тил воситасида фикр алмашишга ўргатиш вазифасини кўзда тутмайди. Чунки қайд этилганидек, инсоннинг ўз она тилида сўзлай олиш қобилияти аввалдан бор бўлган табиий ҳолатдир. Шундай экан, нутқ маданияти соҳасининг мақсади нима? Бу соҳа, умуман, она тилида эмас, балки жамият аъзоларини она тилини махсус шаклида гапира олишни ўргатишни кўзда тутади. Тилнинг бундай шакли маълум бир миллий тилда гаплашувчи ижтимоий гуруҳларнинг барчаси учун муштарак бўлган тил - адабий тилдир. Шу туфайли нутқ маданияти учун кураш бу кишиларнинг ўзаро ҳар қандай фикр алмашишини маданийлаштириш учун кураш эмас, балки бутун миллат аъзолари учун ягона бўлган адабий тилда тўғри фикр алмашиш учун курашишдан иборатдир, яъни:

- нутқ маданияти соҳаси бутун миллатни кўзда тутиб иш олиб боради;
- нутқ маданияти фақат зиёлилар нутқини яхшилашни кўзда тутади;
- нутқ маданияти соҳаси, биринчи навбатда, ёш авлод нутқини тўғирлашни кўзда тутиб иш кўради.
- нутқ маданияти тушунчаси адабий тил билан боғлиқдир. Шунинг учун адабий тилни эгалламаган ва унда сўзлай олмайдиган кишининг нутқий маданияти ҳақида гапириш ҳам ортиқчадир;
- нутқ маданияти соҳаси адабий тилда гапирувчилар, адабий тилни эгаллаган ва эгаллаётганлар нутқини, нутқий фаолиятини кўзда тутган ҳолда иш кўради.

Аммо ҳозирда адабий тил умумхалқнинг сўзлашув қуролига айланаётган бизнинг жамиятимизда ҳам аҳолининг кўпчилик қисми маҳаллий лаҳжа ва шеваларда ёки адабий тил билан ўз шеваларининг қандайдир қоришмасидан иборат бўлган бир тилда сўзлашмоқдалар. Ўзбек миллатига мансуб кишилар кундалик фаолиятларида ўзбек адабий тилидан қай даражада фойдаланаётганига кўра, қуйидаги гуруҳларга ажратилади:

1. Ўзбек адабий тилида гапира олувчи ва ёза олувчи кишилар гуруҳи.
2. Ўзбек адабий тилида ёза олувчи, аммо оғзаки нутқда адабий тил меъёрларига тўлиқ амал эта олмайдиган кишилар гуруҳи.
3. Расмий доираларда адабий тилда сўзлай олмайдиган, аммо оддий сўзлашувда, айниқса, оилада шевасида ва шева билан адабий тилнинг аралашмасидан иборат бир тилда гапирувчи шахслар гуруҳи.
4. Маҳаллий шеванинг кучли таъсири сезилиб турадиган нутқ эгаси бўлмиш кишилар гуруҳи.

5. Маҳаллий шевани, кучсиз таъсири сезилиб турадиган тилда сўзлайдиган кишилар гуруҳи.

6. Адабий тилни ўз маҳаллий шевасида гапирадиган кишилар гуруҳи.

Ўзбекистон аҳолиси нутқининг келтирилган кўринишлари оғзаки нутқ маданиятини барчадан бир хилда талаб этиб бўлмаслигига ёрқин далилдир. Кишиларнинг “адабий тилни билмаслиги” тушунчаси нисбий ҳодиса бўлиб, яъни адабий тилни тамоман тушунмайди маъносида эмас, балки улар адабий тилдан тўла маънода фойдаланмайди, бу тилда гапиришга ва ёзишга тамоман одатланмаган деган маънода тушуниш лозим. Аммо шундай бўлганда ҳам келтирилган олтинчи гуруҳ кишиларининг мавжудлиги, ҳаттоки уларнинг ўзбек аҳолисининг кўпчилик қисмини ташкил этиши нутқ маданияти талабларини бутун ўзбек миллати доирасига қўйиш мумкин эмаслигини кўрсатиб турибди. Бунга сабаб, ўзбек аҳолисининг маълум қисми ҳали адабий тилда гаплашишга ўтмаган ва бундай нутқий фаолиятга ҳали тўлиғича кўникмаган.

Мана шу каби сабаблар туфайли бўлса керак, нутқ маданияти соҳасининг иш тутиш доирасини (нутқ маданияти ҳақидаги гап кетганида кимларни кўзда тутиш лозимлигини) белгилаш фанда мулоҳазалидир. Чунончи, баъзи тадқиқотчилар нутқ маданияти, асосан, ўқимишли кишиларни кўзда тутиб иш кўради, деган фикрни олдинга сурадилар: “Ўзбек адабий тилидан фойдаланиб иш олиб борадиган ва нутқ маданиятлари юқори бўлиши шарт деб ҳисобланувчи кишилар деганда, биринчи навбатда, олимлар, матбуот ходимлари, адиблар, шоирлар, артистлар, давлат арбоблари, идора ва ташкилот хизматчилари, адабий тилнинг оммавий оғзаки шакли бўлган радио, телевидение, кинонинг диктор ва нотиқлари, педагоглар, ташвиқотчилар кўзда тутилади.”

Нутқ маданияти – ижтимоий маданиятни, кишилик жамияти маданиятини акс эттирувчи кўзгудир. Нутқ маданияти адабий тилнинг ҳар икки шакли ёзма ва айниқса, оғзаки шакли учун зарурдир. Нутқ маданиятига эътибор ёлғиз нотиқдан эмас, балки ҳар бир фуқародан талаб қилинадиган ишдир.

Нутқ маданияти маълум маънода ҳар қандай кишилар, одамлар гуруҳини эмас, балки маълум савияга эга адабий тилни муайян даражада эгаллаган одамларни кўзда тутган ҳолда иш кўради.

Нутқ маданияти ҳақида қайғуриш-умумхалқ ишидир. Нутқ маданияти соҳасининг тўлиқ, яъни пировард мақсади барча халқ оммасининг нутқини адабий тарбияга олишни кўзда тутмоғи лозим.

Ҳар қандай ҳолда ҳам нутқ маданияти - бу аввало, нутқий кўникма, нутқий-амалий жараён бўлиб, махсус меҳнат ва машқ эвазига, ўқиш ва ўқитиш орқали эришиладиган қобилият, маҳоратдир.

Инсоннинг алоқа қуроли бўлмиш тилни, жумладан, адабий тилни ўрганиши ва эгаллаши тўрт хил йўл билан амалга ошади дейиш мумкин:

1. Тилни табиий ҳолда эгаллаш.

Бунга боланинг ўз она тилида оила муҳотида, шунингдек, ўзи дуч келган кишилардан табиий ҳолда эшитиш ва ўзлаштириш орқали эгаллайди. Болада, бола тили малакаси табиий ҳолда, стихияли равишда юзага келади ва шаклланади.

2. Тилни ўқитиш, ўргатиш орқали эгаллаш.

Бунга асосан, ўрта ва олий мактаб таълими киради. Шунингдек, қисман болалар боғчасидаги таълимни ҳам мана шу омилга қўшиш мумкин. Тил ва унинг қонуниятлари, нутқ қоидалари ўрта мактабда она тили ва адабиёт дарсларида ўқитилади. Боланинг тил эгаллашида бошқа фан дарсларининг ролини ҳам камситиб бўлмайди. Тарих, география, астрономия, биология, хатто математика дарслари ҳам ўқувчиларда нутқ маданияти малакасини шаклланишида сезиларли роль ўйнайди. Бу фанларга оид дарслар жараёнида боланинг луғат бойлиги ошади. У гап тузишнинг бир қатор мураккаб типларини, фикр ифодалашнинг баъзи мантиқий асосларини эгаллайди.

Табиий фанлардан дарс берадиган ўқитувчилар орасида ўзбек адабий тилини яхши эгаллаган, сўзга уста, моҳир нотиклар талайгинадир. Нутқ маданиятини тарбиялашда ўқитиш асосий омилдир.

3. Тил ва нутқ маданиятини мустақил ўқиш, шуғулланиш орқали ўрганиш.

Тилни, нутқ маданиятини эгаллашда мустақил ўқиш, тил ва нутқ устида мустақил ишлаш муҳимдир. Бу иш икки хил. 1) киши тилга оид махсус адабиётлар, дарслик ва қўлланмалар, луғатларни ўрганади. Ундаги тил ва нутққа оид махсус адабиётлар ва қонуниятларни эгаллайди. 2) полингвистик адабиётларни мустақил ўқийди ва бу ҳол киши нутқининг ўсишига, адабий тил меъёрларини эгаллашига туртки бўлади. Масалан, бадиий адабиёт асарларини кўплаб ўқиш, шеърларни ёд олиш, газета ва журналларни ўқиш, радио ва телевидение эшиттишларини тинглаш ва бошқалар.

4. Тил ва нутқ маданиятини эгаллашнинг кўринишларидан бири нутқий тақлиддир.

Ҳар бир инсон ўзидан яхшироқ, чиройлироқ, маъноли ва ўткир гапирадиган кишилар нутқига ҳавас билан қараши ва унга тақлид қилишга интилиши мумкин. Бу ҳолда нутқий тақлид-намунали тил, нутқ маданиятини эгаллашга интилишнинг омилларидан бирига айланади. Намунали, яхши гапирувчилар, одатда радио ва телевидение суҳандонлари, машхур артистлар, бадиий сўз ижрочилари, баъзи ёзувчилар, олимлар орасида учрайди.

Нутқий тақлид-онгли фаолиятдир ва миллий нотикликнинг энг яхши намуналари ва анъаналарини авлоддан авлодга ўтказиш, етказиш, кўп асрлар давомида сақлаб қолишнинг воситаси ҳамдир.

Тил ва нутқ маданиятини эгаллашнинг қуйидаги босқичлари мавжуд:

-оила ва атроф муҳитдан ўрганиш;

-ясли, боғча таълими;

-ўрта мактаб таълими;

-олий таълим;

-тил устида мустақил шуғулланиш.

Тилни эгаллаш ҳақида гап борганда икки сифатий нарсани фарқламоқ керак. Буларнинг биринчиси, умуман, ўзбек тилини-халқ тилини билиш, иккинчиси, ўзбек адабий тилини эгаллаш.

Нутқ маданияти шахсинг, умуман, тилни билиш даражаси билангина эмас, балки адабий тилни намунали билиши ва ундан нутқнинг оғзаки ва ёзма шаклларида намунали фойдалана олиши даражаси билан ўлчанади. Нутқ маданиятини эгаллаш учун нутқни ўстиришга оид бўлган адабий тил меъёрларини ва унга восита бўлувчи нарсалар:

-ўзбек тилининг дарслик ва қўлланмалари, ўзбек тили грамматикаси, ўзбек тилининг турли луғатлари ва бошқалар;

-ўзбек адабиёти дарслари, ўрта ва олий мактабда ўтиладиган бошқа ижтимоий ва табиий фанларга оид дарслар, уларнинг тили;

-ўзбек адабиёти тили (мустақил ўқиш кўзда тутилади);

-ўзбек матбуоти тили;

-ўзбек радиоси ва телевидениеси тили;

-бадий ўқиш дарслари ва таълими;

-нотик санъати юзасидан ўқитиладиган факультатив курслар таълими ва бошқалар.

Она тили ва ўзбек адабиёти оғзаки нутқ маданиятини кўтаришга хизмат қилади, радио ва телевидение нутқини тинглаш, нотиклик сирларини ўрганиш оғзаки нутқ маданияти ривожини учун мислсиз омилдир.

Ёзма нутқ маданияти, оғзаки нутқ маданиятининг юзага чиқишини таълим этадиган воситадир. Масалан, ёзма нутқ маданияти учун имло ва тиниш белгиларга оид қоидалар, ёзув техникаси, ёзишни кўп машқ қилиш, кўп ёзиш ва кўп ўқиш, сўзларнинг ёзилиш шакллари хотирада сақлай олиш, синтаксисга доир меъёр ва қоидаларни яхши ўзлаштириш муҳимдир. Ёзма нутқ маданиятини оширишда имло луғатлари етакчи ўрин тутади.

Оғзаки ва ёзма нутқ маданиятини эгаллаш учун киши қуйидаги томонларга ҳам эътибор бермоғи керак:

-киши ўзининг кундалик тилига эътибор қилмоғи, ундаги ютуқ ва нуқсонларни сеза билмоғи керак;

-киши тилга, унинг қонун-қоиаларига онгли, илмий муносабатда бўлиши лозим. Бунинг учун ўша тил грамматикасини, фонетикасини, лексикологияси ва стилистикасини яхши билиши талаб қилинади;

-киши ўз ёзма ва оғзаки нутқ устидан онгли назорат ўрната олмоғи лозим. Бу шахслар ўз нутқи устидан ютуқ ва камчиликларга танқидий ёндаша олиш кўникмасини юзага келтиради;

-кишида нутқ маданиятини эгаллашнинг муҳим шартларидан бири тилга ҳурмат билан қараш, унга муҳаббат қўйишдир;

-тилни ўрганиш, нутқ маданиятини эгаллаш киши ҳаётининг маълум даврига тўғри келадиган вақтинчалик иш, бир фасллик тадбир эмас, балки доимий интилиш ва шуғулланишни, бир умр такомиллаштириб боишни талаб қилувчи ҳодисадир.

Нутқ маданияти-сўз санъати соҳаси бўлиб, нутқ воситаларидан мақсадга мувофиқ фойдаланилган ҳолда яхши гапириш ва ёзиш санъатидир.

Нутқ техникаси

Нотиқнинг нутқи равон, тушунарли ва ёқимли бўлиши керак. Чунки нотиқнинг нутқи сўзловчи – тингловчи муносабатини ўрнатишда ҳамда уларнинг ўзаро тушунишларини таъминлайдиган асосий воситалардан биридир. Бунда сўзловчининг тингловчиларга мурожаати, саломлашиши, талабларни қўйиши, огоҳлантириши, гапириш оҳанги, юз ифодаси, нигоҳи, савол бериш ва жавоб олиш усулларининг барчаси муҳим ҳисобланади.

Машҳур рус олими М.В.Ломоносов ўзининг “Нотиқлик бўйича қисқача қўлланмасида нотиқ бўлиш учун аввало, табиий қобилият заруриятини, табиий қобилият эса руҳий ва жисмоний турларга бўлинишини айтади. Олим жисмоний қобилият деганда баланд ва ёқимли овоз, узун нафас ва бақувват кўкрак, шунингдек, соғлом тана ва келишган қоматни назарда туттади.

Бугунги кунда нотиқларнинг ёки ўқитувчиларнинг оғзаки нутқида барча коммуникатив сифатлар мавжуд бўлса-ю, лекин уларнинг овозида у ёки бу нуқсон сезилса, бундай нутқ таъсир кучини камида ярмига йўқотади. “Табиий жисмоний қобилият” сифатидаги айтайлик, хиркироқ, чийилдоқ, шанғироқ каби овозларнинг ёқимли бўлолмаслиги, яъни тингловчи қулоғини қийнаши мумкин. Бундай ёқимсиз овоздан “либос кийган” фикрларнинг каттагина қисми нутқ идрокининг ўта сезгир ва нозик дарвозаси бўлмиш қулоқдан ўтолмай ташқарида қолади. Бу албатта, нутқ эгаси қўйган мақсад – муайян бир ахборотни тингловчига тугал ва таъсирли тарзда етказиш учун қулай шароит яратмайди, балки унга монелик қилади. Табиатан ана шундай “қулоқни қийнайидиган” овозга эга бўлган одам ўз ишининг самарасидан чинакам хузур топиши, Шайх Саъдийнинг “Тулистон”идаги муаззин ҳолига тушмаслиги учун

фаолятининг асосий қуроли нутқ бўлмаган бошқа касбларнинг этагини тутгани маъқул.

Тўлик, мукаммал шаклланган, талаб даражасидаги нутқ техникаси ўқитувчининг умумий нутқий маданиятининг энг муҳим узви ҳисобланади. Жонли, товушли нутқ ва унинг барча унсурларини тўғри воқелантириш кўникма ва малакаларининг жами нутқ техникасидир. Бунда овознинг сифати, нутқ жараёнида тўғри нафас олиш, товуш ва товуш қўшилмаларини аниқ талаффуз қилиш, аниқ дикция каби бир қатор ҳодисалар назарда тутилади. Нутқ техникасидаги бош масала овоз масаласидир. Асосий қуроли нутқ бўлган ҳар бир одам учун овоз ҳал қилувчи аҳамиятга моликдир.

Нотикнинг овозида қуйидаги хусусиятлар бўлиши лозим:

- жарангдорлик (товушнинг тозалиги ва тембрнинг ёрқинлиги);
- кенг диапазонлик (овознинг энг пастликдан энг юқоригача бўлган даражаси);
- ҳаводорлик (эркин сўзлаганда яхши эшитилувчанликка эга бўлиши);
- ихчамлик, ҳаракатчанлик;
- чидамлилиқ (ўзоқ ишлаш қобилиятига эга бўлиш);
- мослашувчанлик (динамик, тембр, мелодиканинг эшитилиш шароитига мослаша олиши);
- қарши шовқинларга нисбатан барқарорлик (халақит берувчи шовқинга қарши тембр ва тесситуранинг ўзгариб туриши);
- суггестивлик (овознинг ҳаяжон ифодалаш ва бу орқали қандай сўз айтилаётганидан қатъи назар тингловчининг хулқига таъсир қилиш хусусияти).

Бунинг учун нотикнинг нутқ техникаси яхши ривожланган бўлиши лозим. Овоз - нутқ техникасининг энг муҳим элементларидан ҳисобланади. Нотикнинг асосий меҳнат қуроли унинг овозидир. Товушларни нотўғри талаффуз қилиш натижасида кулгига қолиш, қаттиқ ва қўпол оҳангда гапириш билан нотик ўзини сўзловчидан узоклаштириши, нотўғри нафас олиш орқали пайдо бўладиган ҳансираш, юракнинг тез-тез уриб кетиши, қизариб кетиш сингари ҳолатлар натижасида аниқ гапира олмаслиги мумкин. Шунинг учун нотик нутқига бир қатор талаблар қўйилади ва ушбу талаблар касбий фаолият жараёнида ҳал қилинади ҳамда аниқланади:

1. Нотикнинг овози тингловчиларда ёқимсиз ҳисларни уйғотмаслиги керак, аксинча, ширадор ва жозибатор бўлиши лозим.
2. Нотикнинг овозида ҳаводорлик бўлиши керак, яъни ўз овозини бошқара олиш қобилиятига эга бўлиши, ўзи учун эмас, ўқувчилар тинглаши учун гапириши лозим.

3. Овоз – бу нотикнинг қуроли бўлганлиги туфайли ҳам тингловчиларга кўйган талабларини бажартира олиш оҳангини танлай билиши керак.

4. Нотик вазиятга қараб овоз хусусиятларини ўзгартириб туриши лозим.

5. Нотик нутқ аппаратига кўп куч тушганлиги сабабли унинг овози чидамли бўлиши зарур.

Шунга кўра, нотикнинг овози жозибадор, ҳаводор, чидамли ва ҳаракатчан бўлиши керак. Мазкур сифатларни шакллантириш ва овозни созлаш бир қатор жараёнларни ўз ичига олади. Нотик овозининг ширадор ва жозибадор бўлишига ашула дарсларида ҳамда махсус машқлар қилиш натижасида эришса бўлади. Масалан: *Шеърларни турли темпларда, яъни секин, ўрта ва тез ўқиб кўриб, уларнинг қай бири мувофиқ келишини билиб олиш зарур бўлади. Шеърни айтиш ёки бирор бир ҳикояни сўзлаб бериш жараёнида овозга зўр бериш ярамайди. Матнларни овоз чиқариб ўқиш ўқитувчининг фикрлаш қобилиятини шакллантиришга катта ёрдам беради. Бу машқни ҳар кун бажариш керак ва ўқиётганда тингловчиларни кўз олдига келтириб уларнинг нигоҳларига қарагандек ўқиш керак. Яна уйда оила аъзолари ва дўстларига турли овозда шеър ёки матнларни гапириб бериши мумкин. Улар ўзларига ёққан овозни танлаб берадилар.* Фақат шундагина овоз ёқимлилиқ, босиқлик каби ифодалиликка эга бўлиши мумкин.

Нутқ техникасининг яна бир зарурий элементларидан бири дикция саналади. Дикция нутқ товушларини, бўғинларни, сўзларни аниқ талаффуз этишдир. Дикциянинг яхши бўлиши артикуляцион қонун-қоидаларга риоя қилиш билан боғлиқ. Ноаниқ артикуляция нутқнинг аниқлигига путур еткази ҳамда сўзловчининг гапларини тингловчилар тушунмаслигига олиб келади. Натижада коммуникатив алоқа юзага чиқмайди. Шунинг учун ўқитувчи дикциясини яхшилайдиган машқларни доимо бажариб юриши мақсадга мувофиқдир. Ҳатто дарс бошлагандан аввал товуш бирикмаларини (ро, до, зи, ми, ги, ти...) дикция билан айтиб, тайёргарлик кўриш ҳар бир сўзнинг тўғри ва аниқ айтилишига сабаб бўлади. Баъзилар жуда тез гапиради ёки аксинча секин гапиради. Шунга ўхшаш камчиликларни бартараф этишга ёрдам берадиган машқлар мавжуд. Масалан: *Лабни маҳкам жуфтлаб, ҳуштак чалмоқчи бўлаётгандек, уни олдинга чўччайтириб чапга, ўнгга, тепага ва пастга ҳаракатлантирилади. Бу ҳолатда тишлар маҳкам қисилиши ва ияк эса қимирламаслиги керак.*

Тишларни кўрсатмаган ҳолда табассум қилмоқчи бўлгандай лаблар чўзилади. Юқориги лабни очиб, юқори тишлар кўрсатилади.

Пастки лабни пастга тушириб, пастки тишлар кўрсатилади.

А товушини овозсиз айтилади, тил худди эснаш пайтидаги ҳолатда бўлади.

Нутқ сўзлашда нафас олишнинг ҳам аҳамияти катта. Сўзлашни бошлашдан аввал нафас олиб олиш керак. Нафас олганда ўпка ҳавога тўлади, кўкрак қафаси кенгаяди, қовурғалар кўтарилади, диафрагма эса пасаяди. Ўпкага йиғилган ҳаво нутқ сўзланган пайтда аста-секинлик билан сарфланади. Тўғри нафас олиш, тўхташ, нафас чиқариш маълум машқлар орқали амалга оширилади. Чунончи, *қоматни тик тутиб, бир қўлни қориннинг устки қисмига, иккинчи қўлни ёнга, яъни қовурғаларнинг ҳаракатини назорат қилиш учун белдан юқорироқ қисмига қўйилади. Бурун тешиқларини қимирлатмасдан бурундан аста-секинлик билан нафас олинади. (5 сония), 2-3 сония ўпкада ҳаво ушланади, сўнгра А товушини талаффуз қилгандай нафас чиқарилади (4-5 сония). 1-машқдагидек нафас олинади ва нафас чиқараётганда 1, 2,3... деб овоз чиқариб саналади. 3-машқда матнларни ўқиш орқали нафас олиш текширилади. Қайси ўринларда чуқур нафас чиқарилганлиги ва нафас олинганлигини белгилаб олиш керак бўлади. Бу каби машқлар билан ўқитувчининг диафрагмаси мустаҳкамланади ва нутқий нуқсонларга йўл қўйилмайди.*

Нутқ техникасини эгаллашда умумий тарзда бўлса-да, фонетик билимлардан хабардор бўлган маъқул. Маълумки, товушнинг физик-акустик хусусиятлари унинг баландлиги, кучи, тембри, чўзиқлиги каби сифатлардан таркиб топади. Оғзаки нутқнинг яшашини таъминлайдиган интонациянинг просодик унсурлари бўлмиш нутқ мелодикаси, нутқ ритми, нутқ темпи (тезлиги), нутқ тембри каби тушунчалар асосида ҳам мазкур физик-акустик хусусиятлар ётади. Айрим ўқитувчилар дарс жараёнида бошқа жойлардагига қараганда анчайин баланд овозда гапирдилар, баъзи ўқитувчилар дарсда деярли паст овозда сўзлайдилар. Бу иккиси ҳам нотўғри. Ўқитувчининг нутқ техникаси билан боғлиқ нуқсонлардан яна бири нутқ темпи, тезлигини тўғри белгиламаслик ёки тезлик-секинликнинг мақсадга кўра мўътадиллигини сақлай олмасликдан иборат.

Нутқда интонациянинг аҳамияти жуда катта. Интонация орқали турли маъноларни ифодалаш мумкин. Шунинг учун нутқнинг фонетик жиҳатдан бўлиниши (фраза, такт, бўғин, айрим товушлар)ни пухта эгаллаш зарур. Уларни нутқда тўғри қўллаш орқали гапнинг мазмуни аниқ англашилади.

Ўқитувчи нутқи орқали ўқувчи тафаккурига, хулқиға таъсирини ўтказди, ўқувчининг дунёқарашини кенгайтира олади. Айниқса, она тили ўқитувчисининг нутқи катта аҳамият касб этади, чунки ўқувчи ўқитувчисига тақлид қилиш орқали унинг гапириш услубини ўзлаштириб олади. Бу маънода ўқитувчининг нутқи ўқувчи учун намунадир. Шунинг учун ўқитувчи нутқи лексик, фонетик, грамматик ва стилистик меъёрларнинг барчасига риоя қилиб гапириши талаб этилади. Ўқитувчи сўзлаётган нутқида ўқувчиларнинг ҳиссиётига таъсир қилиши ва эшитганларини тушунишларига ҳаракат қилиши керак. Хабар берилаётган ахборотнинг нафақат қизиқарли ва

фойдали бўлиши, балки тингловчи, ҳикоя қилиб берувчи ёки ўқиётган ўқувчи учун тушунарли ҳамда тарбиявий аҳамияти жиҳатидан қимматли бўлиши лозим. Шундагина ўқиган асарининг мазмуни ҳақида аниқ, ёрқин ва жонли кўриниш намоён бўлади. Яна ўқитувчининг энг асосий вазифаларидан бири - матнларни хатосиз ифодали ўқишга ҳамда уларни ифодали гапириб бериш йўллариини ўргатишдан иборат. Ифодали ўқишни яхши эгаллаш учун нутқ техникасини (овоз, дикция, нафас олиш, интонация) пухта эгаллаш талаб қилинади. Машҳур Рим нотиғи Квинтилиан айтганидек, нотиклик маҳорати тинимсиз меҳнат ва тиришқоқликни, турли-туман машқларни, бой тажрибани, ақл ва янгича фикрни талаб қилади. Умуман, ўқитувчи ўзининг нутқ техникасини такомиллаштириш борасида доимий қайғуриши, фонетика, фонологияга оид билимлардан умумий тарзда бўлса-да, хабардор бўлиши, керак бўлганда, ўз нутқидаги нуқсонларни бартараф этишга ёрдам берадиган машқлардан муттасил фойдаланиб бориши мақсадга мувофиқ.

Нутққа тайёргарлик кўриш ва стрессга қарши курашиш

Ўқувчилар нутқи оилада, мактабда, жамоада ўзаро фикр алмашиш, суҳбат, диалог, муайян мавзуда баҳс-мунозара, савол-жавоб шаклларида намоён бўлади. Ўқувчи тафаккури, идроки, тасавури, ҳис-кечинмалари фикрни кўзғаса, нутқ айна йў-фикрларни ифода қилиш воситасига айланади. Бунда ўқувчининг ўз қарашларини баён тарзида ифода этиши кузатилса, ёзма нутқда ушбу баённинг грамматик, пунктуацион, стилистик жиҳатлардан равон, мазмунли, изчил ва тўғри ифода этилиши назарда тутилади. Ўқувчида фикр уйғотиш, унга ақлий-ҳиссий таъсир кўрсатиш натижасида юзага келган фикрлар тафаккурда муайян шаклга эга ҳолда нутққа кўчади. Ҳозирги ўқувчи ва талабаларимиз нутқида учрайдиган нуқсон, фикрлашдаги оқсоқлик, фикрини баён этишда қолипдан чиқолмаслик, ортикча паразит сўзларни, яъни *анақа, ҳалиги, шу, нима десам экан* кабиларни қўллаши нутқ тузиш малакаларининг заифлиги билан боғлиқдир. Фикримизни ўз она тилимизда равон, тушунарли ва гўзал ифодалаш учун нутқий маданиятни, нотикликни етарли даражада шакллантирмоғимиз даркор. Нутққа тайёргарлик кўриш уни қоғозга ёзиш, ёд олиш эмас, бу – ўйлаш, эслаб қолиш ва уни саралаш, тартиб билан мавзуга мос тарзда жойлаштириб чиқишдир.

Буюк нотиклар омма олдида чиқишдан олдин катта тайёргарлик кўрганлар. Улар ҳақида шундай маълумотлар етиб келган.

Демосфен олдиндан тайёргарлик кўрмасдан омма олдида ҳеч қачон чиқмаган экан. “Тингловчиларимга хурмат юзасидан соатлаб нутқ устида тер тўкиб ишлайман”, деган эди у. Ҳақиқатдан ҳам Демосфен нутққа куч-қувватини аямай тайёргарлик кўрган. Тайёрланмасдан омма олдида чиқиш уларни менсимасликдир. Ундан келадиган омад хизмат эвазига эмас, ёлғон туфайли топилгандай бўлади.

Цицерон: “Ҳарбийлар қурол ишлатишни тинимсиз машқ қилганидай нотик ёшлигиданок тинмай сўзга эгалик қилишни машқ қилиши керак. Чунки нотикликка туюлганидан кўра кўпроқ қийинчилик билан эришилади. Унга кўп билим ва меҳнат талаб этилади”, - деган эди.

Цицероннинг нутққа тайёргарлик кўриши ҳақидаги қуйидаги маълумот мавжуд: судда нутқ сўзлаш учун тайёргалик кўраётган Цицерон суд йиғилиши қолдирилганлиги ҳақида хабар олиб келган қулига шу заҳоти озодлик бериб юборган экан. Чунки у нутқини янада мукамал тайёрлашга имконият туғилганидан ниҳоятда қувониб кетган эди. Кўриниб турибдики, Цицерон омма олдидаги нутққа катта масъулият билан қараган.

Кўпчилик олдида сўзлаш учун қуйидаги йўриқларга амал қилиш керак.

1. Нутққа, айниқса у муҳим бўлса, бир кун олдин эмас, бир неча кун олдин тайёргарлик кўришни бошлаш керак. Бу мавзунинг ичига киришга ёрдам беради. Уни ёдлашга ҳожат қолмайди.
2. Нутқни машқ қилишдан олдин режа тузинг.
3. Нутқни албатта машқ (репетиция) қилиш зарур. Нуфузли университетларнинг профессор лекторлари ҳам кўзгу олдида бир неча марта машқ қилишган экан.
4. Нутқни бўлак-бўлак эмас, “бутун” ича машқ қилиш керак. Сўзлашни бошлаган бўлсангиз нимадир ёддан чиққан бўлса ҳам, ниманидир ўзгартирмоқчи бўлсангиз ҳам тўхтаманг. Эсан чиққан ўринларни “ёдимдан кўтарилай дебди” дея қулай жойда қиритиб кетиш мумкин. Аудитория буни яхши қабул қилади.
5. Нутққа тайёрланишдан олдин шпаргалка тузиб олиш мумкин. Унда зарурий маълумотлар: саналар, цитаталар, мисоллар, асослар ва исботлар бўлади.
6. Машқ давомида нутқий вазиятни кўз олдингизга келтиринг.
7. Машқ пайтида алоҳида ибораларни ёдлашга ҳаракат қилманг. Сизнинг мақсадингиз нутқингизни асосий ғоясини эслаб қолиш, бу ғояларни ифода этадиган кўринишларни эмас.

Оғзаки маърузанинг тузилиши ўзига хос бўлиб, унинг қисмлари бутун маърузанинг асосий мағзини ташкил қилади. Бу композиция деб аталиб, у кириш, асосий қисм ва хулосадан иборат бўлади. Бу уч қисм бир-бири билан боғланган бўлиши нутқнинг муваффақиятли чиқишига сабаб бўлади. Энг асосий фикрни очиб бериш учун материални мантиқий изчилликда жойлаштириш композицияга қўйиладиган энг биринчи талаблардан бири ҳисобланади. Ҳар бир қисмнинг ўз мақсади бўлиши керак ва булар қуйидагилардан иборатдир:

-Кириш қисмида нотик аудиторияни ўзига жалб қилиши ва ишонтириш

натижасида улар билан алоқа ўрнатиши;

-тингловчиларни қизиқтириши;

-тингловчиларни нутқни қабул қилишга тайёрлаши;

Асосий қисмнинг мақсади:

-тингловчиларга янги хабарларни айтиш;

-олиб чиқилган масалаларнинг тўғрилигини исботлаш ҳамда тушунтириш;

-тингловчиларни керакли хулосалар чиқаришга тайёрлаб олиб бориш.

Хулоса қисмида нотик ўз олдига қуйидаги мақсадларни қўйиши лозим:

-Айтилганларни умумлаштириш;

-кўриб чиқилган масалаларнинг такрорланиши ва ёдда сқлаб қолинишига шароит яратиш;

-нутқнинг ишончли чиқишига қўшимча аргументларни келтириш;

-тингловчиларни ундаш ва у ёки бу масаларни ҳал қилишга чақириш.

Нотик мавзу ҳақида кўп нарсаларни билиши мумкин, лекин уларни тартибга келтириб олмаса, нутқ муваффақиятли чикмайди. Шунинг учун маъруза қилишдан аввал нутқ режасини тузиб олиши жуда муҳим. Нутқ режаси матннинг асоси ҳисобланади. Матн тузиш тартибига кўра олдиндан қандай масалаларни кўтариб чиқаётганлигини аниқлаб олиш зарур бўлади. Ишчи режа тузилиб, унда айтиладиган масалаларнинг изчиллиги белгилаб олинади. Шунинг негизида асосий режа тузилади. Нутқ тузишга тайёргарлик кўришни аниқ кўз олдимизга келтириш учун қуйидаги “нутққа тайёргарлик кўриш жараёни” жадвалини кўриб чиқиш лозим:

Нутққа тайёргарлик кўриш тартиби

Мавзу танлаш ва унга ном қўйиш ҳамда маърузани шакллантириш

Материал тўплаш

Ишчи режани тузиш

Ишчи режа негизида нутқнинг асосий қисмини тайёрлаш

Нутқнинг хулоса қисмини ёзиш

Нутқ матнини таҳрир қилиш

Нутқнинг асосий режасини эсда сақлаш

Нутқни сўзлашга тайёргарлик кўриш – овоз чиқариб гапириш, ойна олдида сўзлаш, вақтга қараб сўзлаш, видеотасмага ёзиб олиш

Матнни ёзиб бўлгандан сўнг уни сўзлашга ўрганиш керак. Матнни куруқ ёдлаб олиш билан иш битмайди, ёдлаб олинган матнни тантанали маросимлардагина айтиш мумкин. Нотиқ ёд олган ибораларни ўйлаб, ушбу мавзу борасида мен шундай таклифни ўртага ташлайман, фалон сабабларга кўра шундай қилиш лозим деб ўйлайман, деб гапириши керак. Нотиқ учун энг муҳими тингловчиларда қизиқиш уйғота билишдир. Нутқда энг керакли ибораларни алоҳида, ифодали ва ишонарли оҳангда айтиши маърузага табиийлик бахш этади ҳамда тингловчиларнинг эътиборини ўзига қаратади. Тингловчиларининг эътиборини жалб қилиш ва уларнинг маърузани диққат билан тинглашлари учун нутқнинг тушунарлилиги ва ифодалилигига эътибор қаратиш лозим бўлади. Бунинг учун нутқ мантиқий изчилликда тузилиши даркор. Нутқнинг тушунарлилиги ҳар бир фразанинг айтилишига, урғусига ва оҳангига боғлиқ бўлади.

Тингловчи диққатини тутиб туриш усуллари

1. Диққат қилишни талаб этиш.

2. Савол билан мувожаат қилиш.

3. Нутқдан тўхтаб павза қилиш.

4. Риторик сўроқ.

5. Бадиий адабиётдан мисоллар келтириш, мақоллар, иборалар

Демак, нотиқ нутққа тайёргарлик кўришда тайёр материалга ўз шахсий фикр-мулоҳазаларини қўшиб, уни тартибга солиб, нимани ва қандай гапириши ҳақида ўйлаб олса, яъни нутққа тайёргарлик кўриш усуллари пухта эгалласа, нутқ муваффақиятли чиқади. Наполеон шундай деган: “Уруш санъати – бу илм, агар ҳар бир нарса олдиндан ўйланмаган ва

ҳисобланмаган бўлса, барчаси барбод бўлади”. Нутқ ҳам шундай. Унда ҳамма нарса олдиндан режа қилинган бўлиши керак.

Стресс (ҳаяжон) – қаттиқ ҳаяжон, руҳий зарба ҳолати ҳисобланади. Стресс – муҳим мослашувчан жараёнлардан бири бўлиб, у бутун организмнинг тезда фаоллашуви билан белгиланади. Хавфли вазиятдан кутулишдан бутун кучларни ҳаракатта келтиради. Айтайлик, имтиҳон олдида ёки минбарга чиқиш олдидаги ўзингизда юз берадиган ҳолатини тасаввур қилинг: тиззалар титрайди, овоз бузилади, оғиз бўшлиғи қурийдими, кафтлар совуқ тер билан қопланади...

Замонавий инсон ўзининг қадимги аجدодларидан фарқли ўлароқ кучли ҳаяжон белгиларини намоён қилмасдан жамоат олдида туришга мажбур. Бундай ҳолатлар билан қандай курашиш керак. Сўзловчи учун ҳаяжонланиш фойдали. У руҳни тетиклантирган ҳолда илҳомланиш имкониятини беради. Бу эса одатдаги ҳолатда мумкин эмас. Бунда нутқ муваффақиятли чиқиши учун зарур бўлган ҳиссиёт пайдо бўлади. Демак, ҳаяжон – нутқ муваффақиятини таъминлашда ижобий омил бўлиб, унга тайёрланиш, ўзингиздаги кўрқувни енгишга, ҳаяжондан эса муваффақият гарови сифатида фойдаланишга ўргатади.

Стрессга қарши нафас машқи:

1. Турли ҳолатда (турган, ўтирган) ўзингизни бўш қўйинг.
2. Мушакларни бўшаштириб, бурундан хотиржам нафас олинг.
3. Ҳеч қандай зўриқишсиз ўпкада озгина нафас қолгунча секин чиқаринг. Кўзни юмиб олиш ҳам мумкин.
4. Машқни илк бошлаганлар 15-20 секунд нафасни ушлаб туриб, сўнгра 3 дақиқагача етказиб туриш мумкин. Нафас олмай туриш қийинлашганда қорин мушакларини ёрдамга чақиринг.
5. Нафасни ўта хотиржам, секин (худди кам – камдан, оз – оздан ютаётгандай) олиш ва худди шу ҳолатда чиқариш керак.
6. Нафасни шундай олинг ва чиқарингки, аввал қоринга сўнг ўпкада ҳаво тўлаётганини ҳис қилинг. Бу машқни бутун танани бўшаштирган ҳолда 1 дақиқа давомида бажаринг.

Бу – тўлақонли нафас олиш усули дейилади.

Назорат саволлари:

1. Нутқий услублар деганда нимани тушунасиш?
2. Нечта услуб турлари бор?
3. Сўзлашув услуби билан бадиий услубнинг ўзига хос томонлари нимада?
4. Илмий услуб бошқа услублардан нимаси билан ажралиб туради?
5. Расмий услубнинг ўзига хос томони нимада деб ўйлайсиз?
6. Радио ва телевидение қайси тил меъёрларига киради?
7. Нутқ маданияти малакасини эгаллашнинг қандай йўллари мавжуд?

- 8.Тилнинг оғзаки нутқ маданияти ва ёзма нутқ маданияти тушунчаларининг фарқи нималарда кўринади?
- 9.Нутқ маданиятини эгаллашнинг нечта босқичи мавжуд?
- 10.Нутқ техникаси деганда нимани тушунаси?

Адабиётлар:

- 1.Каримов И. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. - Тошкент: Шарқ, 1997.
- 2.Қўнғуров Р., ва бошқалар. Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Тошкент, 1992.
3. Бегматов Э., ва бошқалар. Адабий норма ва нутқ маданияти. -Тошкент, 1973.
- 4.Носиров П. Ўзбек нутқ маданияти//Ўқув қўлланма. –Т.:ЎАЖБНТ, 2004.
- 5.Султонсаидова С., Ў.Шарипова. Ўзбек тили стилистикаси.//Ўқув қўлланма. –Т., 2009.
- 6.Жиянова Н., Мўминова О., Максумова С. Нутқ маданияти. 1 ва 2-китоб. – Тошкент:Наврўз, 2016.

Глоссарий

Адабий тил – оғзаки ва ёзма шаклга эга бўлган, тилшунос олимлар томонидан қайта ишланган, шакллантирилган, меъёрлаштирилган тил.

Радио ва телевидение нутқи – радио ва телевидение орқали адабий тилда сўзловчи дикторлар қа шарҳловчилар нутқи.

Маърузачилар нутқи - бу кўринишга олий таълим муассасалари ўқитувчиларининг, тарғиботчилар, олимларнинг маърузалари ва чиқишлари.

Сахна нутқи – томошабинлар учун тушунарли, диалогик характерга эга бўлган оғзаки нутқ кўриниши.

Фонация – тўғри нафас олиш ва нафас чиқариш фазаси.

Темп – нутқ оқимининг маълум вақтдаги ҳаракат суръати бўлиб, нутқнинг артикуляцион таранглиги аниқлиги даражасини изоҳловчи тезлашуви ёки секинлашувидир.

Тембр – нутққа эмоционал-экспрессив жило берувчи товуш бўёқдорлигидир.

Дикция – ҳар бир товуш ёки сўзнинг тўғри талаффуз қилиниши.

Мелодика – нутқда овознинг баланд-паст тарзда тўлқинланилиши.

Жарангдорлик – товушнинг ёрқинлиги, баланд ёқимли овоз.

Суггестивлик – овознинг ҳаяжонли ифодаланиши.

Кенг диапазонлик – овознинг энг пастликдан энг юқоригача бўлган даражаси.

Адабиётлар:

1. Каримов И. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. - Тошкент: Шарқ, 1997.
2. Қўнғуров Р., ва бошқалар. Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Тошкент, 1992.
3. Бегматов Э., ва бошқалар. Адабий норма ва нутқ маданияти. -Тошкент, 1973.
4. Носиров П. Ўзбек нутқ маданияти//Ўқув қўлланма. –Т.:ЎАЖБНТ, 2004.
5. Султонсаидова С., Ў.Шарипова. Ўзбек тили стилистикаси.//Ўқув қўлланма. –Т., 2009.
6. Жиянова Н., Мўминова О., Максумова С. Нутқ маданияти. 1 ва 2-китоб. – Тошкент:Наврўз, 2016.

1.2.АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАТЕРИАЛЛАРИ

1-МАВЗУ: ТИЛ СИЁСАТИ ВА НУТҚ МАДАНИЯТИ

Амалий машғулотнинг таълимий мақсади: Нутқ маданияти, нутқ одоби масалалари ҳақида талабаларда билим, кўникма, малакани шакллантириш.

Амалий машғулотнинг тарбиявий мақсади: Ўзбекистонда тил сиёсати, талабаларда Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари ва уларнинг инсон камолотида муҳим аҳамият касб этувчи асарларининг ўрни ҳақида билим, кўникмаларни шакллантириш, аждодларга ҳурмат ва ватанга муҳаббат туйғусининг ошишига эришиш.

Амалий машғулотнинг ривожлантирувчи мақсади: Мавзуни ўрганиш орқали талабалар нутқини ривожлантириш, хотира қобилиятини кучайтириш, мустақил фикр юритиш малакасини ҳосил қилиш.

Ўқув фаолиятининг натижаси: Талабалар нутқ маданияти, тил сиёсати ва нутқ одоби масалалари ҳақида билим, кўникма ва малакага эга бўладилар.

1-вазият

Ҳозирги кунга қадар «тил маданияти», «нутқ маданияти», «тил бойлиги», «нутқ бойлиги» тушунчаларини изоҳлашда ноаниқликлар мавжуд. Тил бойлиги тилдаги сўзлар ва иборалар миқдори ва шу тилнинг ифода

воситаларига ва ифода усулларига қанчалик эга эканлиги билан белгиланади.

Нутқ бойлиги тилдаги ана шу имкониятлар, яъни бойликнинг унда қай даражада ўз аксини топганлиги билан белгиланади. Нутқда тилдаги ранг-баранг воситалар ўз ифодасини топган бўлса, бундай нутқ бой нутқдир.

Тил маданияти деб сўз санъаткорлари, зиёли ва тилшунослар томонидан қайта ишланиб ҳамма тушунадиган ва қўллай оладиган даражага келтирилган, маълум давр учун мосланган ва хосланган барча қонун-қоидалари ва меъёрлари белгиланган, сайқал топган тилга айтилади. Қайси тилда адабий тил меъёрий қонун-қоидалари паст даражада ишланган бўлса, у тил нутқ маданияти талабларига тўлиқ жавоб бера олмайди.

Нутқ маданияти тилдан нутқий амалиётда намунали фойдаланиш жараёни. Нутқ гўзал ёки қуруқ, ёқимли ёки қўпол бўлиши мумкин. Булардан биринчиси маданий нутқ, иккинчиси эса номаданий нутқдир.

Маданий нутқ деб, тилнинг мавжуд барча воситалари ва имкониятларидан мақсадга мувофиқ тарзда ўринли, унумли фойдаланилган нутққа айтилади. Нутқ маданияти эса ана шу тилни, алоқа-аралашув қуролини ишлатишга бўлган онгли муносабатдир. Бу муносабат қанчалик юқори бўлса, нутқ ҳам шунчалик маданий бўлади.

Муаммо: Тил ва нутқ ҳамда тил маданияти ва нутқ маданияти тушунчаларининг фарқли ва боғлиқ жиҳатларини биласизми?

1-вариант.

Тил маданияти тилнинг “маданийлашганлик”, адабийлашганлик, нормалашганлик даражасини, луғат таркиби, грамматик, семантик, стилистик жиҳатлардан ривожланганлик, бойлик даражасини, потенциал ифода имкониятларининг кўламдорлигини ифода этади.

2-вариант.

Нутқ маданияти тилдан бемалол ва мақсадга мувофиқ тарзда фойдалана олишни таъминлайдиган кўникма, малака ва билимларнинг жами демакдир. Хуллас, нутқ маданиятининг мазмуни қуйидагилардир:

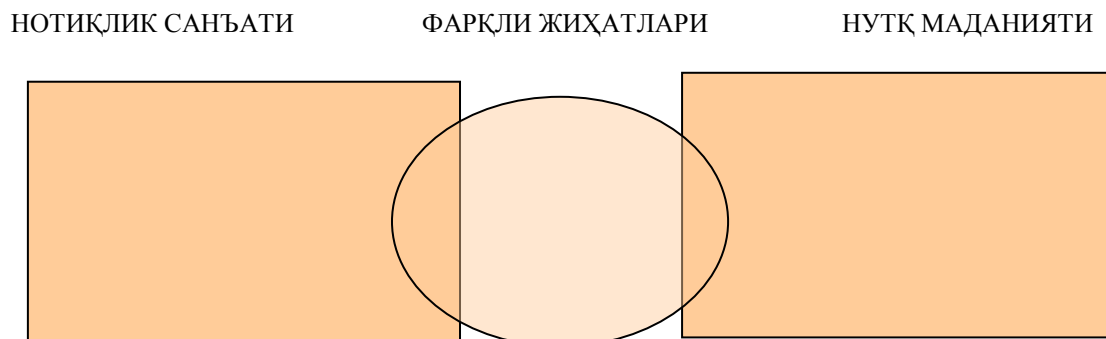
1. Адабий тилда тўғри сўзлаш ва ёзиш.
2. Фикрни содда, аниқ ва тушунарли ифодалаш.
3. Нутқнинг қисқалиги, ихчамлиги, аниқлиги, мантиқийлиги ва миллийлигини таъминлаш.
4. Тил воситаларидан ўз ўрнида танлаб, мақсадга мувофиқ фойдалана билиш.
5. Нутқ одобининг анъанавий талабларига риоя қилиш ва б.

2-топшириқ. ВЕНН ДИАГРАММАСИ

ВЕНН ДИАГРАММАСИ - 2 ва 3 жиҳатларни ҳамда умумий томонларини солиштириш ё таққослаш, ё қарама-қарши қўйиш учун қўлланилади.

Тизимли фикрлаш, солиштириш, таққослаш, таҳлил қилиш кўникмаларини ривожлантиради.

НОТИҚЛИК САНЪАТИ ВА НУТҚ МАДАНИЯТИНИНГ ЎХШАШ ВА ФАРҚЛИ ЖИҲАТЛАРИ

3-топшириқ: Мавзу бўйича мультимедия презентациялар мавзуси "Нутқий этикет қоидалари"

1. Саломлашиш
2. Танишиш
3. Хайрлашиш.
4. Таклифнома.
5. Табриклар
6. Миннатдорчилик
7. Илтифот
8. Кечирим сўраш.
9. Телефон орқали мулоқот қилиш
10. Интернет орқали мулоқот қилиш
11. Музокаралар
12. ОАВ билан алоқа

1-топшириқ. Тил сўзи қатнашган ибораларнинг қайси бири одам аъзоси, нутқ аъзоси, алоқа воситаси сифатида келган. Уларни ажратинг ва гап тузинг.

Тилни тиймоқ, тил учида турмоқ, доимо тилида, тилнинг суяги йўқ, тили осилмоқ, айтишга тили бормади, таъми тилини ёрмоқ, тили келишмайди, тили бурро, тил бириктирмоқ, тили қичимоқ, тилини тишламоқ, тили танглайига ёпишиб қолмоқ, тили бир қарич, тили ёмон, тилга кирмоқ, тилини чиқармоқ, тилга кирмоқ, тилдан қолмоқ, тили қисик, тил топишмоқ, тил учида сўзламоқ, тили бормаслик, тилидан туширмаслик.

2- топшириқ.

Айтсам тилим куюди, айтмасам дилим. Тили бошқа-ю, дили бошқа. Одам тилидан топар, хўкиз мугузидан. Тўғри тил тошни ёради, эгри тил бошни. Қуш тилини қуш билади. Ўйлай-ўйлай ўйчил бўласан, сўзлай-сўзлай сўзчил бўласан.

Саволлар:

- 1.Мақолларни ўқинг ва изоҳланг.
- 2.Тил алоқа воситаси маъносини англатган мақолларни қўллаб матн тузинг

ГЛОССАРИЙ

Тил бойлиги -тилдаги сўзлар ва иборалар миқдори ва шу тилнинг ифода воситаларига ва ифода усулларига қанчалик эга эканлиги билан белгиланади.

Нутқ бойлиги- нутқда тилдаги ранг-баранг воситалар ўз ифодасини топган бўлса, бундай нутқ бой нутқдир.

Тил маданияти - тилнинг “маданийлашганлик”, адабийлашганлик, нормалашганлик даражасини, луғат таркиби, грамматик, семантик, стилистик жиҳатлардан ривожланганлик, бойлик даражасини, потенциал ифода имкониятларининг қўламдорлигини ифода этади.

Нутқ маданияти - тилдан бемалол, мақсадга мувофиқ ва таъсирчан бир тарзда фойдалана олишни таъминлайдиган кўникма, малака ва билимларнинг жами.

Нутқ одоби - айтилиши зарур бўлган хабарларни, тингловчини ҳурмат қилган ҳолда, унинг кўнглига мос ҳолда адабий меъёردаги ифодаларни етказишдир.

Нутқий этикет – хушмуомалалиликнинг лисоний кўриниши. Биз ҳар куни ўнлаб кишилар билан саломлашамиз, суҳбат қиламиз, кимгадир тилак билдирамиз, кимнингдир фикрига қўшиламиз ё эътироз билдирамиз. Мана шу нутқий вазиятларда фойдаланган тайёр нутқий бирликлар нутқий этикет формулалари ёки бирликлари саналади. Масалан, саломлашиш формуласи – Ассалому алайкум.

2-МАВЗУ: РИТОРИКА ВА ҚАДИМГИ ҒАРБ НОТИҚЛАРИ ХУСУСИДА

Амалий машғулотнинг таълимий мақсади: Риториканинг шаклланишида софистларнинг роли. Риторика фани билан нутқ маданияти фанининг бир-бири билан боғлиқ ва фарқли томонлари. Арастунинг

риторика илмига кўшган ҳиссаси ҳақида талабаларда билим, кўникма, малакани шакллантириш.

Амалий машғулотнинг тарбиявий мақсади: Талабаларда Ғарб мутафаккирлари ва уларнинг инсон камолотида муҳим аҳамият касб этувчи асарларининг ўрни ҳақида билим, кўникмаларни шакллантириш, аجدодларга ҳурмат ва ватанга муҳаббат туйғусининг ошишига эришиш.

Амалий машғулотнинг ривожлантирувчи мақсади: Мавзунни ўрганиш орқали талабалар нутқини ривожлантириш, хотира қобилиятини кучайтириш, мустақил фикр юритиш ҳамда риторика сирларини ўрганиш орқали нутқ сўзлаш малакасини ҳосил қилиш.

Ўқув фаолиятининг натижаси: Талабалар риторика ҳақида билим, кўникма ва малакага эга бўладилар.

1-Вазият:

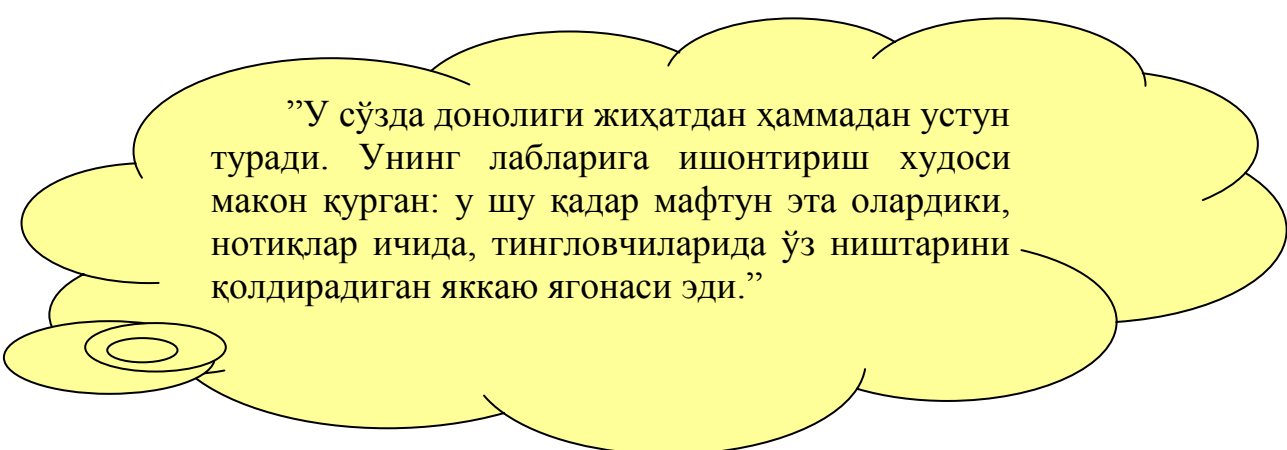
М.В.Ломоносов ритор сифатида барча нотикларни нутқ матнини ёд олишга даъват этади. Ана шундагина нотик равон, хотиржам ва ишонч билан гапиради. Акс ҳолда матнни ёд билмаслик натижасида қоғозда акс эттирилган баркамолликка зарба бериб қўйиш, тўла ишонч билан гапира олмаслик мумкин.

Муаммо: М.В.Ломоносовнинг фикрига қўшилмасизми?

1-вариант: Матнни бутунича ёдлаб олинса, оммага унинг таъсир кучи кутилганидек бўлмайди. Нутқ матнини онгли равишда чуқур ва мустаҳкам ўрганиш зарур.

2-вариант: Нутқ ёдлаб олинса, унинг композицион кетма-кетлиги ҳам бузилмайди.

2-топшириқ. Қуйида берилган таъриф ким ҳақида айтилган? Сиз ҳам шу нотик ҳақида ўз фикларинингизни билдиринг.

”У сўзда донолиги жиҳатдан ҳаммадан устун туради. Унинг лабларига ишонтириш худоси макон қурган: у шу қадар мафтун эта олардики, нотиклар ичида, тингловчиларида ўз ништарини қолдирадиган яккаю яғонаси эди.”

3-топширик. КОНЦЕПТУАЛ ЖАДВАЛ

Нотиқлар	Қайси гуруҳ вакили эканлиги	Нотиқлик борасидаги қарашлари	Афзаллиги	Камчилиги
Горгий				
Сукрот				
Аристотель				
Демосфен				

3-МАВЗУ: ҚАДИМГИ ЮНОНИСТОН ВА РИМДАГИ НОТИҚЛИК МАКТАБИ ВАКИЛЛАРИ: ДЕМОСФЕН, ЦИЦЕРОН, ЛИСИЙ ВА БОШҚАЛАРНИНГ НОТИҚЛИК МАҲОРАТИ (4 соат)

Амалий машғулотнинг таълимий мақсади: Қадимги Юнонистон ва Рим нотиқлиги мактаби вакилларининг нотиқлик санъати ҳақида талабаларда билим, кўникма, малакани шакллантириш.

Амалий машғулотнинг тарбиявий мақсади: Талабаларда Ғарб нотиқлари ва уларнинг инсон камолотида муҳим аҳамият касб этувчи асарларининг ўрни ҳақида билим, кўникмаларни шакллантириш, аждодларга ҳурмат ва ватанга муҳаббат туйғусининг ошишига эришиш.

Амалий машғулотнинг ривожлантирувчи мақсади: Мавзунини ўрганиш орқали талабалар нутқини ривожлантириш, хотира қобилиятини кучайтириш, мустақил фикр юритиш ҳамда нотиқлик санъати маҳоратини ўрганиш орқали нутқ сўзлаш малакасини ҳосил қилиш.

Ўқув фаолиятининг натижаси: Талабалар Юнонистон ва Рим нотиқлиги мактаби вакилларининг нотиқлик санъати ҳақида билим, кўникма ва малакага эга бўладилар.

1-вазият

Юнонистон тупроғидан македониялик Филипни қувиб чиқаришда давлат арбоби ва ҳарбий нотиқ сифатидаги фидоийлиги ва жасорати учун Демосфен 3-марта олтин гулчамбар билан тақдирланади. Шу муносабат билан сўзлаган

“Гулчамбар хақида” номли нутқида рақиби нотик Эсхинга қарата шундай дейди: “Сен савод чиқарардинг, мен бўлсам мактабга қатнардим, сен мактовлар тайёрлардинг, мен мактанувчи эдим, сен хорда рақсга тушардинг, мен хорнинг хўжайини эдим, сен котиб эдинг, мен бўлсам халқ мажлисида қатнашардим, сен майда ролда чиқувчи актёр эдинг, мен эса томошабин эдим, сен расво қилиб ўйнарддинг, мен бўлсам хуштак чалардим”.

Муаммо: Нотик Демосфеннинг нутқ услуги, яъни тил имкониятларидан фойдаланиш ва нотиклик маҳорати қандай?

1-вариант: Демосфен нутқ матнида ҳам, нутқ жараёнида ҳам архаизмдан қочган, жуда латиф ва жозибадор сўзларни қўлламаган, янгича сўз ва ибора ва терминларни тўқимаган. Гоҳ-гоҳида ҳикматли сўзлардан ва мақол-маталлардан фойдаланган. Нутқида синонимлардан кўп фойдаланган. У нутқида қисқа бўғин, калта-калта жумлаларни ишлатмаган, аксинча, чўзиқ бўғинларни қўллаган.

2-вариант: Нутқда мусиқийлик ва таъсирчанликка эришиш учун жумлаларнинг охири насрий шеър билан, муайян вазн билан тугашига алоҳида эътибор берган. Сўз ва жумлаларни қарама-қарши қўйиб ифодавийлик ва образлиликка эришган, жумладан, “Гулчамбар хақида” номли нутқида Эсхинга қарата дейди: Сен савод чиқарардинг, мен бўлсам мактабга қатнардим, сен мактовлар тайёрлардинг, мен мактанувчи эдим, сен хорда рақсга тушардинг, мен хорнинг хўжайини эдим, сен котиб эдинг, мен бўлсам халқ мажлисида қатнашардим, сен майда ролда чиқувчи актёр эдинг, мен эса томошабин эдим, сен расво қилиб ўйнарддинг, мен бўлсам хуштак чалардим. Риторик саволлардан унумли ва ўринли фойдаланган, масалан, “Хўш, бунинг ҳаммасига сабаб нима?”, “Нега энди мен буни ҳозир гапиряпман?” каби риторик саволлар кўплаб учрайди.

3-вариант: Демосфеннинг нутқлари энг аввал ўзининг мазмунлилиги, сиёсий ўткирлиги билан диққатга сазовордир. У нутқ талқини жараёнида эмоционал хаяжон, жестикуляция, мимика каби психофизик ва ташқи ифода воситаларидан унумли фойдаланганлиги унинг қўллаган жумлаларида кўриниб турибди. Нутқ матнларини тайёрлаш жараёнида гапнинг боши ва охирига мантикий урғу тушувчи, муҳим маъно касб этувчи сўзларни қўйган. Демосфен ўзининг нотиклик миссиясини фақатгина Ватанга ва халқига ҳалол хизмат қилишдан иборат деб билган.

1-топшириқ. “Сўзлаб бериш” тренинги

1-машқ. Ушбу тренинг маълумотни сўзлаб бериш, тинглаш ва суҳбатдошни эшитиш кўникмаларини шакллантиради, амалиётда коммуникатив тўсиқларнинг мулоқот самарадорлиги таъсир даражасини намоёниш қилади.

Гуруҳ иштирокчиларидан бирига маълумот келтирилган матн берилади. Матннинг тахминий ҳажми - А4 форматдаги битта саҳифага (ораликқа эга 1860та белги) тўғри келади. Матн ушбу мақсадли аудитория учун қизиқарли, шунингдек, ҳам сўз орқали, ҳам рақамли маълумотларга эга бўлиши мақсадга мувофиқдир. Биринчи иштирокчи берилган матннинг мазмуни билан танишади ва кейинги иштирокчига сўзлаб беришга тайёрланади. Бунда ишни шундай ташкил қилиш керакки, иштирокчилар навбатлари келгунга қадар матн ҳикоясини эшитмасликлари зарур ёки барча иштирокчиларни аудиториядан ташқарига чиқариб, биттадан таклиф қилиш лозим.

Муаммони ҳал қилишнинг иккинчи варианты янада мақсадга мувофиқдир, бунда иштирокчилар ўзидан кейин матн қандай ҳикоя қилинаётганини эшитадилар ва ушбу ҳикояни ўзиники билан таққослайдилар.

Ўқитувчи талабалар материални конспект қилишлари, маълумотни аниқлашлари, йўлловчи саволлар беришлари, материални такрорлашни сўрашларига қаршилик кўрсатмаслиги керак, чунки бундай ҳаракатлар талабаларнинг коммуникация маҳорати ва топқирликларидан далолат беради.

2-машқ. Топшириқ: Цицерон ишлаб чиққан нутқ композицияси бўйича исталган мавзуда (масалан, Бугунги кун кишисига нутқ маданияти керакми?) қисқа нутқни (3-5 дақиқа) тайёрланг. Конференцияда сўзлаганингиздан сўнг, тингловчиларнинг саволларига жавоб беришга, полемика вақтида нуктаи назарингизни ҳимоя қилишга ва унинг муҳолифларини ишонтаришга тайёр бўлинг.

Цицероннинг фикрича нутқ қуйидаги қисмлардан иборат бўлмоғи зарур:

1. Нутқнинг кириш қисми.
2. Ишнинг моҳиятини очиш.
3. Кейинги қисмларнинг режаси.
4. Асосий қисм (далиллар).
5. Охирги қисм, яъни нутқ давомидаги асосий масалаларни қисқа-қисқа эслатиб ўтиш ва яқун яшаш.

6. Хулоса.

ГЛОССАРИЙ

Риторика- нотиклик санъатининг назарий асосларини ишлаб чиқувчи илмий-назарий фан.

Ритор – нотиклик санъати асосларини ишлаб чиқувчи ва шу соҳадан дарс берувчи ўқитувчи.

Блиц-сўров савол ва жавоблари

№	Савол	Жавоб
1.	Юнон нотикларидан кимларни биласиз? Аттикалик нотиклар Кластерини чизинг	
2.	Нотик қандай хусусиятларга эга бўлиши керак?	Нотик тил имкониятларидан фойдаланиш ва нотикликнинг талқиний ифода воситаларини моҳирона ишга сола билиш каби фазилатларга эга бўлиши керак.
3.	Рим нотиклари вакиллари айтинг.	Цицерон, Катон, ака-ука Гракхлар, Марк Антонийлар
4.	Нотиклик нима сабабдан юзага келган?	Грецияда кенгаш ва халқ мажлисларида ўз нуқтаи назарларини эркин тарзда ҳимоя қилиб, ҳар томонлама асослаб, узундан-узоқ нутқ сўзлаш имконияти, демократиянинг юзага келишидан нотиклик санъати пайдо бўлди ва ривожланди.

**4-МАВЗУ:ШАРҚ ВОИЗЛИК САНЪАТИ
(КАЙКОВУСНИНГ”ҚОБУСНОМА”, А.НАВОЙНИНГ “МАҲБУБ УЛ
ҚУЛУБ” АСАРИ ТАҲЛИЛИ) (4 соат)**

Амалий машғулотнинг таълимий мақсади: Шарқ нотиклик санъатининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда Маҳмуд Кошғарий, Абу Наср Фаробий, Абу Али ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожибларнинг нотиклик ҳақидаги фикрлари бўйича талабаларда билим, кўникма, малакани шакллантириш.

Амалий машғулотнинг тарбиявий мақсади: Талабаларда Шарқ нотиклари ва уларнинг инсон камолотида муҳим аҳамият касб этувчи асарларининг ўрни ҳақида билим, кўникмаларни шакллантириш, аждодларга ҳурмат ва ватанга муҳаббат туйғусининг ошишига эришиш.

Амалий машғулотнинг ривожлантирувчи мақсади: Мавзуни ўрганиш орқали талабалар нутқини ривожлантириш, хотира қобилиятини кучайтириш, мустақил фикр юритиш ҳамда нотиклик санъати маҳоратини ўрганиш орқали нутқ сўзлаш малакасини ҳосил қилиш.

Ўқув фаолиятининг натижаси: Талабалар Шарқ алломаларининг нотиклик санъати ҳақидаги фикрлари бўйича билим, кўникма ва малакага эга бўладилар.

1-вазият

Ривоятларда айтилишича, Ҳазрат Сулаймоннинг: “Бу дунёда ҳамма нарса ўтқинчи”,-деган сўзлар ўйиб ёзилган узуги бўлган. Сулаймон ҳаётининг қайғули онларида узукдаги ана шу ҳикматли битикни ўқиб, таскин топган.

Бир куни унинг бошига шундай бахтсизлик тушадики, узукдаги сўзлар дардига малҳам бўлолмайди. Сулаймон ғазаб билан узукни ечиб, отиб юборди ва думалаб бораётган узукнинг ички томонида ҳам аллақандай битик борлигига ногаҳон кўзи тушади. Ўрнидан туриб, узукни кўлига олади-да, битикни ўқийди. Сулаймон аччиқ кулимсираб, узукни бармоғига тақади ва умрининг охиригача уни ечмайди.

Муаммо: узукнинг ички томонида қандай ёзув бор эди?

1-вариант

Жаҳл чиққанда, ақл кетади.

2-вариант

Ҳар бир ишга сабр қилиш керак.

3-вариант

Бу ҳам ўтиб кетади.

4-вариант

Ҳар бир нарсани вақт кўрсатади.

2-вазият

Бир куни чўпон йигит: “Сурувларимга бўри ташланди, бўри, бўри!, деб ёлғондан додлади. Қўшни чўпонлар тезда тўпландилар, аммо ҳеч қандай бўри йўқ эди. Қўшни чўпонлар:

-Бўри кани, қаерда?!-деб сўрадилар.

Ёлғончи чўпон:

-Ёлғондан бақирдим, сизларни алдадим,-деди.

У яна бир куни: “Бўри,бўри, бўри қўйларимни таламоқда”, деб бақирди. Аммо қўшни чўпонлардан бирортаси ёрдамга келмади. “Ёлғончи чўпоннинг ёлғон сўзларидир”, деб ўйладилар. Аслида ўша куни чўпоннинг сурувига бўри оралаган эди. Бўри ёлғончи чўпоннинг қўйларини бўғиб еб кетди.

Ёлғон сўзни гапириш ёки аралаштириш жуда ёмон иллатдир. У бошқаларга катта зарар келтиради. Сўзловчининг ўзи ҳам ундан азият чекади, жамият олдида бевурд бўлади.

Муаммо: ҳаётда турли ҳолатда ёлғон сўзни аралаштириш керак деб ўйлайсизми?

1-вариант

Турли ҳолатларда нима бўлишидан қатъий назар ҳеч қачон ёлғон сўзни аралаштириш керак эмас. Доимо тўғри сўз бўлиш керак.

2-вариант

Вазиятдан келиб чиқиб, зарурат юзасидан ёлғон гапириш мумкин. Масалан, шифокорлар оғир касалларга касаллигини яшириб, ёлғон сўзни ишлатиши мумкин.

3-вариант

Ҳозирги кунда ёлғонсиз яшаб бўлмайди. Чунки тўғри сўз тукқанингга ёқмас деган мақол бор.

1-топшириқ *Берилган матнни диққат билан ўқинг ва ажратиб кўрсатилган гапни изоҳланг.Саволларга жавоб беринг.*

Узум ҳақида масал

Бир-бирини тушунмаслик дўстни душманга айлантириши ҳақида Румийнинг шундай масали бор.

Турли тилда турлича айтилган бир сўз баъзан ўзаро низога сабаб бўлади. Турк, араб, форс ва юнон миллатидан бўлган тўрт нафар йўловчига бир сахий одам танга ҳадя этади. Йўловчилар ўртасида тангани қандай сарфлаш борасида жанжал чиқади. Форсий тилда сўзловчи йўловчи шерикларига:

-Юринглар, бозорга борамиз-да, ангур сотиб оламиз,-дейди.

-Эй фирибгар!- унинг сўзини бўлади араб.-Мен ангур эмас, эйнаб ейишни хоҳлайман!

Туркий йўловчи эса уларнинг ҳар иккаласига эътироз билдириб, шундай дейди:

-Биродарлар, нега шовқин кўтарасизлар, балки бу пулга узум сотиб олармиз?

Юнонистонлик йўловчи эса:

-Қандай одамсиз ўзи. Келинглар, стафил сотиб оламиз-да, маза қилиб еймиз,- дейди.

Шу тариқа тўрт йўловчи бир-бирини тушунмай, жанжаллашиб қоладилар. Аслида улар айнан бир нарсани исташарди.

Тўрт йўловчи билимсизлик, нодонлик туфайли бир-бирларини роса дўппослашди.

Агар уларнинг орасида юз тилни биладиган одам бўлганда бир сўз билан низога чек қўйиш мумкин эди.

Саволлар:

1. Нима сабабдан йўловчилар жанжаллашиб қолдилар?
2. Нега бу ҳикояда тўрт йўловчини билимсиз, нодон дейиляпти?
3. Сизнингча, неча тилни мукамал ўрганиш мумкин?

2-топширик Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадагу билиг” асарида қўлланган ўхшатишларни топиб таҳлил қилинг.

Сўзни ҳамиша сир сақлаш жоиз, сақланмаган сўз ўлимга ёндоштиради. Кишининг оғзи ўрага қиёс.

Эл-юрт эшитгандан кейин бу сўзларни пардалаб бўлмайди. Киши сўзласа, оғзидан гоҳо ўт, гоҳо сув чиқади, уларнинг бири яшнатади, бири эса ишларни бузади. Кераксиз сўз ёнар ўт мисолидир, уни оғзингдан чиқарма, чиқарсанг у аввал ўзингни куйдиради.

Ширин ва ўзга сўзлар оқиб турган зилол сувга ўхшайди. Зилол қаерга оқиб борса, у ердан анвойи чечаклар униб чиқади.

Сир сақланиши керак бўлган сўзларнинг жойи-дилнинг туби:

Кўнгил сирин асра, чиқарма сирин,

Чиқарсанг мўл этар кўнгилнинг кирин.

Қизил тил қора бош ёви беаёв,

Ёвин ким тутуди, бетушов, эмин?!

5-МАВЗУ: ВАЪЗ ВА ВОИЗЛИК САНЪАТИ ҲАҚИДА

Амалий машғулотнинг таълимий мақсади: Шарқ воизлик санъатининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда А.Навоий, Ҳусайн Воиз Кошифий, Муин Воиз, Мавлоно Риёзийларнинг нотиклик ҳақидаги фикрлари бўйича талабаларда билим, кўникма, малакани шакллантириш.

Амалий машғулотнинг тарбиявий мақсади: Талабаларда Шарқ воизлари ва уларнинг инсон камолотида муҳим аҳамият касб этувчи асарларининг ўрни ҳақида билим, кўникмаларни шакллантириш, аждодларга ҳурмат ва ватанга муҳаббат туйғусининг ошишига эришиш.

Амалий машғулотнинг ривожлантирувчи мақсади: Мавзунини ўрганиш орқали талабалар нутқини ривожлантириш, хотира қобилиятини

кучайтириш, мустақил фикр юритиш ҳамда воизлик санъатини ўрганиш орқали нутқ сўзлаш малакасини ҳосил қилиш.

Ўқув фаолиятининг натижаси: Талабалар Шарқ воизлари ҳақида билим, кўникма ва малакага эга бўладилар.

1-вазият:

Алишер Навоийнинг фикрича, воиз қуйидаги хусусиятларга эга бўлиши лозим:

1. Воиз керакки “Қолаллоҳ” сўз айтса.
2. Ваъз бир муршид ва огоҳ ишидур ва анинг насихатин қабул этган мақбул кишидур.
3. Воизким, бўлғай олим ва муттақийанинг насихатидин чиққан шақий.
4. Улки буюриб ўзи қилмағай, ҳеч кимга фойда ва асар анинг сўзи қилмағай.
5. Ўзи киргондин сўнгра насихат била элни ҳам кивурса. Юрумагон йўлга элни бошқармоқ-мусофирни йўлдин чиқармоқдур ва биёбонға кетурмак ва бодияда итурмақдур.
6. Воиз улдулки, мажлисиға холи кирган тўлғай ва холи кирган тўлғай.

Муаммо: Воиз (нотик) қандай хусусиятларга эга бўлиши лозим? Бугунги кун нотикларига ҳам шу хусусиятлар тегишлими?

1-вариант: А. Навоийнинг фикрича, воиз доимо ҳақиқатни сўзлаши лозим, шунда унинг сўзлари таъсирчан ва фойдали бўлади. У янги билимлар хабарчиси, билимдон, дунёқараши кенг киши бўлиши кераклиги таъкидланади. Воизнинг сўзи билан иши бир бўлиши зарур, акс ҳолда унинг сўзларининг ҳеч нафи бўлмайди.

2-вариант: Бизнингча, мутаффикиримиз А. Навоий воизлар ҳақ сўзни айтувчи, ўзи барча билимлардан хабардор, уларни пухта эгаллаган инсонлар бўлиши кераклигини, билган илмидан гапириб, одамларни тўғри йўлга бошлаш кераклигини айтади. Воизлар нутқини шундай сўзлаши керакки, унинг тинглаган кишилар бирор бир янги билимларни билиб олсин, тўлиб кирган, яъни бир масаланинг ечимини тополмаганлар эса ўша муаммонинг ечимини топиб чиқсинлар дейди.

2-вазият:

Эй фарзанд, билгилки, халойиқ уч турли бўлади, нутқ эса тўрт хил бўлади:

Халойиқнинг бири шуки, билади, билганини ҳам билади..., бири шуки, билади, билганини билмайди; бири шундайки, билмайди, билганини ҳам билмайди.

Сўз тўрт нав бўлади: биринчиси билишга ва айтишга зарур бўлган сўзлар, иккинчиси, билишга ва айтишга ҳожати йўқ сўзлар, учинчиси, билишга зарурати йўқ, аммо айтса бўладиган сўзлар, тўртинчиси билса бўладиган, аммо айтишга ҳожати йўқ сўзлар.

Бу тўрт хил сўзнинг икки томони бордир: бири гўзал томони, иккинчиси хунук томонидир. Сўзнинг юз ва орқа томонини билгил, уларга риоя қилгил. Ҳамма вақт тўғри гапир, билмаган илмдан гапирмагин. Кўнгилларга севимли бўлишни истасанг, халойиқнинг мақсадини кўзла, ёлғонга ўхшаган ростни сўзламагил.

Муаммо: “Қобуснома” асарининг муаллифи сўз (нутқ) ва одамлар ҳақида нима деган?

1-вариант: Муаллиф билади, билганини ҳам билади жумласида, бундай кишилар олимдир, уларга қулоқ солиш керак дейди. Иккинчиси, билади, билганини билмайди улар уйкудаги одамлар, бедор қилиш керак, учинчиси билмайди, билганини ҳам билмайди- у жоҳилдир, ундан қочиш керак дейди.

Билишга ва айтишга зарур бўлган сўзлар барча одамлар учун фойдалидир, бундан айтувчи ҳам, эшитувчи ҳам манфаатдордир. иккинчиси, билишга ва айтишга ҳожати йўқ сўзлар эса дағал ва қўпол, ҳамда паразит сўзлардир. Билишга зарурати йўқ, аммо айтса бўладиган сўзлар шевага хос сўз ва қўшимчалар, жаргон кабилар, тўртинчиси билса бўладиган, аммо айтишга ҳожати йўқ сўзлар –бу бировнинг сирини айтмаслик.

2-вариант: Тўрт хил сўзнинг гўзал ва хунук томони деганда сўзни шаклига эътибор бериш назарда тутилади (Хорун ар-Рашид туши ҳақидаги ҳикоят(38-б.), Сўзнинг юз ва орқа томони эса маъноли гапириш, сўзнинг маъносини тушуниб гапириш назарда тутилади. Ҳамма вақт тўғри гапиришни, билмаган илмдан гапирмасликни (Абузуржмеҳр ҳақидаги ҳикоят 39-б.), халқнинг мақсадини кўзлаб гапиришни, ёлғонга ўхшаган ростни, яъни исбот талаб қиладиган ростни ҳам гапирмасликни таъкидлайди.(Муаллиф ҳақидаги ҳикоят, 37-б.)

1-илова

Блиц-сўров савол ва жавоблари

№	Савол	Жавоб
1.	Ваъз нима?	Нутқнинг имон-эътиқод, ватан ва халқ, одоб-ахлоқ каби мавзуларида сўзланадиган турига ваъз дейилади.
2.	Воиз деб кимга айтилади?	Воиз хушовоз, ишонтирадиган, таъсирчан гапирадиган, талаффузи аниқ, юксак билимли ва маданиятли, бир неча тилларни эгаллаган шахс бўлган. Воиз халқни имон-эътиқодга, ватанпарварлик ва инсонпарварликка, маънавий камолотга даъват этиб нутқ сўзлаган.

3.	Нотиқликнинг воизликдан нима фарқи бор?	Нотиқ бошқа одамлар хулқ-атворига ва фаолиятига таъсир кўрсатиш мақсадида уларга сўз орқали таъсир этувчи шахсдир. Воизликда асосан исломий мавзуда маърузалар қилинган.
4.	Шарқда нотиқлик ва нутқ маданияти билан шуғулланган олимлардан кимларни биласиз?	Шарқда нотиқлик ва нутқ маданияти билан Абу Райҳон Беруний, Фаробий, Абу али ибн Сино, М.Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Кайковус, Замаҳшарий, А.Навоий, Ҳусайн воиз Кошифий каби олимлар шуғулланган.

6-мавзу: Адабий тил ва шевалар муносабати

Амалий машғулотнинг таълимий мақсади: Адабий тил меъёрлари ҳақида талабаларда билим, кўникма, малакани шакллантириш.

Амалий машғулотнинг тарбиявий мақсади: Талабаларда инсон камолотида муҳим аҳамият касб этувчи асарлар мисолида билим, кўникмаларни шакллантириш, аждодларга хурмат ва ватанга муҳаббат туйғусининг ошишига эришиш.

Амалий машғулотнинг ривожлантирувчи мақсади: Мавзуни ўрганиш орқали талабалар нутқини ривожлантириш, хотира қобилиятини кучайтириш, мустақил фикр юритиш ҳамда адабий тил меъёрларига амал қилган ҳолда саводли нутқ сўзлаш малакасини ҳосил қилиш.

Ўқув фаолиятининг натижаси: Талабалар адабий тил меъёрлари ҳақида билим, кўникма ва малакага эга бўладилар.

1-топшириқ.

Ёзувчи Асқад Мухторнинг “Сўз завқи, тилга хурмат-эътибор – одамийлик даражасини, одамнинг хулқ-атворини, маданий савиясини, ички дунёсини, маънавий қиёфасини кўрсатадиган омиллардан бири” деган фикрини шарҳланг.

2-топшириқ. Инсоннинг маданиятлилигини кўрсатувчи белгилар нималардан иборат? Нима учун тўғри гапириш керак деб ўйлайсиз? Агар суҳбатдошингиз нутқида шевага хос сўзлар қўлласа ҳамда хатоликларга йўл қўйса, сиз уларни тузатган бўлармидингиз? Жавобингизни изоҳланг.

Ҳа, тўғирлайман	Йўқ	Билмадим

2-топшириқ. Вазият.

Санъаткор (А.Қаҳҳор)

Концерт одатдагича “навбатдаги номеримизда... Келганларингга раҳмат ўртоқлар” билан тамом бўлди. Номи чиққан ашулачи – санъаткордан бошқа ҳамма хурсанд бўлиб тарқалди. Санъаткор тажанг эди: танаффус вақтида залда эди, бир тракторист уни саводсизликда айблади. Тракторист танқид қилганига санъаткор асти чидай олмас эди: трактор қаёқда-ю, масалан, “чорзарб” қаёқда, такторист қаёқда-ю, ашулачи қаёқда!

Санъаткор уйига кетгани извошга ўтирганида яна тутоқиб кетди: ҳеч бўлмаса айтадиган ашулангни ўрган, сўзларингни тўғри айт эмиш! Нимасини билмайман, нимаси тўғри эмас? Мени шу вақтгача мухбирлар, ёзувчилар ҳам танқид қилган эмас; формализм, натурализмлардан ўтдим – ҳеч ким отвод бергани йўқ. Отвод бериш қаёқда ҳеч ким мени оғзига ҳам олмади. Энди бир тракторист танқид қилар эмиш!..

Санъаткор извошчини ҳайрон қолдириб, ўзидан-ўзи ғулдираб борар эди. Уйда хизматчи овқат қилиб қўйган экан, санъаткорнинг томоғидан ҳеч нарса ўтмади – икки пиёла чой ичди, холос. Унга туриб-туриб наша қилар эди: “ашулани меҳайлистик айтар эмишман! Товушим ёмон бўлса, нега пластинкага олди? Танқид деганига энди бу кишининг ҳам танқид қилғулари келипти...Амали тракторист...Оббо!..”

- Ўқишга бордингизми? – деди хизматчига қовоғини солиб.

- Бордим... – Хизматчи икки ҳафтадан бери савод мактабида ўқир эди.

-Хизматчиси савод мактабида ўқийдиган бир кишини такторист саводсиз деса алам қилмайдими? - деди санъаткор ўзича бўғилиб, - лабингдан бўлса олсам, э, шакарлаб деганим, “бўлса эмас, “бўса” эмиш! Ўзи билмайди-ю, менга ўргатганига куяман! Сенга ўхшаган саводсизлар “бўса, бўмаса” дейди. Артист культурний одам – гапни адабий қилиб айтади – “бўлса, бўлмаса” дейди. Пожарни “тугуртни ерга ташламанг” деди, режиссёримиз эса “тугуртнинг ерга ташламанг” деди. Қандай чиройли! Пожарними, пожарнингми? Шошилма, нима учун пожарни? Пожарни албатта! Режиссёримиз жуда культурний одам. Одам дегани мана шундай бўлса, уришса ҳам хафа бўлмайди киши – икки гапнинг бирида “таъбир жоиз кўрилса” деб туради. Бу тракторист менга шунча дашном бериб, кўнгил учун бир марта “таъбир жоиз кўрилса” демади.

Хизматчи дафтар-қалам келтириб, санъаткорнинг олдига қўйди.

-“Ж”нинг каттаси қандай ёзилар эди? Домламиз бир куни кўрсатган эди, эсимда қолмапти.

Санъаткорнинг жаҳли чиқди:

- Энди “Ж”га келдингизми? Баржом деганда ёзилади. Кечаги баржомнинг оғзи очиқ қолипти, гази чиққандан кейин бир пулга қиммат. Сиз ҳам дунёга келиб культурний бўлсангиз-чи!.. Бурнингиз терлади, артинг, таъбир жоиз кўрилса!

Санъаткор ўрнидан туриб ётоққа кириб кетди.

- Ётасизми? – деди хизматчи нариги уйдан.

- Нима эди?

-“Ж”нинг каттасини кўрсатиб бермадингиз, эртага домла сўрайдиган эдилар. Қанақа ёзилади?

- Кичигини ёзиб қаттиқроқ ўқинг!

Санъаткор ечиниб кўрпага кирди. Хизматчи чироғини ўчириб чиқди. Санъаткор кўзини юмди, кўзига ғира-шира қоронғи залдаги сон-саноксиз каллалар кўринди. Булар ичида энг каттаси трактористнинг калласи, у илжаяр эди.

-Афтинг курсин! – деди санъаткор ва нариги ёнбошига ағдарилди.

Ҳаял ўтмай уйқуга кетиб хуррак отди. Унинг хурраги ҳам нечукдир адабийроқ эди: “Плуқ-кум-прр... плуқ-кум-прр...”.

Муаммо: Санъаткорнинг нутқ маданияти ҳақида мулоҳазаларингизни билдиринг. У адабий тил меъёрларини билладими?

1-вариант: Хизматчиси савод мактабида ўқийдиган бир кишини такторист саводсиз деса алам қилмайдими? - деди санъаткор ўзича бўғилиб, - лабингдан бўлса олсам, э, шакарлаб деганим, “бўлса эмас, “бўса” эмиш! Ўзи билмайди-ю, менга ўргатганига куяман! Сенга ўхшаган саводсизлар “бўса, бўмаса” дейди. Артист культурний одам – гапни адабий қилиб айтади – “бўлса, бўлмаса” дейди. Санъаткор ўзини ўта маданиятли киши деб билади. Бошлиқларнинг сўзларига ҳам кўр-кўрона риоя қилади. Ўзбек адабий тилидаги орфэпик меъёрларни яхши билмагани туфайли бўлса ва бўса сўзларини бир сўз деб ўйлайди. “Товушим ёмон бўлса, нега пластинкага олди? Танқид деганига энди бу кишининг ҳам танқид қилғулари келипти...Амали тракторист...Оббо!..” жумлаларида ҳам сўз кўллашда хатоликларга йўл қўйган.

2-вариант: Санъаткор нутқ маданиятига эга эмас. Буни қуйидаги жумлаларда кўришимиз мумкин: Пожарни “тугуртни ерга ташламанг” деди, режиссёримиз эса “тугуртнинг ерга ташламанг” деди. Қандай чиройли! Пожарними, пожарнингми? Шошилма, нима учун пожарни? Пожарни албатта! Режиссёримиз жуда культурний одам. Одам дегани мана шундай бўлса, уришса ҳам хафа бўлмайди киши – икки гапнинг бирида “таъбир жоиз

кўрилса” деб туради. Бу тракторист менга шунча дашном бериб, кўнгил учун бир марта “таъбир жоиз кўрилса” демади”. Адабий тил меъёрларига мувофиқ қаратқич келишиги ўрнида тушум келишиги ишлатилиши, “таъбир жоиз бўлса” жумласи қўлланилиши керак. Санъаткор ўзини маданиятли қилиб кўрсатиш учун варваризмларни ҳам қўллайди. Бу билан у нутқнинг софлигини бузмокда.

7-МАВЗУ: Ҳозирги замон ўзбек сиёсатчилари, юристлар, журналистлар ва адибларнинг нутқ маданияти (Нутқнинг коммуникатив сифатлари)

Амалий машғулотнинг таълимий мақсади: Ҳозирги замон ўзбек сиёсатчилари, юристлар, журналистлар ва адибларнинг нутқ маданияти кузатиш натижасида нутқнинг коммуникатив сифатлари ҳақида талабаларда билим, кўникма, малакани шакллантириш.

Амалий машғулотнинг тарбиявий мақсади: Талабаларда инсон камолотида муҳим аҳамият касб этувчи асарлар мисолида билим, кўникмаларни шакллантириш, аждодларга хурмат ва ватанга муҳаббат туйғусининг ошишига эришиш.

Амалий машғулотнинг ривожлантирувчи мақсади: Мавзунини ўрганиш орқали талабалар нутқини ривожлантириш, хотира қобилиятини кучайтириш, мустақил фикр юритиш ҳамда адабий тил меъёрларига амал қилган ҳолда саводли нутқ сўзлаш малакасини ҳосил қилиш.

Ўқув фаолиятининг натижаси: Талабалар нутқнинг коммуникатив сифатлари ҳақида билим, кўникма ва малакага эга бўладилар.

Амалий машғулотнинг таълимий мақсади: Адабий тил меъёрлари ҳақида талабаларда билим, кўникма, малакани шакллантириш.

Амалий машғулотнинг тарбиявий мақсади: Талабаларда инсон камолотида муҳим аҳамият касб этувчи асарлар мисолида билим, кўникмаларни шакллантириш, аждодларга хурмат ва ватанга муҳаббат туйғусининг ошишига эришиш.

Амалий машғулотнинг ривожлантирувчи мақсади: Мавзуни ўрганиш орқали талабалар нутқини ривожлантириш, хотира қобилиятини кучайтириш, мустақил фикр юритиш ҳамда адабий тил меъёрларига амал қилган ҳолда саводли нутқ сўзлаш малакасини ҳосил қилиш.

Ўқув фаолиятининг натижаси: Талабалар адабий тил меъёрлари ҳақида билим, кўникма ва малакага эга бўладилар.

1-топшириқ. Қуйидаги гапларда қандай хатоликларга йўл қўйилганлигини аниқланг ва тўғри вариантини айтинг.

1.Матвиенко чиққан журналлар кўлма-кўл бўлиб кетди.2.“Власть” журналининг муқавасида Санкт-Петербург губернатори Валентина Матвиенконинг сурати чиққан сони газет дўконлари пештахталаридан ғойиб бўлди. 3.Олийгоҳда таълим оласизми? 4.Футбол фақат эркаклар учун эмас, биз аёллар ҳам ишқибозмиз. 5.Ҳозирда корхонада 35 киши ишламоқда, уларнинг 15 нафарлари грециялик мутахассис. 6.Болгариянинг Қора денгизидаги порт шаҳри вокзалида бошқа туристлар катори дўстлар бизни ҳам илиқ чехра билан кутиб олдилар.

2-топшириқ: Видеоклип (телевизион кўрсатув, сиёсатчи, ёзувчи ёки журналист шарҳи) танланг, таҳлил қилинг ва уни қуйидаги режага мувофиқ характерланг:

- 1.Алоқа шартлари (вақт, жой, мақсад, сабаб ва ҳ.к).
2. Алоқа иштирокчилари (қисқача таъриф).
3. Нотиқ алоқанинг қандай услубини қўллайди (бу нималарда кўринади).
4. Нотиқ қайси услубни қўллайди (услубни тавсифланг) Танланган услуб ушбу ҳолатга мувофиқми?
5. Нотиқ нутқининг хусусиятлари:
 - овоз баландлиги, темпи, оҳангнинг ўзига хослиги;
 - композицион уйғунлик ва мантиқийлик;
 - нутқ бойлиги, фикрларни ифодалашдаги аниқлик;
 - адабий тил меъёрларига риоя қилиш.
- 6.Новербал воситалардан фойдаланиш.
- 7.Мулоқотда намоён бўлган нотиқнинг шахсий фазилатлари.
8. Нотиқнинг нутқий этикет ва ахлоқ-одоб қоидаларига риоя қилиши.
- 9.Мулоқотнинг самарадорлиги/самарасизлиги ҳақида хулоса қилинг. Мулоқот самарадорлигини таъминлаган ҳолатларни айтиб беринг.

8-МАВЗУ: НУТҚ маданиятини ривожлантиришда сўзларнинг маъноларини билиш хусусида. (А.Рустамов, Э.Воҳидовларнинг она тили ва нутқ маданияти тўғрисидаги мақолалари таҳлили)

Амалий машғулотнинг таълимий мақсади: Нутқни ривожлантиришда сўз маъноларини билишнинг аҳамияти ҳақида талабаларда билим, кўникма, малакани шакллантириш.

Амалий машғулотнинг тарбиявий мақсади: Талабаларда инсон камолотида муҳим аҳамият касб этувчи асарлар мисолида билим, кўникмаларни шакллантириш, аждодларга ҳурмат ва ватанга муҳаббат туйғусининг ошишига эришиш.

Амалий машғулотнинг ривожлантирувчи мақсади: Мавзунини ўрганиш орқали талабалар нутқини ривожлантириш, хотира қобилиятини кучайтириш, мустақил фикр юритиш ҳамда нутқнинг коммуникатив сифатларига амал қилган ҳолда нутқ сўзлаш малакасини ҳосил қилиш.

Ўқув фаолиятининг натижаси: Талабалар раво ва жозибали нутқ тузишда сўз маъноларини билишнинг аҳамияти ҳақида билим, кўникма ва малакага эга бўладилар.

1-топшириқ. Тилшунос олим А.Рустамовнинг сўз маъносини билишнинг аҳамияти ҳақида айтган фикрларини изоҳланг.

Азиз сўзсевар, сўзшуносу сўзчиларнинг сўзига қараганда, сўз хусусида сўз кўп. Сўз сирию санъати сўзчи сеҳрию салтанатин яхши билган улуғ Навоий:

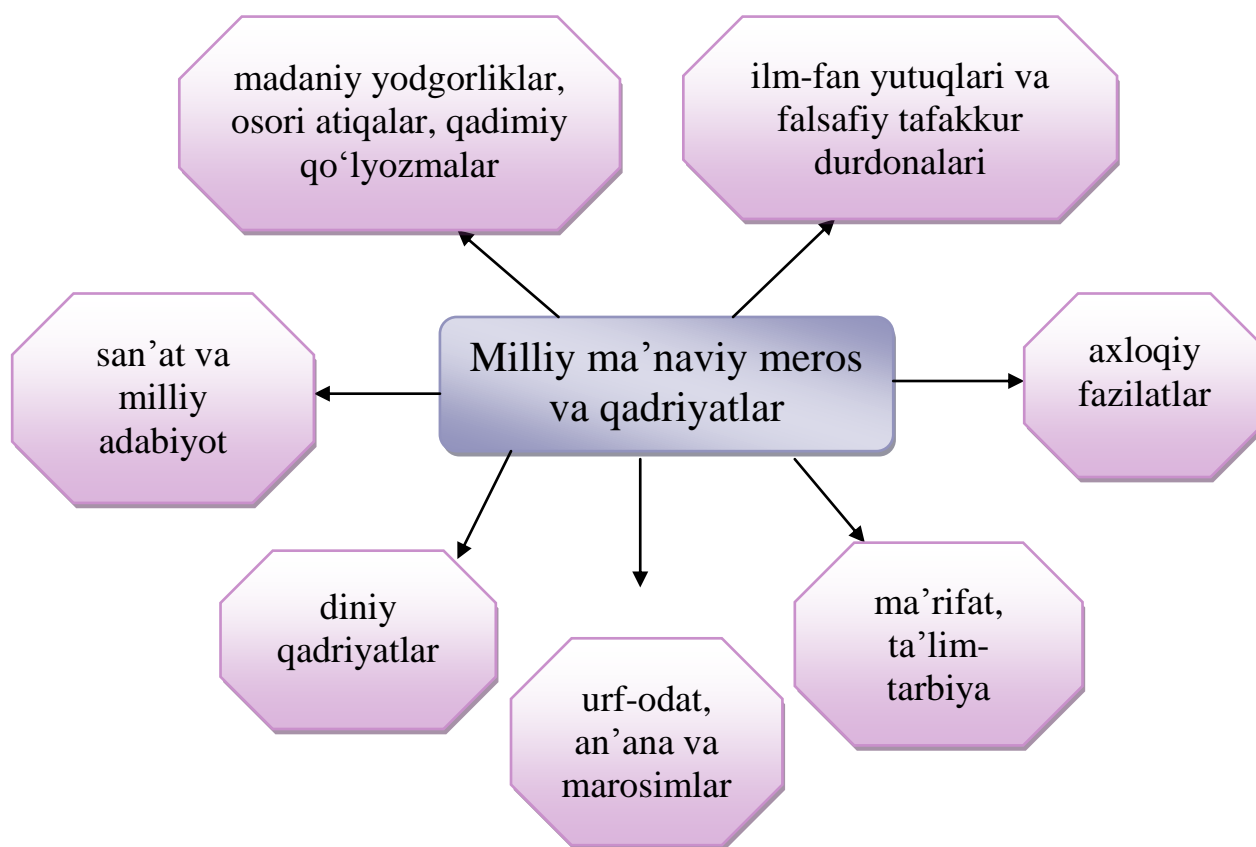
Сўз ҳунарига эрур онча шараф
Ким, бўла олмас анга гавҳар садаф
деган.

Дсмак, ҳа р бир сўзга гавҳардан қутича қилиб сакланса, шунда ҳам унинг қийматига яраша иш қилинмаган бўлар экан. Бундахеч қандай муболаға йўқ. Бу сўзга берилган ҳақиқий баҳо. Тирик жоннинг ҳаёти учун ҳаво қанчалик зарур бўлса, инсоннинг инсон сифатидаги турмуши ва унинг инсонийлигини белгиловчи маънавий тириклиги учун сўз шунчалик зарурдир. Бир нафас ҳавонинг ўрнини дунёдаги барча жавоҳир босолмаганидек, бир сўзнинг вазифасини хазина-хазина олтинлар бажаролмайди. Сўз қийматига эмас, қадрга эга, қадрли нарсаларнинг аҳамиятини моддий бойлик билан баҳолаб бўлмайди.

Ватанимизнинг келажига масъул ёшларимиз, қўлдошу издошларимиз сўз билмай ҳеч бир мақсадга етиб бўлмаслигини, унинг маъносига аҳамият бермай дўсту душман ниятини англаш мумкин эмаслигини, сўз хуснини ҳис қилмасдан дунё неъматларидан тўлиқ лаззат ола билмасликни яхши билмаклари ва ўз она тилларини, халқаро тил — русчани ҳамда бир ажнабий тилни мукамал ўрганмаклари лозим. Бу жамиятни қайта қуришнинг зарур шартларидан биридир.

2-топшириқ. А.Рустамовнинг “Сўз хусусида сўз” асаридаги “Маъно тафовути” бўлимини ўқиб чиқиб сўзларнинг маънолари ҳақида 5 дақиқалик нутқ тайёрланг.

3-топшириқ. Klaster bo'yicha matn tuzing.

9-МАВЗУ: НУТҚНИНГ КОММУНИКАТИВ СИФАТЛАРИ (НУТҚНИНГ ТЎҒРИЛИГИ, АНИҚЛИГИ, МАНТИҚИЙЛИГИ, СОФЛИГИ, МАҚСАДГА МУВОФИҚЛИГИ, БОЙЛИГИ, ИФОДАЛИЛИГИ)

Амалий машғулотнинг таълимий мақсади: Нутқнинг коммуникатив сифатлари ҳақида талабаларда билим, кўникма, малакани шакллантириш.

Амалий машғулотнинг тарбиявий мақсади: Талабаларда инсон камолотида муҳим аҳамият касб этувчи асарлар мисолида билим,

кўникмаларни шакллантириш, аждодларга хурмат ва ватанга муҳаббат туйғусининг ошишига эришиш.

Амалий машғулотнинг ривожлантирувчи мақсади: Мавзунини ўрганиш орқали талабалар нутқини ривожлантириш, хотира қобилиятини кучайтириш, мустақил фикр юритиш ҳамда нутқнинг коммуникатив сифатларига амал қилган ҳолда нутқ сўзлаш малакасини ҳосил қилиш.

Ўқув фаолиятининг натижаси: Талабалар нутқнинг коммуникатив сифатлари ҳақида билим, кўникма ва малакага эга бўладилар.

1-топшириқ.

Ёзувчи Асқад Мухторнинг “Сўз завқи, тилга хурмат-эътибор – одамийлик даражасини, одамнинг хулқ-атворини, маданий савиясини, ички дунёсини, маънавий қиёфасини кўрсатадиган омиллардан бири” деган фикрини шарҳланг.

2-топшириқ. Инсоннинг маданиятлилигини кўрсатувчи белгилар нималардан иборат? Нима учун тўғри гапириш керак деб ўйлайсиз? Агар суҳбатдошингиз нутқида хатоликларга йўл қўйса, сиз уларни тузатган бўлармидингиз? Жавобингизни изоҳланг.

Ҳа, тўғирлайман	Йўқ	Билмадим

3-топшириқ. Матн таҳрири

Trener o'qituvchi 5-6 talabadan iborat guruh tashkil qiladi.

Talabalar trening maqsadi, tartibi va shartari bilan tanishtirilgach, har bir guruhga umumiy muammoning tahlil qilinishi zarur bo'lgan qismlari beriladi.

Har bir guruh o'ziga berilgan muammoni atroflicha tahlil qilib, o'z mulohazalarini tavsiya etilayotgan tarqatmaga asosan bayon qiladi.

Guruhlar o'z taqdimotlarini o'tkazadilar. So'ngra trener-o'qituvchi tomonidan tahlillar umumlashtiriladi, to'ldiriladi.

Намуна...Капалакларни айтмайсизми? Бир-бирини қувлаб гулдан гулга қўнаётган капалакларга маҳлиё бўлмай иложинг йўқ. Буларни ҳаммаси Ўткирни бутунлай сеҳрлаб қўйди. Ўткир ўртоқлари билан гул териб юриб, чиройли 2 та капалакларга кўзи тушиб қолди. Бунча чиройли учмаса. Ўткир капалакни ушламоқчи бўлди. Бироқ кафтлари орасига қисиб ушладим деганда, капалак кўз очиб юмгунча бошқа гул устига пайдо бўларди. Ўткир капалакнинг орқасидан қувлаб чарчади, кўп овора бўлди. Ахийри капалакни кўздан йўқотиб қўйди.

Нутқнинг тўғрилиги	Нутқнинг бойлиги

4-топшириқ: Матнларни ифодали ўқинг. Адабий тил меъёрларининг бузилиши сабабини аниқланг. Ёзувчи қандай мақсадда бу усулларни қўллаган?

1)Бу хабарни эшитувчи –Кумушбибининг қора кўзлари жик ёшга тўлиб, киприклари ёш билан беландилар... Гўё бу сўзлар Кумушбибининг ўчган чироғини қайтадан ёқарлар, умид осмонининг йўқолиб, яширинб кетган юлдузлари яна қайтадан ўз ўринларига келиб қўнгандек бўлурлар, унинг кўз ўнгида жой олган қораликлар шу ёқила бошлаган нажот шамлари партави билан ўз-ўзларидан йўқолгандек кўринарлар эди(А.Қодирий. Ўтган кунлар).

2)Бу ўқиш жуда яхши ўқиш – бепул овқат беради, бепул ётоқхона беради, бепул стипендия беради, деб тушунтирдим (Н.Аминов.Елвизак).

3)-Йўқ, қорин жаноблари тўқлар, эрталаб балиқ еган эдик, фақат чой бўлса кифоя, -деди у кулиб (Н.Аминов.Шўрлик).

5 –топшириқ. Матнни комплекс таҳлил қилиш. А.Мухторнинг «Сўзлар» шеъри. **Асосий алгоритм**

1. Матндаги калит сўзларни ёзиб олинг.
2. Кўчма маънода ишлатилган сўзларнинг изоҳини луғатдан топинг.
3. Матндаги синтактик конструкцияларни тадқиқ қилинг.

Индивидуал топшириқлар:

1. Матндан синоним сўзларни топинг.
2. Матндан нутқий тропларни топинг.

Ижодий топшириқ:

Амалий текширишларингиз асосида боғланишли матн тузинг.

Баъзан сўзлар “Бежоман” деб дод солади,
 Гоҳ худди ёв устига от солади.
 Гоҳ лоқайд бўладилар ҳар нарсага,
 На ғафлатга соладилар, на ларзага.
 Эсиз ҳусним дея ўксиб турадилар,
 Ё азада гўё қаҳ-қаҳ урадилар...
 Сўзни қайлиқ сайлагандек севиб сайла,
 То қўл урса, муҳаррирга рашк айла.
 Гомер каби мангуликка танла уни,
 Мангу ёнар топсанг агар қаловини.

3 гуруҳ ишлайди:

«адабиётшунослар» (шеър мавзуси ва ғоясини тушунтиришади);

«тилшунослар» (шеърнинг мавзу ва ғоясини очиб берувчи тил бирликларини текширадилар

«лингвистлар» (муаллиф ғоясини тушунишга ёрдам берувчи синтактик конструкцияларни текширадилар).

Талабалар матндаги тошириқлар, иш алгоритми билан танишадилар, жуфтликлар, гуруҳларни шакллантирадилар.

1-илова

Блиц-сўров савол ва жавоблари

№	Савол	Жавоб
1.	Нутқнинг коммуникатив сифатлари қандай вазифа бажаради?	Нутқнинг коммуникатив сифатлари - тўғрилиқ, аниқлик, мантиқийлик, ифодалилиқ, бойлик, софлик, жўялилиқ каби бир қатор коммуникатив сифатлар нутқнинг маданийлигини таъмин этади.
2.	Унинг неча тури бор? Нутқнинг коммуникатив сифатларининг	

	кластерини чизинг.	
3.	Нутқнинг софлигини бузувчи воситалар қайсилар?	<p>1) шевага хос сўз, ибора, грамматик шакллар, урғу ва талаффуз;</p> <p>2) ўринсиз қўлланган чет сўз ва сўз бирикмалари (варваризмлар);</p> <p>3) жаргон ва арголар;</p> <p>4) дағал, ҳақорат сўз ва иборалар (вульгаризмлар);</p> <p>5) “ишламайдиган” ёки паразит сўзлар;</p> <p>6) идоравий сўз ва иборалар (канцеряризмлар)</p>
4.	Яхши нутқ сири нимада деб ўйлайсиз?	<p style="text-align: center;">Яхши нутқ сирлари</p> <p>Тўғрилиқ аниқлик софлик мантиқийлик жўялилик ифодалилик</p> <p>Тилнинг товуш қурилиши, сўз хазинаси, морфологик шакллари, синтактик бирликлари, интонация, услуб кабиларнинг ҳар бири нутқ ифодалилигининг битмас-туганмас манбаларидир. Нотик бу манбаларнинг моҳияти, табиати ва уларни унумли ишга солиш усулларидан етарли хабардор бўлса, маданий нутқ тузишга қийналмайди.</p>

10-МАВЗУ:НОТИҚЛИК САНЪАТИ ТУРЛАРИ. АКАДЕМИК, ДИНИЙ, СУД, ИЖТИМОЙИ-МАИШИЙ, ИЖТИМОЙИ-СИЁСИЙ НОТИҚЛИК ТУРЛАРИ.

Амалий машғулотнинг таълимий мақсади: Нотиклик санъати турлари санъати ҳамда оғзаки ва ёзма нутқнинг аҳамияти ҳақида талабаларда билим, кўникма, малакани шакллантириш.

Амалий машғулотнинг тарбиявий мақсади: Талабаларда Шарқ ва ғарб ёзувчиларининг инсон камолотида муҳим аҳамият касб этувчи асарларининг ўрни ҳақида билим, кўникмаларни шакллантириш, аждодларга ҳурмат ва ватанга муҳаббат туйғусининг ошишига эришиш.

Амалий машғулотнинг ривожлантирувчи мақсади: Мавзуни ўрганиш орқали талабалар нутқини ривожлантириш, хотира қобилиятини кучайтириш, мустақил фикр юритиш, нотиклик турлар ҳамда оғзаки ва ёзма нутқни фарқлаб нутқ туза олиш малакасини ҳосил қилиш.

Ўқув фаолиятининг натижаси: Талабалар нотиклик турлари ҳақида билим, кўникма ва малакага эга бўладилар.

1- топшириқ. Қуйида берилган матн нотикликнинг қайси турига хослигини ҳамда муайян нутқ турида ишлатилган тил бирликларини изоҳланг.

Кечагина, албатта, биз дунёдан озми-кўпми хабардор эдик. Дунё ҳам, ёлғон бўлмасин, бизни озми-кўпми биларди. Лекин фожиамиз шунда эдики, биз дунёни тугал танимасдик. Дунё ҳам бизни тугал танимас ва тан олмасди. Номимиз Ўзбекистон бўлгани билан бизни бепоён империянинг бир чекка вилояти деб билар, халқимиз эса дунё афкор оммаси назарида ҳақ-хуқуқларини танимаган, олижаноб шиорлар билан пардаланган мустабид зулм остида яшаётган, бу зулмдан қутулиб чиқишга ўзида куч-ғайрат тополмаётган бир халқ эди.

Қаранг. Ўзбекистон халқаро ўзаро манфаатли муносабатларга қанчалар шитоб ва дадиллик билан кириб боряпти! Жаҳоннинг турли мамлакатларидан атоқли давлат арбоблари, сиёсатдонлар, қудратли банклар ва корхоналарнинг раҳбарлари ва кордонлар пайдарпай келиб турибдилар.

Ҳозир Ўзбекистонга қанчалаб учувчилар, алоқачилар, шифрлар билан ишловчилар, корчалонлар, ҳарбий мутахассислар, зобитлар, барча ички ва ташқи ишларимизни энг юксак савияда олиб борадиган сиёсатдонлар, дипломатия ходимлари – элчилар, консуллар керак!

Мустақиллик ҳар бир соҳада шукуҳ ва миллий сарватга эга бўлишлиликни талаб қилади.

2- топшириқ. Қуйида берилган матн нотикликнинг қайси турига хослигини аниқланг ҳамда муайян нутқ турида ишлатилган тил бирликларини изоҳланг.

Ўқитувчининг маҳорати фақат ўқитишнинг хилма-хил методларини ўринли ва тўғри қўллай олишидангина иборат эмас, балки ўқувчи билан мулоқотидаги асосий қуроли – тилдан усталик билан фойдалана билиши билан ҳам белгиланади. Таъсирчан нутқи билан ўқувчи диққатини бутун дарс давомида тутиб тура олмаса, ўқитувчининг педагогик маҳорати ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Дарснинг мазмуни ва самарадорлиги ўқитувчи нутқининг таъсирчанлиги, умуман, маданий бўлиши билан бевосита алоқадордир. Агар ўқувчи ўқитувчи нутқида ноизчиллик, туссизлик,

кашшоқлик, мантиқсизлик, ноаниқлик, услубий ғализлик, грамматик янглишлик каби нуқсонлардан лоақал бирортасини сезса, унинг диққати бўлинади, баён қилинаётган материалга бўлган қизиқиши сусаяди. Қолаверса, материал бундай нўноқ нутқ билан баён қилинганда, табиийки, ўқувчи уни қабул қилишда қийналади, дарсдан кўзланган самарага эришиш мушкуллашади. Ўқитувчи нутқ маданиятини нафақат ўзи пухта эгаллаган бўлмоғи, балки ўқувчиларини ҳам унга одатлантирмоғи керак.

3- топшириқ. Қуйида берилган матн нотиқликнинг қайси турига хослигини аниқланг ҳамда муайян нутқ турида ишлатилган тил бирликларини изоҳланг.

Муҳтарам судья! Жиноят содир этган шахс Саидов Қосим, терговчининг маълумотларига қараганда, у ҳақиқатдан ҳам 29 мартдан 30 мартга ўтар кечаси соат 21 ларда босқинчилик, яъни ўзганинг мол-мулкани талон-тарож қилиши мақсадида Обидов Бахтиёр хонадонига кириб, 7 миллион 250 минг сўм миқдордаги тилла буюмларни ўғирлаб чиқаётганда Обидов Бахтиёр сезиб қолади ва унга қаршилик кўрсатади. Айбланувчи Саидо Қосим унга пичоқ уради ва қочиб кетади. Ушбу жараёнларни ўрганиб чиқиб, “Жиноят кодекси”нинг 164-моддаси, яъни “босқинчилик, ўзганинг мол –мулкани талон-тарож қилиш мақсадида ўзга хонадонга бостириб кириб, ҳаёт учун, соғлиқ учун хавфли бўлган зўрлик ишлатиб ёхуд ноқонуний қуроллар билан кўрқитиб содир этилган жиноят” нинг а ва б бандларига мувофиқ тегишли жазо беришингизни сўрайман.

4- топшириқ. Қуйида берилган матн нотиқликнинг қайси турига хослигини аниқланг ҳамда муайян нутқ турида ишлатилган тил бирликларини изоҳланг.

Муборак, домла, саксон ёш, умрга битта боб ўлсин,
Кўпайсин боблару скасонга боблик бир китоб ўлсин.
Яна саксону саксон йил ўтиб қомат букундай тик,
Юзу кўнгил букундай моҳитобу офтоб ўлсин.
Кўлингиздан яна саксону саксон тушмасин ҳома,
Етолмай илкингизга ҳасса саксон йил хуноб ўлсин.
Умр ҳам кексалиқдан, хасталиқдан бўлсину холи,
Юзу саксонда шоир ўн саккиз ёшдек шабоб ўлсин.
Битиб сонсиз ғазал дил мулкани забт айласангиз ҳар дам,
Муҳаммас ҳам саноксиз, қитъаю фард беҳисоб ўлсин.
Арузий вазни номарғуб деган баъзи мунаққидлар
Сўзи шудгорга оқсин қишга қолсину яхо ўлсин.
Домулло юзга етгач ўттиз икки янги тиш чикса,
У дам ичғони юз-юз, егани кавказ кабоб ўлсин.
Ҳабибий ёши саксон бўлди деб айтган хато қилгай,

Ики ўн бир, ики ўн тўрт, ики ўн беш ҳисоб ўлсин.

4-топшириқ. 1-вазият:

“Иншо” сўзини ўқир экан, кўпчилик гап мактаб таълими ҳақида деб ўйлар. Йўқ, гап миллий тафаккур тарзимиз ҳақида. Нутқни ёзма равишда баён этмоқ – иншо демакдир. Асли бу ҳам нотиклик санъатининг бир кирраси, санъат ичра санъатдир. Ёзма нутқ билан шуғулланмаган бирор нотикни учратиш қийин. Зеро, нотикларнинг ҳеч бири ёзма нутқни сайқал топтирмасдан чинакам санъаткор даражасига кўтарилмаган бўлса керак. Қадим-қадим замонлардан иншо санъатига жуда катта эътибор берилган. Энг оддий мактублардан тортиб ҳикоя, қисса, роман, эпопея, ҳатто, мураккаб услублардаги илмий асарларгача – барча ижодий тафаккур маҳсулларининг онаси иншо санъатидир.

Ёзма нутқ билан оғзаки нутқ бир-бирига чамбарчас боғлиқ. Ёзма нутқ билан шуғулланмаган нотик нутқининг ривожига суи, сайқал топиши қийин кечади. Унинг сўз бойлиги ва ифода имкониятлари чекланган бўлади. Иншо машқларида тобланмаган нутқнинг услуб ғализлиги, тафаккур даражаси саёзлиги, суръати секинлиги, яққол сезилиб туради. Ёзма нутқ оғзаки нутқнинг раванқ топишига муҳим омил сифатида хизмат қилади. Айни пайтда оғзаки нутқ ҳам ёзма нутқнинг ривожига ижобий таъсир этади. Нотикнинг фикри ўйлари, қалб кечинмалари ёзма нутқ жараёнида роса ишланади, пишиб мумтоз даражага етади. Сўнг оғзаки нутқда жамол кўрсатади. Оғзаки нутқ ҳам ижод жараёни. Унда ҳам инсон фавқулодда ноёб фикр-ғояларни, бадий ифодаларни кашф этади. Уларни сўзлаб юриб ёзма нутқда териб ёзади. Шунинг учун аввалдан мактабларда ёзма иш ва синовнинг асосий турларидан бири сифатида иншо жуда тўғри киритилган. Оғзаки нутқ сўзлаганда ҳар қандай маҳоратли нотик ёзаётганидек хотиржамлик билан чуқур ўйлаб фикр юритолмайди. Ёзма нутқ билан муттасил шуғулланадиган нотик эса ўйлаб гапиришга одатланиб қолади. Узоқ машқлар натижасида, инсоннинг ёзма тафаккур тарзи билан оғзаки тафаккур тарзи мувофиқлашади. Ҳозир иншо машқларига эътибор камайиб кетди. Иншо синовлари ўрнини тест синовлари эгаллади. Бу нотиклик санъати учун муаммодир. Шунинг учун кейинги вақтда кўзга кўринган назаркарда нотиклар етишиб чиқмаяпти. Оддий ўқувчидан тортиб раҳбарлик лавозимларида ишловчи шахсларгача ёзиш деса зириллайди. Афсуски, пул муомаласи ҳақида кўп ўйлаймиз, лекин сўз муомаласи ҳақида ўйламаймиз. Аслида эса, пул ҳам, сўз ҳам бойлик. Пул – моддий бойлик, сўз эса маънавий бойликдир.

Ёзувчи ёзма машқларда сўзнинг янгидан-янги маъно ифодалаш имкониятларини излаб топади ва амалда қўллайди. Унинг услубида сўз ва ифода танқислиги умуман учрамайди. Оддий нотик бир сўзни доимо бир

маънода қўлласа, ёзма машқи кучли бўлган нотик бир сўзни ўн хил маъно товланишларида қўллаши мумкин. Иншо машқида товланган нотик гапираётган чоғида ифодаламоқчи бўлган фикрига сўз излаб, муносиб сўзни тополмай қийналмайди. Чунки ёзма машқлар мобайнида унинг хотираси айтилмоқчи фикр туғилиши билан, унинг ифодаси учун зарур сўзни аниқ ва тезкорлик билан топиб беришга компьютердек мослашган бўлади. Нутқ жараёнида бундай нотикнинг хотирасида керакли сўзлар маънодошлар қатори автомат магазинидаги ўқлардек тайёр тизилиб туради. Нотик улардан энг муносибини яшин тезлигида танлаб ишлатади. Ёзма малакаси бўлмаган нотикнинг эса сўз жамғармаси камбағал, хотираси паришон бўлади. У сўзлаётганда керакли сўзни тополмай қийналади. Нотик шошилинич изланаркан, ҳаяжонланади, довдирайди. “Ҳалиги”, “Ҳалиги сингари”, “Нима эди?”, “Нима десам экан?”, “Демокчиманки”, “... э-э-э”, “...э,э,э” каби нутқий ортиқчаликлар шундан келиб чиқади. Нутқнинг сифати бузилади, таъсирчанлиги пасаяди, нотикнинг обрўи тушади. Нотиклик маҳорати маъно ифодалашда нишонга беҳато уриш санъатидир. Фикрга мос ифодани ўз вақтида топиб қўлламаган нотик мўлжалдан, албатта, адашади. Нотиклик санъатини иншо машқлари тарбиялайди. Мантиқий изчиллик ҳам иншо машқлари самарасидир.(Н. Жумахўжа ўғлидан).

Муаммо: Ёзма нутқ билан оғзаки нутқ бир-бири билан боғлиқми?

1-вариант: Оғзаки нутқ сўзлаганда ҳар қандай маҳоратли нотик ёзаётганидек хотиржамлик билан чуқур ўйлаб фикр юритолмайди. Лекин оғзаки нутқ ҳам ижод жараёни. Унда ҳам инсон фавқулодда ноёб фикр-ғояларни, бадий ифодаларни кашф этади. Уларни сўзлаб юриб ёзма нутқда териб ёзади.

2-вариант: Ёзма малакаси бўлмаган нотикнинг эса сўз жамғармаси камбағал, хотираси паришон бўлади. У сўзлаётганда керакли сўзни тополмай қийналади. Нотик шошилинич изланаркан, ҳаяжонланади, довдирайди. “Ҳалиги”, “Ҳалиги сингари”, “Нима эди?”, “Нима десам экан?”, “Демокчиманки”, “... э-э-э”, “...э,э,э” каби нутқий ортиқчаликлар шундан келиб чиқади. Ёзувчи ёзма машқларда сўзнинг янгидан-янги маъно ифодалаш имкониятларини излаб топади ва амалда қўллайди. Унинг услубида сўз ва ифода танқислиги умуман учрамайди. Оддий нотик бир сўзни доимо бир маънода қўлласа, ёзма машқи кучли бўлган нотик бир сўзни ўн хил маъно товланишларида қўллаши мумкин.

5-топширик. Нотиклик санъати турлари ва нутқ кўринишларининг кластерини чизиб тушунтиринг.

1-илова

Блиц-сўров савол ва жавоблари

№	Савол	Жавоб
1.	Нутқнинг неча кўриниши бор?	Нутқнинг икки кўриниш бор: оғзаки ва ёзма Оғзаки нутқ фикрни тил орқали ифодалаш. Фикрни ёзма равишда ифода этиш ёзма нутқдир.
2.	Оғзаки ва ёзма нутқнинг фарқли ва боғлиқ жиҳатларини тушунтириб беринг.	Инсон саводхонлиги ёзма нутқ орқали ошиб боради, фикр ифодалашда зарур сўзларни ва ранг-баранг ифодаларни қўллаш маҳорати кучли бўлади. Оғзаки нутқ ҳам ижод жараёни, унда ноёб ифодаларни қўллаб юриши натижасида кейинчалик кашф этган бадиий ифодаларини ёзма нутққа олиб киради.
3.	Нутқ сифатининг бузилишига нималар сабаб бўлади?	Нутқ сифати ортиқча сўзларни, яъни “э...э, ҳалиги, демак” кабиларни қўллаш орқали бузилади. Бу сўз бойлигининг камбағаллигидан ва ёзма машқ қилмасликдан келиб чиқади.

11-МАВЗУ: НУТҚ МАДАНИЯТИДА ТАСВИРИЙ ВОСИТАЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Амалий машғулотнинг таълимий мақсади: Нутқ маданиятида тасвирий воситаларнинг аҳамияти ҳақида талабаларда билим, кўникма, малакани шакллантириш.

Амалий машғулотнинг тарбиявий мақсади: Талабаларда инсон камолотида муҳим аҳамият касб этувчи асарлар мисолида билим, кўникмаларни шакллантириш, аждодларга ҳурмат ва ватанга муҳаббат туйғусининг ошишига эришиш.

Амалий машғулотнинг ривожлантирувчи мақсади: Мавзунини ўрганиш орқали талабалар нутқини ривожлантириш, хотира қобилиятини кучайтириш, мустақил фикр юритиш ҳамда нутқларида тасвирий воситаларни ўринли қўллаш олиш малакасини ҳосил қилиш.

Ўқув фаолиятининг натижаси: Талабалар нутқ маданиятида тасвирий воситаларнинг аҳамияти ҳақида билим, кўникма ва малакага эга бўладилар.

1. “ЛАҲЗАЛИК АҚЛ ЧАРХИ” ЎЙИНИ

Тилнинг тасвирий воситаларини ўрганишга бағишланган амалий машғулотда “Лаҳзалик ақл чархи” ўйинини ташкил этиш ҳам муҳим ўрин тутади. Бу ўйин тури кўчма маъноли сўзлар иштирок этган гапларга доир назарий масалалар юзасидан талабаларни фикрлашга, изланишга, топқирликка, ҳозиржавобликка ундовчи ўйиндир.

“Лаҳзалик ақл чархи” ўйинини ўтказишдан аввал талабаларга ўйин шарти тушунтирилади.

Дастлаб талабалар кичик гуруҳларга бирлашадилар. Ҳар бир гуруҳни турли номлар, масалан, “Билимдонлар”, “Топқирлар”, “Зукколар” каби номлар билан аташ мумкин.

Тилнинг тасвирий воситалари юзасидан бериладиган саволлар олдиндан ўқитувчи томонидан тайёрланади. Саволларга бир вақтда уч гуруҳ жавоб беради. Энг кўп тўғри жавоб берган гуруҳ ғолиб деб топилади.

Масалан, тилнинг тасвирий воситалари юзасидан қуйидаги назорат саволларини бериб, талабаларнинг билимини синаш мумкин бўлади:

1. Троплар деб нимага айтилади?
2. Троплар таркибига нималар киради?
3. Эпитет деб нимага айтилади?
4. Эпитетларнинг қандай турлари бор?
5. Бадиий эпитетга мисол келтиринг.
6. Ўхшатишнинг қандай турлари бор?
7. Лексик ўхшатиш қайси сўзлар ёрдамида ҳосил бўлади?
8. Грамматик ўхшатиш қайси қўшимчалар ёрдамида ҳосил бўлади?
9. Метафора деб нимага айтилади?
10. Метафоранинг қандай турлари бор?

Саволларни шу тарзда давом эттириш мумкин.

Умуман, “Лаҳзалик ақл чархи” ўйини талабаларнинг ақлини чархлайди ҳамда «Тилнинг тасвирий воситалари» мавзуси юзасидан назарий билимларини мустаҳкамлайди.

2. “КИМ ТОПҚИР?” ўйини

“Ким топқир?” ўйини амалий машғулот жараёнида тилнинг тасвирий воситалари юзасидан эгалланган назарий билимларни мустаҳкамлаш мақсадида ташкил этилади.

“Ким топқир?” ўйинининг шарти бўйича талабалар 3 гуруҳга ажратилади. Ҳар бир гуруҳ берилган саволларга аниқ ва лўнда жавоб бериши талаб этилади.

Ҳар бир гуруҳ бир минут давомида қанча кўп саволга жавоб топа олса, ўша гуруҳ ғолиб саналади.

Саволлар:

1. *Сингари, каби, гўё, худди, янглиғ* сўзлари тропнинг қайси турида учрайди?
2. Ҳаракат қилмайдиган жонсиз нарсага, жонли нарсага мурожаат этгандек муносабатда бўлиш тропнинг қайси турига айтилади?

3. Қарама-қарши кўйиш маъноси грекчада қандай номланади?
4. Босқичма-босқич кучайтириш лотинчада нима дейилади?
5. Сўз ва иборалар кўштирноққа олиниши тропнинг қайси турида учрайди?
6. Алоқадорлик, боғлиқлик кўчма маъноли сўзларнинг қайси турига хос?

1-Муаммоли вазият

*Одессага етиб боргач эртагача кема,
Зинасига чиқиб келган азамат.
Сизни «иззат-икром билан» кутиб олади,
Кўлингизга тақишади ажойиб занжир.
Бир занжирки, жаранглаши кўкрагингизда,
Жаранглаган орденларга жуда ҳамоҳанг.*

Э.Воҳидовнинг “Истамбул фожиаси” асаридан олинган ушбу парчада таъсирчанликни таъминлаш учун тропнинг қайси туридан фойдаланган деб ўйлайсиз?

1-вариант: Бу шеърини парчада сўзлар ўз маъносида қўлланган. Шоир тилнинг тасвирий воситаларидан фойдаланмаган.

2-вариант: Бу парчада икки азамат сизни “иззат-икром билан” кутиб олади дейилган. “иззат-икром билан” сўзи ажратилган ҳол бўлиб, таъкидни кучайтирган.

3-вариант: Бу шеърини парчада *Кўлингизга тақишади ажойиб занжир.* дейилган мисраси бор. Ажойиб сўзи инсонларга нисбатан ишлатилиб сўзнинг ўз маъносини ифодалайди. (ажойиб инсон, ажойиб бола). Бу сўз жонсиз предметларга нисбатан қўлланилиб сўзнинг кўчма маъносини ифодалайди. Демак, бу парчада шоир метафорадан фойдаланиб, шеърнинг таъсирчанлигини таъминлашга эришган.

4-вариант: Шеърда кутиб олиш ҳаракатининг беҳурматлик билан бажарилганлиги “иззат-икром билан” сўз шакли орқали, жиноятчи қўлига тақиладиган занжир *ажойиб занжир* бирикмаси орқали, шу занжирнинг жаранглаши эса *кўкракдаги орденлар жарангига* қиёслаш орқали киноя ҳосил қилинган. Шеърнинг умумий мазмунидан англаш мумкинки, қаҳрамон халқ ҳурматига лойиқ шахс, бунга *кўкрагингизда жаранглаган орденлар* бирикмаси ҳам ишора қилади. Демак, у иззат-икром билан кутиб олиниши лозим. Баён қилинаётган воқеада эса бунинг бутунлай акси ўз ифодасини топган. Бу ўринда шоир юз бераётган воқеликни бўлиши кутилган воқелик асосида тасвирлайди ҳамда мазкур ноҳақликка баҳо муносабати (ғазаби ва нафрати)ни кесатиш, яъни ирония орқали ифодалайди.

2-муаммоли вазият:

Сизникида тўй қилиб бўладими? Олқиндидай ҳовлингиз бор. Тўй бўлса, мана меникида бўлади. Э.Воҳидовнинг “Олтин девор” асаридан олинган

ушбу парчада келтирилган тасвирий ифодаларга муносабатингизни билдиринг.

1-вариант: Парчада *олқиндидай ҳовлингиз бор* деб кесатиш, киноя, пастга уриш маънолари ифодаланган. Демак, парчада киноя қўлланилган.

2-вариант: Бу гапда қўлланилган *олқинди сўзи қайта-қайта ишлатилавериб юпқа бўлиб кетган совун, совун қолдиги* луғавий маъносига эга бўлиб, ҳовлининг ҳажми ўхшатиш асосида *олқиндига* тенглаштирилган. Шоир бу ўринда *кичик ҳовли* бирикмаси ўрнига *олқиндидай ҳовли* бирикмасини қўллайди. Натижада нафақат ҳовлининг ҳажми тўғрисидаги, балки нутқ субъектининг салбий баҳоси асосида менсимаслик, пастга уриш каби муносабатлари юзага чиқади. Мазкур ўхшатиш орқали нутқда коннотативлик ҳосил қилинган.

3-вариант: *Сизникида тўй қилиб бўладими?* Риторик сўроқ гапдан фойдаланиб, сизникида тўй қилиб бўлмайди маъноси ифодаланган. *Олқиндидай ҳовлиси бор деб (олқинди сўзи қайта-қайта ишлатилавериб юпқа бўлиб кетган совун, совун қолдиги маъносига тенг)* бўрттирилган. Демак, шоир муболағадан фойдаланган.

4-вариант: *Олқиндидай ҳовлингиз бирикмасида ҳовли олқиндига (совун қолдиги маъносига тенг)* тенглаштирилган. Бунда Э.Воҳидов метафорадан фойдаланган, матннинг таъсир кучини оширган.

1-вариант: Парчада *олқиндидай ҳовлингиз бор* деб кесатиш, киноя, пастга уриш маънолари ифодаланган. Демак, парчада киноя қўлланилган.

2-вариант: Бу гапда қўлланилган *олқинди сўзи қайта-қайта ишлатилавериб юпқа бўлиб кетган совун, совун қолдиги* луғавий маъносига эга бўлиб, ҳовлининг ҳажми ўхшатиш асосида *олқиндига* тенглаштирилган. Шоир бу ўринда *кичик ҳовли* бирикмаси ўрнига *олқиндидай ҳовли* бирикмасини қўллайди. Натижада нафақат ҳовлининг ҳажми тўғрисидаги, балки нутқ субъектининг салбий баҳоси асосида менсимаслик, пастга уриш каби муносабатлари юзага чиқади. Мазкур ўхшатиш орқали нутқда коннотативлик ҳосил қилинган.

3-вариант: *Сизникида тўй қилиб бўладими?* Риторик сўроқ гапдан фойдаланиб, сизникида тўй қилиб бўлмайди маъноси ифодаланган. *Олқиндидай ҳовлиси бор деб (олқинди сўзи қайта-қайта ишлатилавериб юпқа бўлиб кетган совун, совун қолдиги маъносига тенг)* бўрттирилган. Демак, шоир муболағадан фойдаланган.

4-вариант: *Олқиндидай ҳовлингиз бирикмасида ҳовли олқиндига (совун қолдиги маъносига тенг)* тенглаштирилган. Бунда Э.Воҳидов метафорадан фойдаланган, матннинг таъсир кучини оширган.

3-муаммоли вазият:

*Бошлигинг кўнглини бил сен,
Кетма пинжидан нари,*

Пайтини топсанг мабодо,

Бирга юзта-юзта қил.

Э.Воҳидовнинг “Насиҳат” шеърідан олинган ушбу парчада келтирилган юзта-юзта қил бирикмасига қандай тушунтирасиз?

1-вариант: Бу мисрадаги *юзта-юзта қил* бирикмаси пулнинг қийматини ифодалаяпти. Бошлиқнинг кўнглини топиб, кўп даромад орттириш маъносида берилган.

2-вариант: Маълумки, сўзлашув нутқида спиртли ичимлик *юз грамм* номи билан кўчма маънода ишлатилади. Бу ўринда ҳажми ифодаловчи *юзта-юзта* сўзининг қўлланиши (*грамм* сўзи тушиб қолган) ичимликни оз-оздан ичиш кераклигига ишорани англатади. Бундай сўзни қўлловчи кишиларнинг, одатда, оз-оздан, яъни *юзта-юзта қилиб ичиши* учрашувнинг тугаб қолмаслигини иташлари, шунингдек, дилдан суҳбатлашишларида қўл келади. Шоир сўзлашув жараёнидаги мазкур метонимик ифодани айна шу мақсадда, яъни дилдан дардлашиб олишга ундаш маъносида қўллайди.

3-вариант: Бу шеърій парчада *юзта-юзта қил* бирикмаси берилган. Бунда *грамм* сўзи эллипсисга учраган. Шеърнинг мазмунидан англашиладики, бошлиқнинг кўнглини топиш, пайти келса, бошлиққа хушомад қилиб, юз-юз грамдан ичимлик ичиш кераклиги айтилган. Демак, шоир эллипсисни қўллаган.

4-вариант: Бу мисрадаги *юзта-юзта қил* бирикмаси бошлиққа юз марта хушомад қил маъносида берилган. Шоир метонимиядан фойдаланган.

4-муаммоли вазият:

Қуйида берилган парчадаги тасвирий воситаларга муносабатингизни билдилинг.

Мен надоматларни унутганман. Мен мерос

Довламайман. Мен молпараст ҳам эмасман.

Лекин қани менинг етти маъдандан эритиб қўйилган

Дарвозам?

Жаҳоннинг бир мўъжизаси?

Олтин, темир, қурч, қалай, пўлат, мис, кумуш

Дарвозам?

Бибихоним дарвозаси?

Йўқолган дарвоза...

Ўғирланган дарвоза...

Танга қилиб майдаланган дарвоза... (И.Ғофуров)

1-вариант: Келтирилган мисолда дастлаб шахсий сифатлар босқичма-босқич кучайтириб тасвирланяпти. Кейин дарвоза билан боғлиқ сифатлар тасвирида пасаювчи градацияни кузатиш мумкин: *мўъжизавий дарвоза-олтин дарвоза-темир дарвоза-қурч дарвоза*. Ортидан дарвозанинг кимга тааллуқли эканлиги айтилади ва яна кўтарилувчи градациядан фойдаланиб дарвозанинг ғойиб

бўлиш сабаби ошкор қилинади: *дарвоза йўқолган- (аслида) ўғирланган-(ва) танга қилиб майдаланган.* Шоир градациянинг гўзал намунасидан фойдаланган.

2-вариант: Берилган парчада *мен* олмоши такрор қўлланиб анафорани ҳосил қилган. Эпитетлар уюшиб келган. (олтин, темир, қурч, қалай, мис, пўлат, кумуш дарвозам)

3-вариант: Ушбу парчада кетма-кет риторик сўроқ гаплар қўлланилган. *Лекин қани менинг етти маъдандан эритиб қўйилган Дарвозам?* риторик сўроқ гапи орқали менинг етти маъдандан эритиб қўйган дарвозам йўқ маъноси англашилган.

Таҳлил қилиш учун матнлар:

1-топшириқ. Қуйидаги шеърий парчаларда қўлланган метафораларни таҳлил қилинг.

*Муҳаббат отабини
Ҳеч қачон дўзахга тенг қилмам,
Нечунким, менга нурли –
Талъатинг жаннат билан тенгдур* (Э.Воҳидов)

*Ошиқ ўлдинг, эй кўнгил,
Ғам лашкардан қўрқмагил,
Бари чопқу олдда, Эркин,
Не учун ваҳм айладинг?* (Э.Воҳидов)

*Истадим сайр айламоқни
Мен газал бўстонида
Кулмангиз, не бор, сенга деб
Мир Алишер ёнида.* (Э.Воҳидов)

2-топшириқ. Қуйидаги шеърий парчаларда қўлланган метонимияларни таҳлил қилинг.

*Беқадр бўлса, наҳот,
Тиллардаги тароват!
Йўқолди бу кун, ҳайҳот,
Қабрларда ҳаловат!* («Она тилим ўлмайдим»)

*Эл борки, уфқнинг ҳар тўрт ёғида
Эгни бутун бўлди шу миллионлардан.* (Э.Воҳидов)

Букун меҳмон бўлиб чўнг санъат келди,

Том-том китоб келди, шеърият келди. (Э.Воҳидов)

3-топшириқ. Қуйидаги шеърий парчада қўлланган иронияни аниқланг.

*Ёзу қиш далада «жавлон урамиз» –
Сенинг сўзинг билан айтганда...
Далада чанг ютиш «жавлон уриш»мас,
Бизлар ишляпмиз.
Бу – меҳнат, холос.*

Садоқат

*Хотин дер: Қўрқаман, бир замон эрим
Деган: – Эгри юрсанг жонинг оламан.
Ўттиз йил яшадик ўшандан бери,
Ҳар кун бир ўлимдан омон қоламан. (Э.Воҳидов)*

4-топшириқ. Берилган шеърдаги ўхшатиш воситаларини аниқланг.

*Шеър ёзар чоғидагидек ёнингиз,
Бунда дастурхонингиз–достонингиз.
Ўзингиз айланг товус янглиг хиром,
Шеърятдай тотли бўлсин бўлсин ҳар таом.
Ол яногингиз каби олма, анор,
Кўзларингиздек чарос боқсин хумор.
Эслатиб ҳам писталар хандонингиз,
Юзингиздек кулса ширмой нонингиз.
Бўлса бодомлар қабогингиз каби,
Ҳам мурабболар дудогингиз каби.
Лағмон эшиб тола-тола сочингиз,
Мисли ёйиб ташлагандай сочингиз.
Сочдаги баргакдайин кўк бодиринг,
Ҳам хино янглиг патинжон олдириг.
Тарвузу қовунни сероб қилиг,
Худди ошиқларни тилгандай тилиг. (Э.Воҳидов)*

12-МАВЗУ:НУТҚ МАДАНИЯТИ ВА НУТҚИЙ УСЛУБЛАР

Амалий машғулотнинг таълимий мақсади: Нутқ маданиятида нутқ услубларининг аҳамияти ҳақида талабаларда билим, кўникма, малакани шакллантириш.

Амалий машғулотнинг тарбиявий мақсади: Талабаларда инсон камолотида муҳим аҳамият касб этувчи асарлар мисолида билим,

кўникмаларни шакллантириш, аждодларга ҳурмат ва ватанга муҳаббат туйғусининг ошишига эришиш.

Амалий машғулотнинг ривожлантирувчи мақсади: Мавзунини ўрганиш орқали талабалар нутқини ривожлантириш, хотира қобилиятини кучайтириш, мустақил фикр юритиш ҳамда нутқнинг турли услубларида нутқ туза олиш малакасини ҳосил қилиш.

Ўқув фаолиятининг натижаси: Талабалар нутқ услубларининг аҳамияти ҳақида билим, кўникма ва малакага эга бўладилар.

1-топширик. “Ақлий ҳужум”. Матнларни таққослаб, уларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини аниқланг.

-вазият. Шоир Эркин Воҳидов ушбу шеърда нима демоқчи?

Гарчи шунча мағрур турса ҳам
Пиёлага эгилар чойнак.
Шундай экан манманлик нечун,
Кибру ҳаво нимага керак?
Камтарин бўл, ҳатто бир кадам
Ўтма ғурур остонасидан.
Пиёлани инсон шунинг-чун
Ўпар доим пешонасидан.

1-топширик: Шеърда **камтарлик** деган сўз ишлатилди. Шу сўзнинг **ассоциатив вариантыни топинг.**

2-топширик . “Калондимоғ”, “такаббур”, “камтар”, “манман” сўзларининг маъноларини изоҳланг.

3-топширик .*Такаббур* сўзининг синонимини топинг?

4-топширик . Қуйидаги матн қайси услубга хос ва шу услубга хос тил бирликларини аниқланг.

КАМТАРИНЛИК ФАЗИЛАТИ

Камтаринлик ҳаммага ҳам насиб этавермайдиган илоҳий неъматдир. Инсон камтарин бўлиб туғилмайди. Аммо болани ёшлигидан оддийликка, камтаринликка ўргатиш, тарбиялаш мумкин. Бу жараёнда ота-она, устоз-мураббийларнинг ибратлари муҳим аҳамият касб этади. Шу боис, ёшларга ҳар тамонлама ибрат бўлмоқ учун уларнинг атрофидаги муҳит соғлом, фазилатли, ёқимли бўлгани маъқул. Илм, одоб, мукамал тарбия билан тўйинган инсонда ўз-ўзидан камтаринлик вужудга келади. Камтарин одам ҳеч мактанмайди, ютуғини кўз-кўз қилиб ғурурланмайди, юксак ютуқларга эришса-да, шунчаки эл қатори вазифамизни адо этдик, деб қўя қолади.

Камтарин одам самимий, содда, камгап, хокисор бўлади. Шунинг учун бўлса керак, камтаринлик буюкликка яқин туради, дея бежиз айтишмайди донолар.

Гуруҳ бўлиб ишлаш. Лойиҳа ҳимояси.

Ўқитувчи ҳар бир гуруҳга топшириқ беради: Маълум бир жанр асосида публицистик услубда кичик бир матн тузиш. Лавҳа, репортаж, интервью ва эсселарнинг схемаларидан фойдаланишлари мумкинлиги айтилади.

- 1- гуруҳ “Қариликни донолик безатади, ёшликни - камтарлик” мавзусида лавҳа ёзади.
- 2-гуруҳ – “Камтар етар муродга, манман қолар уятга” мавзусида эссе ёзади.
- 3- гуруҳ – “Одамга энг яхши либос камтарликдир” мавзусида бўлиб ўтган анжумандан репортаж тайёрлайди.
- 4- гуруҳ – “Одам бўламан десанг, камтарликни одат қил” мавзусида гуруҳ талабаларидан интервью олади.

Саволлар:

1. Публицистик услуб қайси соҳада қўлланади?
 2. Бу услубнинг мақсади нима?
 3. Публицистик услубнинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
 4. Публицистик услубда ижод қилган машҳур кишиларни биласизми?
- 1-илова

Блиц-сўров савол ва жавоблари

<i>№</i>	<i>Савол</i>	<i>Жавоб</i>
1.	Публицистика нима?	Публицистика- лотинча «ижтимоий» сўзидан олинган. Публицистика кенг маънода ижтимоий-сиёсий ҳаёт масалаларини ёритадиган барча турдаги асарларни ўз ичига олади.
2.	Унинг неча кўриниши мавжуд?	Оғзаки ва ёзма
3.	Публицистик услубнинг мақсади нима?	Ижтимоий-сиёсий масалаларни кўтариб чиқиш, тарғиб қилиш ва кенг халқ оммасини ишонтириш ҳамда бу масалаларни ҳал этишга ундаш
4.	Публицистик услуб жанрлари қайсилар?	1. Газета – очерк, мақола, эссе, репортаж. 2. Телевидение – таҳлилий кўрсатув, информацион ахборот, диалог жонли эфир орқали. 3. Коммуникатив – пресс-конференция, "галстуксиз" учрашув, телемост. 4. Нотиқлик – дебатлар. 5. Реклама – эълон, плакат, шиор.

2-топшириқ. Ўқитувчининг нутқида турли хил услубларни қўллашни тасвирлайдиган (талабалар, ота-оналар, ҳамкасблар ва бошқалар билан ўқитувчининг алоқаларидаги турли (ўқув ва ўқувдан ташқари) вазиятларга мисоллар келтиринг.

3-топшириқ. «Ўзбек адабий тилининг вазифавий услубларининг белгилари»

Услуб Белгилари	Сўзлашув услуги	Китобий услуб			
		Расмий услуб	Илмий услуб	Публицистик услуб	Бадиий услуб
1. Қўлланиш доираси					
2. Вазифаси					
3. Асосий белгилари					
4. Тил бирликлари					
5. Жанрлари					

13-МАВЗУ: НУТҚ МАДАНИЯТИНИ ЭГАЛЛАШНИНГ УСУЛ ВА ЙЎЛЛАРИ. НУТҚДА ОҲАНГГА, ОВОЗГА, ТИНИШ БЕЛГИЛАРИГА ЭЪТИБОР БЕРИШ. ОММАВИЙ МАЪРУЗАЛАРДА НУТҚ МАДАНИЯТИГА ЭЪТИБОР.

Амалий машғулотнинг таълимий мақсади: Нутқ маданиятини эгаллашнинг усул ва йўллари, нутқ техникаси ва нутққа тайёргарлик кўриш ҳақида талабаларда билим, кўникма, малакани шакллантириш.

Амалий машғулотнинг тарбиявий мақсади: Талабаларда инсон камолотида муҳим аҳамият касб этувчи асарлар мисолида билим, кўникмаларни шакллантириш, аждодларга хурмат ва ватанга муҳаббат туйғусининг ошишига эришиш.

Амалий машғулотнинг ривожлантирувчи мақсади: Мавзунини ўрганиш орқали талабалар нутқини ривожлантириш, хотира қобилиятини кучайтириш, мустақил фикр юритиш ҳамда ўз фикрини эркин баён қила олиш малакасини ҳосил қилиш.

Ўқув фаолиятининг натижаси: Талабалар нутқ маданиятини эгаллашнинг усул ва йўллари, нутқ техникаси ва нутққа тайёргарлик кўриш ҳақида билим, кўникма ва малакага эга бўладилар.

1-вазият:

Нутқ маданияти асослари фанидан талабаларга нутқ тайёрлаш учун мавзулар берилди ва бу нутқни 20 кун ичида тайёрлаб, уни маъруза қилиш топширилди. 2 талаба бир жойда яшашарди. Уларнинг бири мавзуга доир адабиётларни йиғиш ва улар билан танишишни бошлади. Керакли ўринларни конспект қилиб ола бошлади. Дўсти ҳозирдан бунча китоб титкилашнинг ҳожати йўқлигини, мавзуга доир материалларни интернетдан олиб тақдимот қилиш мумкинлигини айтди. Тақдимот куни ҳам етиб келди. Материалларни тўплаб ўз мулоҳазаларини киритиб, матн устида машқ қилган талаба муваффақиятли маъруза қилди, дўсти эса...

Муаммо:1-талабанинг маърузаси нима сабабдан муваффақиятли чиқди?

1-вариант:

Нутққа, айниқса у муҳим бўлса, бир неча ҳафта олдин тайёргарлик кўришни бошлаш керак. Бу мавзунинг ичига киришга ёрдам беради, натижада уни ёдлашга ҳожат қолмайди. Нутқни машқ қилишдан олдин режа тузилади. Нутқни албатта машқ (репетиция) қилиш зарур. Нутқни бўлаклаб эмас, “бутун”ича машқ қилиш керак. Сўзлашни бошлаган бўлсангиз нимадир ёддан чиққан бўлса ҳам, ниманидир ўзгартирмоқчи бўлсангиз ҳам тўхтаманг. Эсдан чиққан ўринларни “ёдимдан кўтарилай дебди” дея қулай жойда киритиб кетиш мумкин. Аудитория буни яхши қабул қилади.

2-вариант:

Сизнинг мақсадингиз нутқингизнинг асосий ғоясини эслаб қолиш қолиш бўлиши керак. Нутққа пишиқ – пухта тайёрланадиган бўлса, нотикда эркин сўзлашиш қобилияти малакаси етарли даражада шакллантирилса, ортиқча ҳаяжонланиш бўлмайди; машқ давомида нотик аввало, ўзига яқин одамлар (дўсти, синфдоши, курсдоши...) олдида нутқ сўзлаб кўрса, ўзига ишонч ва қатъият кучаяди; ҳар бир нутқнинг бошланиши, ўртаси ва охири бўлади. Муҳими, охирини қандай тугатиш ёдингизда бўлсин; нотик ўзига ишонган, кўриниши дадил, жисмонан вазмин, ташқи кўриниши жозибали бўлмоғи лозим.

3-вариант:

Нутққа тайёргарлик кўриш уни қоғозга ёзиш, ёд олиш эмас, бу –

ўйлаш, эслаб қолиш ва уни саралаш, тартиб билан мавзуга мос тарзда жойлаштириб чиқишдир. Оғзаки маърузанинг тузилиши ўзига хос бўлиб, унинг қисмлари бутун маърузанинг асосий мағзини ташкил қилади. Бу композиция деб аталиб, у кириш, асосий қисм ва хулосадан иборат бўлади. Бу уч қисм бир-бири билан боғланган бўлиши нутқнинг муваффақиятли чиқишига сабаб бўлади. Энг асосий фикрни очиб бериш учун материални мантиқий изчилликда жойлаштириш композицияга қўйиладиган энг биринчи талаблардан бири ҳисобланади. Ҳар бир қисмнинг ўз мақсади бўлади ва булар қуйидагилардан иборат:

Кириш қисмининг мақсади:

- ўқитувчи аудиторияни ўзига жалб қилиши ва ишонтириш натижасида улар билан алоқа ўрнатиши;

-ўқувчиларни қизиқтириши;

-ўқувчиларни нутқни қабул қилишга тайёрлаши;

Асосий қисмнинг мақсади:

-ўқувчиларга янги хабарларни айтиш;

-олиб чиқилган масалаларнинг тўғрилигини исботлаш ҳамда тушунтириш;

-ўқувчиларни керакли хулосалар чиқаришга тайёрлаб олиб бориш.

Хулоса қисмининг мақсади:

-айтилганларни умумлаштириш;

-кўриб чиқилган масалаларнинг такрорланиши ва ёдда сақлаб қолинишига шароит яратиш;

-нутқнинг ишончли чиқишига қўшимча аргументларни келтириш;

-ўқувчиларни ундаш ва у ёки бу масаларни ҳал қилишга чақириш.

1-топшириқ. 3 кишидан иборат гуруҳ тузилади.

Биринчи талаба “нутқ техникаси” мавзуси бўйича назарий материалдан бир масалани гапириб беради.

2-талаба нотиқнинг нафас олиши, овозининг кучи жарангдорлиги, чидамлилиги, тембри, дикцияси ва ритмини кузатади ва таҳлил қилади.

3-талаба сўзловчининг модуляциясига эътибор бериб, унинг овозига образли характеристика беради. Масалан: маза-таъмга нисбатлаш (овози хушбўй олма хидига ўхшайди), кўриш характеристикаси (пушти рангга ўхшайди), эшитиш характеристикаси (қўнғироқнинг овозига ўхшайди), сезиш характеристикаси (ипакка ўхшайди).

Кейин роллар билан алмшадилар ва шу тарзда мавзу мустаҳкамланади.

2-топшириқ.Сўзга чиқувчининг (нотик, суҳандон, шарҳловчи) нутқини баҳоланг. Машқ қилиш учун баҳолаш варақларини тайёрлаб қўйиш зарур (бутун бир дастур учун 21 та варақ керак бўлади):

№	Асосий саволлар	Баҳо
1.	Нутқнинг мазмундорлиги - асосий фикрнинг мавжудлиги -ахборот далилларининг муҳимлиги - ахборотнинг янгилиги	1 2 3 4 5 6 7 8 9 1 2 3 1 2 3 1 2 3
2.	Нутқнинг тушунарлилиги - нутқнинг мантиқийлиги -аудиторияни ҳисобга олиш - тилнинг аниқ ва равшанлиги	1 2 3 4 5 6 7 8 9 1 2 3 1 2 3 1 2 3
3.	Нутқнинг ифодалилиги - сўзларда урғунинг тўғрилиги ва оҳанг - луғатнинг бой ёки саёзлиги - образлилик	1 2 3 4 5 6 7 8 9 1 2 3 1 2 3 1 2 3

Баҳолаш уч асосий параметр бўйича олиб борилади (мазмунлилик, нутқнинг тушунарлилиги ва ифодалилиги), уларнинг ҳар бири уч таркибий қисмлардан кўшилади. Масалан, сўзга чиққанда асосий фикр кузатилса (3 балл), муҳим далиллар берилса (3 балл) ва у янгилиги билан ажралиб турса (3 балл), у ҳолда ушбу иштирок мазмунийлик жиҳатидан 9 балга баҳоланади. Агар ушбу таркибий қисмларнинг ифодалилики даражаси унчалик ёрқин бўлмаса, у ҳолда улар 1 ва 2 балдан баҳоланади. Сўзга чиқишнинг максимал умумий баҳоси 10 балл.

Дастлаб монологик нутқни, сўнгра диалогик нутқни олиш мақсадга мувофиқдир. Диалогни баҳолашда мувофиқ баллар икки суҳбатдошга ҳам кўйилади.

Блиц-сўров савол ва жавоблари

№	Савол	Жавоб
1.	Нутққа тайёргарлик кўриш тартибини биласизми?	Материал тўплаш ва саралаш, режа тузиш, кириш, асосий қисм, кейин хулоса қисмини тайёрлаш, машқ қилиш

2.	<p>Цицероннинг нутққа тайёргарлик кўриш йўриқларининг кластерини чизинг.</p>	
3.	<p>Диққатни ушлаб турувчи қайси усулларни биласиз?</p>	<p>диққат қилишни талаб этиш; савол билан мурожаат қилиш; нутқдан тўхтаб пауза қилиш; риторик сўроқ; бадий адабиётдан мисоллар келтириш, мақоллар, иборалар ва юмордан фойдаланиш.</p>

Тавсия этилган адабиётлар рўйхати

Асосий адабиётлар:

1. Қўнғуров Р. ва бошқалар. Нутқ маданияти ва услубият асослари. - Тошкент, 1992.
2. Бегматов Э., ва бошқалар. Адабий норма ва нутқ маданияти. -Тошкент, 1973.
3. Носиров П. Ўзбек нутқ маданияти//Ўқув қўлланма. –Т.:ЎАЖБНТ, 2004.
4. Султонсаидова С., Ў.Шарипова. Ўзбек тили стилистикаси.//Ўқув қўлланма. –Т., 2009.
5. Жиянова Н., Мўминова О., Максумова С. Нутқ маданияти. 1ва 2-китоб. –Тошкент:Наврўз, 2016.

Қўшимча адабиётлар:

1. Бегматов Э. ва бошқалар. Адабий норма ва нутқ маданияти. -Т.: Фан, 1973.

2. Иномхўжаев С. Нотиклик санъати асослари. -Тошкент, 1982.
3. Алишер Навоий. “Маҳбуб ул-қулуб”. –Т., Фан, 1982.
4. Ўринбоев Б. Нотиклик маҳорати. –Т., Ўқитувчи, 1984.
5. Кайковус. Қобуснома. –Т., Мерос, 1992.
6. Жумахўжа Н. Истиклол ва она тилимиз. –Т.: Ўқитувчи, 1992.
7. Қудратов Т. Нутқ маданияти асослари. - Тошкент: Ўқитувчи, 1993.
8. Сафаев Н., Ғаффоров Б. Муомала сирлари.- Т.: Наврўз, 1992.
9. Каримов И.А. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. - Т.: Шарқ, 1998.
10. Маҳмудов Н. Тил. -Тошкент: Ёзувчи, 1998.
11. Нусратилла Жумахўжа ўғли. Истиклол ва она тилимиз. –Тошкент: “Шарқ”, 1998.
12. Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М., Умурқулов Б. Ўзбек нутқи маданияти очерклари. -Тошкент: 1998, 31-бет.
13. Жуманиёзов Р., Салимов С. Ғоявий тарбияда нотиклик санъати. -Тошкент, 2002.
14. Ортиқов А. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. -Тошкент, 2002.
15. Шарафиддинов О. Довондаги ўйлар. -Т.: Маънавият, 2004. 269-б.
16. Бекмирзаев Н. Нотиклик асослари. –Т.: Фан, 2006.
17. Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. –Т.: Алишер Навоий номидаги миллий кутубхона, 2007.
18. Р.Расулов, Қ.Мўйдинов. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. - Тошкент, 2009.
19. Расулов Р., К.Гаюбова, Қ.Мўйдинов. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати, -Тошкент, 2011.

Хорижий адабиётлар:

1. Гаспаров М.Л. Цицерон и античная риторика. –М.:Наука, 1972.
2. Кьера Э. Они писали на глине. -Москва: Наука, 1984.
3. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. –М.:Прогресс, 1985.
4. Крамер С.Н. История начинается в Шумере. -Москва: Наука, 1991.
5. Alex Moore. Teaching and Learning: Pedagogy, curriculum and culture. -London and New York 2012.
6. Десяева Н.Д., Лебедева Т.А., Ассуирова Л.В. Культура речи педагога.- М., 2003.
7. Введенская Л.А., Позлова Л.Г., Кашаева Е.Ю. Русский язык и культура речи: Учебное пособие для вузов. -Ростов на Дону., 2008.
8. Дейл Карнеги. Эътироф баҳоси. -Тошкент: Насаф, 2009.
9. Дейл Карнеги. Бевоталиқдан халос бўлиш ва янги ҳаёт бошлаш сирлари. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010.
10. Дейл Карнеги. Яхши таассурот қолдириш усули. –Тошкент: Юрист-медиа маркази, 2010.

Интернет ва ЗиёНет сайтлари:

- <http://gov.uz/>
- <http://www.ziynet.uz/>
- <http://www.connect.uz/>

<http://www.uzsci.net/>
<http://www.edu.uz/>
<http://www.pedagog.uz/>

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАШҒУЛОТЛАРИ

К И Р И Ш

“Нутқ маданияти” фани бўйича талабанинг мустақил таълими шу фанни ўрганиш жараёнининг таркибий қисми бўлиб, услубий ва ахборот ресурслари билан тўла таъминланган ҳолда олиб борилади.

Талабалар аудитория машғулотларида профессор-ўқитувчиларнинг мавзу бўйича маърузасини, амалий машғулотларда эса ҳамкорликда ҳар бир мавзу юзасидан баҳс-мунозаралар олиб боради. Аудиториядан ташқарида талаба дарсларга тайёрланади, нутқ ўстириш бўйича турли материаллар билан танишади. Шунингдек, айрим мавзуларни кенгроқ ўрганиш мақсадида қўшимча адабиётларни ўқиб рефератлар ҳамда тақдимотлар тайёрлайди ва эркин фикр беришга ҳаракат қилади. Мустақил таълим натижалари рейтинг тизими асосида баҳоланади.

Мустақил таълим мавзуси бўйича уйга берилган топшириқларни бажариш учун қўшимча дарслик ва адабиётлардан фойдаланади. Янги мавзунини мустақил ўрганиш, керакли маълумотларни излаш ва улардан фойдаланган ҳолда тайёрлайди. Шунингдек, интернет тармоқларидан фойдаланиб маълумотлар тўплаш ва илмий изланишлар олиб бориш, илмий тўғарак доирасида ёки мустақил равишда илмий манбалардан фойдаланиб илмий мақола ва маърузалар тайёрлаш каби топшириқлар асосида талабалар дарсда олган билимларини чуқурлаштиради. Мустақил таълимнинг асосий вазифаси талабаларнинг соф адабий тилда эркин фикрлаши ва ижодий қобилиятини шакллантиришдан иборат. Шунинг учун ҳам мустақил таълимсиз ўқув фаолияти самарали бўлиши мумкин эмас.

Уй вазифаларини текшириш ва баҳолаш амалий машғулот олиб боровчи ўқитувчи томонидан ҳар дарсда амалга оширилади. Бу фан бўйича талабаларнинг тўғри, аниқ ва адабий тил меъёрларига амал қилган ҳолда эркин фикрлашлари инобатга олинади.

ТАЛАБАЛАР МУСТАҚИЛ ИШИНИНГ ТАШКИЛИЙ ШАКЛЛАРИ

“Нутқ маданияти” фани бўйича мустақил таълим реферат, уй вазифаси, тақдирот каби шакллардан иборат. Фан бўйича мустақил таълимни амалга оширишда қуйидаги шакллардан фойдаланиш мумкин:

- айрим мавзуларни ўқув адабиётлар ёрдамида мустақил ўзлаштириш;
- берилган мавзу бўйича реферат тайёрлаш;
- амалий машғулотлар ёки семинараларга тайёргарлик кўриш;
- назарий билимларини амалиётда қўллаш;
- берилган мавзу юзасидан илмий ёки публицистик мақола тайёрлаш;
- мавзу бўйича уйга берилган топшириқларни бажариш;
- мавзу бўйича слайдлар, тақдиротлар тайёрлаш.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМНИНГ АСОСИЙ ВАЗИФАЛАРИ

Талабаларнинг мустақил таълимида кўзда тутилган асосий вазифалар қуйидагилар:

- олган билимларини чуқурлаштириш ва эркин фикр доирасини кенгайтириш;
- эркин ижодий фаолиятга қизиқишини шакллантириш;
- оғзаки фикр ифодалаш усулларини эгаллаш;
- тушунган ҳолда эркин фикрлаш қобилиятини ривожлантириш;
- мустақил ва аниқ хулосалар чиқариш кўникмаларини шакллантириш;
- эркин мулоқотга кириша олиш кўникмаларини ривожлантириш.

ТАЛАБАЛАР МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМИНИ САМАРАЛИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Талабалар мустақил таълимини самарали ташкил этиш учун:

- талабалар мустақил ишининг барча шаклларини ташкил этишга тизимли ёндашиш;
- талабалар мустақил ишининг барча турларини мувофиқлаштириш ва узвийлаштириш;
- талабалар мустақил ишининг бажарилиши сифати устидан қатъий назорат ўрнатиш;

- талабалар мустақил ишини ташкил этиш ва назорат қилишнинг асосий шакллари яратиш ва такомиллаштириб бориш.

ТАЛАБАЛАР МУСТАҚИЛ ИШИНИ НАЗОРАТ ҚИЛИШ

ТАРТИБИ

“Нутқ маданияти” фани бўйича талабалар мустақил ишини назорат қилиш қуйидаги тартибда бўлади:

- Талабалар мустақил ишини назорат қилиб бориш олдиндан тузилиб, кафедра муҳокамасидан ўтказилган ва тасдиқланган ҳолда амалга оширилади.
- Талабаларнинг мустақил иши бўйича маслаҳат соатлари мустақил таълим учун йўлга қўйилган ва кафедрада юритиладиган журналларда алоҳида қайд этиб борилади.
- Талабаларнинг мустақил ишини назорат қилиш шу фан бўйича ўқув машғулотларини олиб борадиган профессор-ўқитувчилар томонидан амалга оширилади.
- Фан бўйича талабанинг мустақил таълим бўйича тайёрлаган мустақил иши фанга ажратилган мустақил таълим соатига нисбатан баҳоланади ва натижаси умумий рейтингда акс эттирилади.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМНИ АМАЛГА ОШИРИШ БЎЙИЧА ФАН

ЎҚИТУВЧИСИНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

“Нутқ маданияти” фани бўйича мустақил таълимни ташкил этиш ва назорат қилишда ўқитувчининг вазифаси қуйидагилардан иборат:

- талабага мустақил таълим мавзусига тегишли материалларни тўплашда амалий ёрдам кўрсатиш;
- талаба томонидан мустақил таълим бўйича берилган мавзуни режа асосида бажарилишини назорат қилиш;
- берилган мавзу бўйича дарсликлар, ўқув қўлланмалар, илмий мақолалар билан танишиб чиқиши бўйича топшириқлар бериб бориш;
- талабанинг мустақил мавзуси бўйича асосий ва қўшимча адабиётларни тавсия этиш;

- мустақил иши бўйича ўзи раҳбарлик қилаётган талабалар билан жадвал асосида маслаҳатлар ўтказиш;
- мустақил таълимнинг бажарилиши бўйича ахборотлар бериб бориш;
- мустақил иш натижаларини баҳолаш.

ТАЛАБА МУСТАҚИЛ ИШИНИ БАҲОЛАШ ТАРТИБИ

“Нутқ маданияти” фани бўйича талабанинг мустақил ишига қўйиладиган баҳо фан хусусиятидан келиб чиққан ҳолда қуйидагича белгиланади:

- Мустақил таълим бўйича баҳолаш мезони кафедра муҳокамасидан ўтказилади ва белгилаб берилади.
- Мустақил ишларни баҳолаш мезонлари талабаларга ўқув йили бошида ўқув-услубий материаллар билан биргаликда тарқатилади.
- Талабаларнинг мустақил иши фан бўйича ўқитаётган ўқитувчи томонидан рўйхатга олинади, ўқув йили давомида сақланади ва рейтинг шаклида амалга оширилади.
- Юқори даражада баҳоланган талабаларнинг мустақил ишлари кафедра томонидан муҳокама қилиниб, газета ва журналларда ёки ижодкор талабаларнинг “Изланиш ва ижод” тўпламларида чоп этирилади.

“Нутқ маданияти” фанидан талабалар мустақил ишини ташкил этиш ва назорат қилиш шакллари

“Нутқ маданияти” фани бўйича мустақил ишларни қуйидаги шакллари мавжуд:

Мавзуни мустақил ўзлаштириш

Фаннинг хусусиятидан келиб чиққан ҳолда, талабаларнинг билим даражаси ва қобилиятига қараб ишчи ўқув дастурига киритилган мустақил таълим мавзулари талабаларга ўзлаштиришлари учун вазифа сифатида топширилади. Талабаларга берилган мавзуларда таянч тушунчалар, очиб беришга қаратилган қўшимча ва асосий адабиётлар ва саволлар берилади.

Мавзуни ёритиш жараёнида талабалар мустақил равишда берилган ўқув адабиётлар билан танишадилар, керакли манбаларни конспект

қиладилар, берилган саволларга жавоб берадилар. Зарурият туғилганда ўқитувчидан йўл-йўриқ ва қўшимча тавсиялар оладилар.

Мустақил мавзу учун тайёрланган мавзу кафедрада ёки талабалар ўртасида муҳокама учун қўйилади. Бунда талабанинг эркин ижодий қарашлари, нутқ фаолияти, фикр ифодаси инобатга олинади. Ўз фикрини соф адабий тилда ифодалаш қобилияти, эркин ёндашиш хусусияти назарда тутилади.

Реферат тайёрлаш

Талабанинг қобилияти ва билим даражасини инобатга олган ҳолда бирор мавзу берилади. Бунда талаба олган мавзуси бўйича асосий адабиётлардан ташқари қўшимча адабиётлар билан танишади ва мавзусига мос матнларни тўплаб реферат ёзади. Реферат тайёрлаш жараёнида ўқитувчидан маслаҳат олади. Фаннинг хусусиятидан келиб чиққан ҳолда, ёзган рефератини дарс жараёнида ўз фикри асосида оғзаки ёритиб беради. Бунда талабанинг соф адабий тилда эркин фикр ифодалашини инобатга олинади.

Кўргазмали воситалар (тақдимотлар) тайёрлаш

“Нутқ маданияти” фани бўйича тайёрланган мустақил таълим мавзуларининг асосий қисми тақдимотга асосланади. Чунки фаннинг мақсадидан келиб чиққан ҳолда мавзулар талабанинг эркин фикр ифодалашига қаратилган. Талаба ўз қобилияти ва қизиқишларидан келиб чиққан ҳолда ўқитувчи томонидан тайёрланган мавзулардан бирин танлаб олади ва кўргазмали слайдлар асосида тақдимот шаклида мавзусини ёритиб беради.

Илмий, публицистик мақолалар тайёрлаш

“Нутқ маданияти” фани бўйича тайёрланган мустақил таълим мавзусида талабани илмий мақола ёзишга йўналтириш ҳам кўзда тутилган. Талаба мустақил таълим бўйича олган мавзуси бўйича илмий ёки публицистик мақола ҳам ёзиши мумкин. Бунда ўқитувчи назоратчи ролини ўтайди. Талабани илмий ва публицистик мақола ёзишга йўналтиради. Талаба

мустақил таълим мавзуси бўйича тўплаган матнига қараб илмий ёки публицистик мақола ёзади.

1-мавзу: Халқ оғзаки ижодида нутқ одоби масалалари

Савол ва топшириқлар:

1. Халқ оғзаки ижоди деганда нимани тушунасиз?
2. Халқ оғзаки ижодининг қандай турларини биласиз?
3. Халқ оғзаки ижоди намуналарида учрайдиган нутқ одоби тушунчасига мисоллар келтира оласизми?
4. Нутқ одоби тушунчасига нималар киради?

Талаба бажариши керак бўлган ишлар:

Халқ оғзаки ижоди намуналаридан нутқ одоби тушунчаси бўйича мисоллар йиғади ва уларни нутқи орқали ифодалаб бериш назарда тутилади. Шунингдек, халқ оғзаки ижодининг турлари ва уларда халқ қарашларининг ўзига хос томонларини таҳлил этиш кўзда тутилади.

2-мавзу: Тилга меъёрлар зарурми?

Савол ва топшириқлар:

1. Адабий тил меъёрлари нима?
2. Нутқда адабий тил меъёрларининг қайси турлари кўп қўлланади?
3. Услубий меъёрларни билмасдан туриб нутқ тузиш мумкинми?

Талаба бажариши керак бўлган ишлар:

1. Барча нутқ услублари, нутқнинг коммуникатив сифатлари, адабий тил меъёрлари ҳақида тушунчага эга бўлиш.
2. Уларнинг ҳар бирига берилган таърифларни ўзлаштирган бўлиши керак.
3. ОАВ тилидаги услубий хатоликлар бўйича материаллар тўплаш.
4. Ушбу мавзуда эссе ёзиш.

3-мавзу: Кайковуснинг “Қобуснома” асаридаги суҳандонлик хусусида

Савол ва топшириқлар:

1. Кайковус ким, унинг бизгача қандай асари етиб келган? Шулар ҳақида маълумот беринг?
2. Кайковуснинг “Қобуснома” асари қандай асар ҳисобланади?
3. Кайковус ўз асарининг қайси бобида суҳандонлик хусусида фикр юритади?
4. “Қобуснома” асарининг асосий мазмуни нималардан иборатлиги ҳақида маълумот беринг?
5. “Қобуснома” да нутққа қўйиладиган талабларни ёритиб бериш.

Талаба бажариши керак бўлган ишлар:

- 1.Кайковус ва унинг асари ҳақидаги назарий маълумотларга эга бўлиш.
- 2."Қобуснома" асарининг моҳиятини теран англаб етиши.
- 3.Кайковуснинг суҳандонлик хусусидаги фикрларини билиб олиши.
- 4.Суҳандонликнинг шартларини ўз билимлари нуқтаи назаридан билиб олишлари ва фикр ифодалашлари.
- 5."Қобуснома" асари кимга бағишланган ва қандай маслаҳатлар берилганлиги ҳақида билиб олиши.

4-мавзу: Нотиқлик санъати турлари

Савол ва топшириқлар:

- 1.Нотиқлик санъати турлари нечта?
- 2.Ҳар бир нутқ кўринишини изоҳланг.
- 3.Нотиқликнинг бир кўринишига 5-10 дақиқалик тақдимот тайёрлаш.

Талаба бажариши керак бўлган ишлар:

Талаба нотиқликнинг бир кўриниши бўйича мавзу танлаб уни омма олдида тақдим қилади. Нутқда нутқнинг коммуникатив сифатларига амал қилиши ва шу кўринишга мувофиқ келадиган услубда сўзлаши лозим.

5-мавзу:Д. Карнегининг нотиқлик ҳақидаги қарашлари

Савол ва топшириқлар:

- 1.Д.Карнеги ким ва унинг бизгача қандай асарлари етиб келганлиги ҳақида маълумот беринг.
- 2.Д.Карнеги асарларининг асосий мазмунини нима ташкил этиши ҳақида маълумот беринг.
- 3.Д.Карнегининг қайси асарларини ўқигансиз? Шулар ҳақида маълумот беринг, уларнинг фарқли ва ўзига хос томонларини аниқланг.
4. Д.Карнегининг асл нияти ва унинг фанга қўшган ҳиссаси нималарда кўринади? Шулар ҳақида маълумот беринг.

Талаба бажариши керак бўлган ишлар:

- 1.Д.Карнеги ва унинг асарлари ҳақидаги назарий билимларга эга бўлиши;
- 2.Д.Карнеги асарларида берилган мавзуларнинг нутқ одоби тушунчалари билан уйғунлигини ўзлаштириши;
- 3.Д.Карнеги асарларининг бошқа асарларда бўлмаган томонларини билиб олиши.
4. Д.Карнегининг тажрибаларидан ўз нутқи жараёнида фойдаланишга эришиши.

6-мавзу: “Кўча тили” ва унга муносабатингиз ҳамда уларни баргараф этиш йўллари

Савол ва топшириқлар:

1. Адабий тил меъёри ва “кўча тили” ҳақида маълумот бериш.
2. “Кўча тили”га ўз муносабатингизни билдиринг.
3. “Кўча тили”ни баргараф этиш йўллари бўйича ўз таклифларингизни беринг.

Талаба бажариши керак бўлган ишлар:

1. Талаба адабий тил меъёри ҳақидаги назарияларни ўзлаштирган бўлиши;
2. Ўз қарашлари орқали мулоқот юритишни билиши;
3. Ушбу мавзу бўйича материаллар тўплаши ва уни такдимот қилиб бериши
4. Такдимотда ўз таклифларини бериши лозим.

Асосий адабиётлар:

1. Қўнғуров Р. ва бошқалар. Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Тошкент, 1992.
2. Бегматов Э., ва бошқалар. Адабий норма ва нутқ маданияти. -Тошкент, 1973.
3. Носиров П. Ўзбек нутқ маданияти//Ўқув қўлланма. –Т.:ЎАЖБНТ, 2004.
4. Султонсаидова С., Ў.Шарипова. Ўзбек тили стилистикаси.//Ўқув қўлланма. –Т., 2009.
5. Жиянова Н., Мўминова О., Максумова С. Нутқ маданияти. 1 ва 2-китоб. – Тошкент:Наврўз, 2016.

Қўшимча адабиётлар:

1. Аҳмедов А. Нотиклик санъати. –Т., Ўзбекистон, 1967.
2. Алимухамедов А. Антик адабиёт тарихи. –Т., Ўқитувчи, 1969.
3. Жалилов Ҳ. Нотиклик санъати. –Т., Ўзбекистон, 1976.
4. Иномхўжаев С. Нотиклик санъати асослари. –Т., Ўқитувчи, 1982.
5. Алишер Навоий. “Махбуб ул-қулуб”. –Т., Фан, 1982.
6. Ўринбоев Б. Нотиклик маҳорати. –Т., Ўқитувчи, 1984.
7. Кайковус. Қобуснома. –Т., Мерос, 1992.
8. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари.- Т.: Ўқитувчи, 1992.
9. Қудратов Т. Нутқ маданияти асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1993.
10. Сафаев Н., Гаффаров Б. Муомала сирлари.- Т.: Наврўз, 1992.
11. Сиддиқ Мўмин. Сўзлашиш санъати.- Фарғона, 1997.
12. Каримов И.А. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. - Т.: Шарқ, 1998.
13. Ортиқов А. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. –Т., 2002.

Ортиқов А., Ортиқов А. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати.- Тошкент, 2002.

14. Бекмирзаев Н. Нотиклик асослари. –Т.: Фан, 2006.

15. Султонсаидова С., Шарипова Ў. Ўзбек тили стилистикаси. Т.: Юрист – медиа, 2007.

16. Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. –Т.: Алишер Навоий номидаги миллий кутубхона, 2007.

17. Расулов Р., Мўйдинов Қ. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. –Т.: Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети, 2009.

18. Расулов Р., Гаюбова К., Мўйдинов Қ. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. –Т., 2011.

Интернет ва ЗиёНет сайтлари:

1. www.tdpu.uz
2. www.pedagog.uz
3. www.Ziyonet.uz
4. www.edu.uz
5. tdpu-INTRANET.Ped
6. www.nutq.intal.uz

ГЛОССАРИЙ

Термин	Ўзбек тилидаги изоҳи	Рус тилидаги изоҳи	Инглиз тилидаги изоҳи
Адабий норма	тил бирликларидан мақсадга мувофиқлини танлаш	Литературная норма – совокупность наиболее устойчивых традиционных реализаций языковой системы, отобранных и закреплённых в процессе общественной коммуникации	A literary norm is totality of the most steady traditional realization of the language system is selected and envisaged in the process of public communication
Бадиҳағўй	Сўзга чечан кишиларнинг шеърини йўсинда бирданига сўз, шеър ёки қўшиқ айтиши	Импровизатор – Оратор, сочиняющий стихи или песни экспромтом, импровизатор.	An improvisator is Speaker, writing verses or songs off-hand, improviser.
Варваризм	ноўрин қўлланган чет сўз.	Варваризм (от греч. βάρβαρος — чужеземный)	Barbarism - (from греч. βάρβαρος - outlandish)

Ваъз	даъват, хитоб.	Ваъз - проповед	
Воиз	исломда одамларни эзгуликка ва яхшиликка чакирувчи, жамоат олдида нутк сўзловчи шахс	Воиз – проповедник, оратор.	
Вульгаризм		Вульгаризм - (от лат. vulgaris — простой, обыкновенный)	Vulgarism - (from lats. vulgaris - simple, usual)
Диалектизм	шевага оид бирлик	Диалектизм – (от греч. <i>diAlektos</i> - разговор, говор, наречие) - устный некодифицированный вариант национального языка, употребляемый в качестве общения лицами, связанными тесной территориальной, социальной или профессиональной общностью.	A dialecticism is Dialect (from греч. <i>diAlektos</i> is conversation, manner of speaking, adverb) - verbal unindicated variant of national language, used as communication by the persons bound by close territorial, social or professional community
Жаргон	ижтимой шева, маълум ижтимой гурух нутқиға хос бирликлар	Жаргон – (франц. jargon) — разновидность речи, используемой преимущественно в устном общении отдельной относительно устойчивой социальной группой, объединяющей людей по признаку профессии (жаргон программистов), положения в обществе (жаргон русского дворянства в 19 в.), интересов (жаргон филателистов) или возраста (молодёжный жаргон)	Jargon - (франц. jargon) is a variety of the speech, used mainly in verbal communication by separate relatively steady task force, uniting people on the sign of profession (jargon of programmers), position in society (jargon of the Russian nobility in 19 century), interests (jargon of philatelists) or age (youth jargon).
Канцеляризм	турғун бирликлар, расмий услубга хос бўлган нутқий штамплар	Канцеляризм – слова, устойчивые словосочетания, грамматические формы и конструкции, употребление которых в литературном языке закреплено традицией за официально- деловым стилем, особенно за канцелярско-деловым подстилем.	Konstant words, set expressions, grammatical forms and constructions, the wich is used in a literary language is envisaged by tradition after officially- business style, especially after

			formal substyle.
Логограф	қадимда нутқ матнини тузиб берувчи шахс	Логограф – в прошлом лицо, написавший текст речи.	Logograf – last person who wrote the text of the speech
Маданий нутқ	адабий меъёрларга риоя қилиб тузилган нутқ	Культура речи – соблюдение литературных норм, воспринимаемых говорящими и пишущими в качестве «идеала» или общепринятого и традиционно охраняемого обычая, образца.	Cultural - correctness of speech, i. e. observance of the literary norms, perceived by talking and writing as a "ideal" or generally accepted and traditionally guarded custom, standard, and speech mastery
Маддох	бирор шахс ёки нарса, воқеа- ходисани мадх этувчи		
Нутқ	сўзловчи ёки ёзувчи томонидан ҳосил қилинган матннинг ташқи шаклий кўриниши	Речь – конкретное говорение, протекающее во времени и облечённое в звуковую (включая внутреннее проговаривание) или письменную форму.	Speech - certain talking a leak in time and invested in a voice (including the internal saying of) or writing form
Нутқ маданияти	адабий тил меъёрларига риоя қилган ҳолда тўғри, чиройли ва ўринли сўзлаш; тилдан мақсадга мувофиқ фойдаланиш кўникма ва малакалари жами	Речевой этикет - система правил речевого поведения в стандартных ситуациях (приветствие, прощание в официальной и неофициальной обстановке, представление, светская беседа и т. п.).	Speech etiquette is the system of rules of speech behavior in standard situations (greeting, farewell in an official and unofficial situation, presentation, society onversation and i. e.)
Нутқнинг аниқлиги	сўзнинг тилдаги маъноси ва ўзи ифодалаган нарсага қатъий мос келиши билан ўлчанадиган коммуникатив сифат	Точность речи (смысловая точность) - употребление слов в соответствии с их лексическим значением (<i>семантикой</i>) и сочетаемостью.	Exactness of speech (semantic exactness) is the use of words in accordance with their lexical value (by semantics) and compatibility
Нутқнинг бойлиги		Богатство речи - это ее лексико-фразеологическое, грамматическое и интонационно-фонетическое разнообразие; это отсутствие в речи неоправданных повторов одних и тех же слов, выражений и однотипных синтаксических конструкций.	Richness of speech are this her lexico- phraseological, grammatical and intonation-phonetic variety; this absence is in speech of unjustified repetitions of the same words, expressions and

			of the same type phrases
Нутқнинг ифодалилиги	таъсирчанлик деб ҳам айтилади, нутқнинг тингловчи ёки ўқувчи эътиборини жалб қила олиши билан белгиланадиган коммуникатив сифат	Выразительность речи (экспрессивность) - это такие свойства формы речи, которые обеспечивают и поддерживают внимание и интерес читателей или слушателей.	Expressiveness of speech (expressivity) is such properties of form speeches that provide and support attention and interest of readers or listeners
Нутқнинг мантикийлиги	фикр ривожининг воқеалар ривожига қатъий мос ва мувофиқ келиши билан белгиланадиган коммуникатив сифат	Логичность речи - соответствие используемых речевых средств законам мышления.	Logic of speech is accordance of the used speech facilities to the thinking laws
Нутқнинг тозаллиги	нутқнинг адабий тилининг луғавий (лексик) меъёрларига ёт унсурлардан холи экани билан белгиланадиган коммуникатив сифат	Чистота речи - отсутствие в речи чуждых <i>современному литературному языку</i> элементов (диалектизмов, жаргонизмов, вульгаризмов, варваризмов, эвфемизмов, паразитизмов, архаизмов).	A purity of speech is absence in speech of alien to the modern literary language elements (dialects, in-words, vulgarisms, barbarism, euphemism, archaisms)
Нутқнинг тўғрилиги	нутқнинг адабий тилининг маълум вақтда қабул қилинган меъёрларига қатъий мувофиқлиги билан белгиланадиган коммуникатив сифат	Правильность речи - владение <i>нормами литературного языка</i> .	A correctness of speech is possession the norms of literary language.
Нутқнинг ўринлилиги	нутқнинг коммуникатив сифати. Сўзларни ўз ўрнида қўллай олиш кўникмаси билан белгиланади	Уместность речи - это владение <i>стилями литературного языка</i> ; это умение в зависимости от цели, темы, ситуации, жанра речи избрать необходимый стиль общения.	An appropriateness of speech is this possession styles of literary language; this ability depending on an aim, theme, situation, genre of speech to choose necessary style of communication

Паразит сўзлар	нутқда вазифа бажармайдиган, ортиқча сўзлар	Паразитизмы (слова-паразиты) - слова и выражения, используемые для заполнения пауз в речи и не несущие никакой смысловой нагрузки (<i>как бы, ну, вот, значит, понимаешь, так сказать</i> и т. п.).	(words-vermin) are the words and expressions, used for filling of pauses in speech and bearing no semantic loading (as, well, here, so, understand, so to say and т. of п.)
Риторика		Риторика (греч. <i>rhetorike</i> - красноречие) - теория красноречия; прикладная дисциплина, обучающая навыкам устной публичной речи	A rhetoric (greek. rhetorike is eloquence) is a theory of eloquence; applied discipline teaching to skills of the spoken public language
Синегор	қадимда маълум ҳақ эвазига судда томонларнинг манфаатини ҳимоя қилиб нутқ сўзловчи шахс	Синегор – известный в прошлом за отдельную плату, выступал в суде, чтобы защитить интересы сторон.	oratorical speech that is pronounced in instance where talking calls to the listeners on purpose to convince them of rightness of the pulled out positions or cause in them the desired reaction on events or phenomena of the real reality
Сухандон	Сўзга чечан, турли мавзуларда нутқ сўзлайдиган маданиятли ва маърифатли шахс	Сухандон – образованный и культурный человек, который произносил красноречивую речь по различным темам.	Orator - is a well-educated and cultural man that pronounced eloquent speech on different themes
Узус	тил имкониятларининг истеъмолда бўлган қисми	Узус – (от лат. usus — пользование, употребление, обычай) Узус – общепринятое употребление языковой единицы, массовое и регулярное. Норма - это узус, ставший законом	Areal word is (from lats. usus - пользование, use, custom) generally accepted use of language unit, mass and regular. is узус becoming a law
Хулқ	фёъл-атвор, табиат, кишининг муомала ва руҳий хусусиятлари мажмуи	Хулқ – нрав, характер	Norm- Behaviour, position

Хутба	жума ва ҳайит намозларида ҳамда катта диний маросимларда диний арбобнинг расмий нуткидир	ораторская речь, которая произносится в ситуации, когда говорящий обращается к слушателям с целью убедить их в правильности выдвигаемых положений или вызвать в них желаемую реакцию на события или явления реальной действительности.	Xutba is in oratorical speech that is pronounced in instance where talking calls to the listeners on purpose to convince them of rightness of the pulled out positions or cause in them the desired reaction on events or phenomena of the real reality
--------------	---	---	---

«Нутқи маданияти» фанидан тест саволлари

1. “Улки ўзи буюриб ўзи қилмағай, ҳеч кимга фойда ва асар анинг сўзи қилмағай” гапи кимга тегишли?

- A. Юсуф Хос Ҳожиб
- B. Ҳусайн Воиз Кошифий
- C. Алишер Навоий
- D. Абдулла Авлоний.
- E. Аҳмад Югнакий.

2. Академик нотикликнинг кўринишлари қайси қаторда берилган?

- A. Ўқув юртлари маърузалари, илмий-оммабоп нутқ, илмий нутқ, илмий шарҳ.
- B. *Ўқув юртлари маърузалари, илмий нутқ, илмий ахборот, илмий шарҳ.
- C. Илмий ахборот, илмий-оммабоп нутқ, илмий нутқ, илмий шарҳ.
- D. Ўқув юртлари маърузалари, сиёсий ахборот, илмий нутқ, илмий шарҳ.
- E. Сиёсий шарҳ, илмий-оммабоп нутқ, илмий нутқ, илмий шарҳ.

3. «Бир докладчининг бир соатли нутқида «ўртоқлар» сўзи 101 марта, «яъни» сўзи 73 марта, «демак» сўзи 60 марта такрорланганлигининг гувоҳи бўламиз» гапидаги «ўртоқлар», «яъни», «демак» сўзлари қандай сўзлар ҳисобланади?

- A. *Паразит сўзлар
- B. Варваризмлар
- C. Жаргонлар
- D. Вульгаризмлар
- E. Диалектизмлар.

4. «Варваризм» нима?

- A. *Ўринсиз қўлланган чет сўз ва сўз бирикмалари.
- B. Жаргон сўзлар.
- C. Ишлатилмайдиган сўзлар.
- D. Ноўрин қўлланган сўзлар.

Е. Нуткни бузадиган қўпол ва дағал сўзлар.

5. Берилган фикр муаллифи ким?

«Китобхонга бир фикрни ёки бир нарсани тасаввур қилдириш учун кишининг бошини қотирмайдиган, очиқ, равон ва содда тил керак».

- А.*А.Қахҳор
- В. Рауф Парфи
- С. Ойбек
- Д. А.Қодирий
- Е.Ў.Ҳошимов.

6. «Қобуснома» асаида сўзлар неча тоифага ажратилади?

- А. 6
- В. *4
- С. 5
- Д. 7
- Е.3

7. «Қобуснома»нинг қайси боби сўз одоби, суҳандонликка бағишланган?

- А. *7- боби
- В. 8- боби
- С. 9- боби
- Д. 10- боби
- Е.4-боби.

8. «Бир деганни икки демак хуш эмас, Сўз такрор ўлди, дилкаш эмас», «Кўп демак сўзга мағрурлик ва кўп емак нафсга мағрурлик», ушбу фикр муаллифини топинг.

- А. *Навоий.
- В. Бобур.
- С. Улуғбек.
- Д. Замахшарий.
- Е.Кайковус.

9. Қадимги Грецияда нутқ матнларини ёзиб берувчи шахсни нима деб аташган?

- А. Синегорлар.
- Б. Сатирлар.
- С. * Логографлар.
- Д. Риторлар.
- Е. Нотиқлар.

10.Берилган мисрада маъно кўчишининг қайси усули қўлланган:

Шундай ўтиб борар умримиз бекор...

Орамизда сарсон бир жуфт қора кўз (А.Орипов)

- А.*Синекдоха.
- В. Метонимия.

- С. Метафора.
- Д. Ўхшатиш.
- Е.Вазифадошлик.

11. Нутқ маданияти фанининг вазифаси нимадан иборат?

- А. *Адабий тилни кузатиб бориш, тавсиялар бериш.
- В. Тилдаги эскирган сўзларни янгилаш.
- С. Сўзлашув меъёрларини кузатиб бориш.
- Д. Адабий тилдаги янги сўзларни кузатиб бориш.
- Е.Адабий тилдаги тарихий сўзларни қайд қилиб боради.

11. Нотиқлик ҳақида илк бор маълумот берилган асар қайси?

- А. Брут, Илиада.
- Б. Илиада, Нотиқ ҳақида.
- С. Нотиқ, Илиада.
- Д. Одиссея, Гиппий.
- Е. *Одиссея, Илиада.

12. «Тарихда ном қолдириш учун ё яхши саркарда, ё яхши нотиқ бўлиш керак». Ушбу фикр муаллифи ким?

- А. *Цицерон
- В. Демосфен
- С. Перикл
- Д. Менелай
- Е.Арасту.

13. Берилган фикр муаллифини топинг:«Тил шунча шарафи билан нутқнинг қуролидир».

- А. Фаробий
- В. Беруний
- С. Кайковус
- Д. *Навоий
- Е.Абу Али бин Сино.

14. Тоза нутқ...

- А.*Адабий тилнинг лексик меъёрларига ёт унсурлардан холи нутқ.
- В. Бадиий услубда тузилган нутқ.
- С. Илмий услубда тузилган нутқ.
- Д. Шевага хос нутқ.
- Е.Тил воситаларидан энг зарурини танлаб олиб тузилган нутқ.

15. “Оз фан бўлғайким, даҳли бўлмағай, хусусан, ваъз, иншо ва нужумки. Анинг ҳаққидур ва ҳар қайсисида кўзга кўринарли ва машхур ишлари бор” деб А.Навоий қайси воиз ҳақида айтган?

- А. *Ҳусайн Воиз Кошифий
- В. Мавлоно Муин Воиз

- С. Хожа Муайяд Меҳнагий
- Д. Мавлоно Риёзий.
- Е. Мавлоно Жомий.

16. «Эй фарзанд, сўзнинг юз ва орқа томонини билгил, уларга риоя қилгил, сўзлаганда маъноли гапир, бу нотиқликнинг аломатидир», сўзлари кимга тегишли?

- А. *Кайковус
- В. Фитрат
- С. Авлоний
- Д. Замахшарий
- Е. Фаробий.

17. «Энди куй ва рақслар тинглаб, дам олинг» (Радиодан). Ушбу гапда нутқнинг қайси коммуникатив сифати бузилган?

- А. *Нутқнинг мантиқийлиги
- В. Нутқнинг ифодалилиги
- С. Нутқнинг сифати
- Д. Нутқнинг аниқлиги
- Е. Нутқнинг софлиги.

18. “Сухандонлик била баланд мартабали бўлмоқ зикрида” жумласи қайси асардан ва нечанчи боб?

- А. II боб “Қутадғу билиг”.
- Б. *VII боб “Қобуснома”.
- С. 24-фасл “Маҳбубул-қулуб”.
- Д. 3- боб “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”.
- Е. 2-фасл “Футувватномаи султоний”.

19. “Улки буюриб ўзи қилмағай, ҳеч кимга фойда ва асар анинг сўзи қилмағай” жумласида қандай воиз ҳақида айтилган?

- А. *Гапи бошқа, иши бошқа ваъзхон .
- Б. Тили бошқа, иши бошқа нотиқ.
- С. Гапи бошқа, иши бошқа бадиҳагўй.
- Д. Тили бошқа, иши бошқа сухандон.
- Е. Тили бошқа, иши бошқа қиссагўй.

20. Берилган фикр муаллифи ким?: “Ваъзхон шундай бўлиши керакки, унинг мажлисига кирган одам тўлиб чиқсин; тўла кирган одам эса енгил тортиб, холи қайтсин”.

- А. Абдулла Авлоний.
- Б. А. Югнакий.
- С. З. М. Бобур.
- Д. *А. Навоий.

Е. Ҳусайн Воиз Кошифий.

21. Навоийнинг фикрича, воиз қандай хусусиятларга эга бўлиши керак?

- А. Воизнинг сўзи билан иши бир бўлмоғи лозим.
- Б. Воиз билимдон, бирор соҳани эгаллаган бўлиши лозим.
- С. Воизнинг сўзлари таъсирчан ва фойдали бўлиши керак.
- Д. Воиз янги билимлар ва ўзгаришлар хабарчиси бўлмоғи лозим.
- Е. *Ҳамма жавоблар тўғри.

22. Нутқнинг коммуникатив сифатларига нималар киради?

- А. *Аниқлик, тўғрилиқ, мантиқийлик, тозалик.
- В. Аниқлик, тўғрилиқ, қисқалиқ, ихчамлик.
- С. Мантиқийлик, чўзиқлик, тозалик, қисқалиқ.
- Д. Тўғрилиқ, жўялилик, равонлик, аниқлик.
- Е. Аниқлик, тўғрилиқ, равонлик, ихчамлик

23. Нутқнинг мантиқийлиги учун, асосан, қайси меъёр муҳим?

- А. *Лексик-семантик меъёр.
- В. Фонетик меъёр.
- С. Синтактик меъёр.
- Д. Морфологик меъёр.
- Е. Услубий меъёр.

24. Нутқнинг таъсирчанлигини оширишда нималардан фойдаланилади?

- А. Мақол ва маталлардан.
- В. Тилнинг тасвирий воситаларидан.
- С. Терминлардан.
- Д. * А ва В.
- Е. Шеърлардан.

25. Адабий меъёрнинг қандай кўринишлари мавжуд?

- А. Бадиий ва илмий
- В. *Оғзаки ва ёзма
- С. Субстанция ва форма
- Д. Шакл ва мазмун
- Е. Бадиий ва ёзма.

26. Воиз бу.....

- А. *Нотиқ
- В. Олим
- С. Қиссагўй
- Д. Донишманд
- Е. Сухандон

27. Воизлик бу.....

- A. *Нотиклик, яъни диний нотиклик
- B. Академик нотиклик
- C. Суд нотиклиги
- D. Ижтимоий нотиклик
- E. Сиёсий нотиклик

28. Далолатнома, гувоҳнома, қарор, билдирги, маълумотнома сўзлари қайси услубга тегишли?

- A. *Расмий услуб
- B. Сўзлашув услуби
- C. Бадиий услуб
- D. Илмий услуб
- E. Илмий-оммабоп услуб

29. Диалектизм - бу...

- A. * Шевага хос бирлик
- B. Адабий тилга хос бирлик
- C. Исломий услубга хос бирлик
- D. Дағал, ҳақоратли сўз
- E. Яширин сўз.

30. Қадимда нотиклик неча турга бўлинган?

- A. * Бешта
- B. Иккита
- C. Тўртта
- D. Учта
- E. Олтита

31. Канцеляризм бу....

- A. *Иш қоғозлари учун зарур бўлган, маълум бир шаклда сақланадиган сўз бирикмалари, гаплардир.
- B. Хабар, алоқа
- C. Паразит сўзлар
- D. Дағал сўзлар
- E. Иш қоғозларида ишлатиладиган сўзлар.

32. Қуйидагилардан қайси бири нутқнинг коммуникатив сифатларига киради?

- A. *Нутқнинг мантиқийлиги
- B. Нутқ одоби
- C. Тил одоби
- D. Сўзлашиш одоби
- E. Нутқий этикет.

33. Аристотелнинг нотикликка бағишланган асари -

- A.*"Риторика"
- B. "Илиада"
- C. "Нотик"
- D. "Брут"
- E."Одиссея"

34. Логографлар кимлар?

- A.*Нутқ матнларни ёзиб берувчи кишилар
- B. Фан билан шуғулланувчи кишилар
- C. Фалсафа билан шуғулланувчи кишилар
- D. Илм билан шуғулланувчи кишилар
- E.Нутқ сўзловчилар.

35. Синекдоха усули билан маъно кўчишига қайси мисол тўғри келади

- A. Баҳор ўзига хос виқор билан юрт узра одим ташлайди
- B. Бир косани ичиб бўлдим, энди кетмайди
- C. Николай замонида остонам туёқ кўрмаган эди
- D. «Умидим юлдузи Кумушимга..»
- E. *Шоп мўйлов ўрнидан туриб кетди: -Нафисамисан? Вой-вой, -деб юборганини ўзи билмай қолди.

36. Миллий ўзига хослиги билан ажралиб турувчи нутқ қандай аталади?

- A.*Маданий нутқ
- B. Оғзаки нутқ
- C. Ёзма нутқ
- D. Бадиий нутқ
- E.Илмий нутқ

37. Нутқ маданияти фанининг вазифалари...

- A. *Маданий нутқ муаммоларини бартараф этади ва шу масала юзасидан таклифлар беради.
- B. Маданий нутқ муаммоларни ўрганади, лекин таклифлар бермайди.
- C. Тилнинг лексикология бўлими билан шуғулланади, сўзнинг лексик семантик муносабатларини ўргатади.
- D. Фонетика бўлими билан шуғулланади ҳамда нутқнинг талаффузига доир масалаларни ўргатади.
- E.Сўзларнинг ўринли ва ўринсиз ишлатилишини ўрганади.

38. Нутқ маданияти фанининг текшириш предмети нима?

- A.*Адабий тил меъёрлари
- B. Имло меъёрлари
- C. Тиниш белгилари
- D. Талаффуз меъёрлари
- E.Лексик-семантик меъёр.

39. Нутқ тўғри бўлиши учун 2 меъёр асосий саналади, булар қайсилар?

- A.*Урғу ва грамматик меъёрлар
- B. Урғу ва бўғинга оид меъёрлар
- C. Урғу ва услубий меъёрлар
- D. Урғу ва интонацион меъёрлар
- E.Урғу ва орфографик меъёрлар.

40. Нутқнинг тўғрилиги нима?

A.*Тилнинг маълум бир пайтда қабул қилинган меъёрларга қатъий мос келиши.

- B. Нутқнинг ифодалилиги ва таъсирчанлигига муносабати.
- C. Сўзнинг ўзи ифодалаётган предмет билан мослиги.
- D. Тингловчининг шахсига тегмайдиган қилиб нутқ сўзлаш маданияти.
- E.Тилнинг жамият тараққиётида муҳим аҳамият касб этиши.

41. Қуйида қайси коммуникатив сифатнинг таърифи берилган: “Ифодаланмоқчи бўлган ахборотнинг мавзуси, унинг мантикий ва хиссий мазмуни, тингловчи ва ўқувчилар таркибининг ёш, ижтимоий, маданий-маърифий ва бошқа хусусиятлари, ёзма ёки оғзаки нутқнинг хабар бериш, тарбиявий, эстетик ва шу каби вазифаларига тўла мос келиши асосида юзага келади”.

- A.Мантикийлик.
- B.Аниқлик.
- C.Тозалик.
- D.*Мақсадга мувофиқлик.
- E.Тўғрилиқ.

42. Тоғлардаги қип-қизил лола, бўлиб гўё ёқут пиёла. Булоқлардан узатади сув, Эл кўзидан қочади уйқу. (Ҳамид Олимжон). Шеъринг парчада тилнинг тасвирий воситаларидан қай бири қўлланган?

- A.*Ўхшатиш
- B. Сифатлаш
- C. Қиёслаш
- D. Метафора
- E.Муболаға.

43. Чўлтоқ ҳассасини ўқталиб Ҳасад, Илҳомнинг бошига туширди чунон:-Ким қўйибди сенга парвозни, номард, Бизлар ер юзида юрсак саргардон (А.Орипов). Шеъринг парчада тилнинг тасвирий воситаларидан қай бири қўлланган?

- A.*Жонлантириш
- B. Сифатлаш
- C. Қиёслаш
- D. Метафора

Е.Муболаға.

44. Ох урарман, ох урарман, Охларим тутсин сени. Кўз ёшим дарё бўлиб, Балиқлари ютсин сени (Халқ қ.). Шеъринг парчада тилнинг тасвирий воситаларидан қай бири қўлланган?

- A. Жонлантириш
- B. Сифатлаш
- C. Қиёслаш
- D. Метафора
- E. *Муболаға.

45. Қуйида қайси коммуникатив сифатнинг таърифи берилган? “Нутқ тузиш малакасининг шаклланишида тавсифланаётган воқеликни билиш, тилдаги сўз маънолари системасини яхши англаш, нутқ мазмунига эътибор билан қараш ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир”.

- A.Мантиқийлик.
- B. *Аниқлик.
- C.Тозалик.
- D. Мақсадга мувофиқлик.
- E.Тўғрилиқ.

46. Расмий услубга хос бўлмаган сўзни топинг.

- A.* Диктант
- B. Ариза
- C. Далолатнома
- D. Таржимаи ҳол

47. Расмий услубда қандай гаплардан фойдаланилмайди?

- A. Буйруқ гаплардан
- B. Дарак гаплардан
- C. *Сўроқ гаплардан
- D. Гапнинг барча турларидан фойдаланилади.

48. Римда суд нотиқлиги мактабининг асосчиси ким?

- A.*Цицерон
- B.Тиберий
- C. Квинтилиан
- D. Марк Антоний

49. Синегорлар кимлар?

- A.*Суд жараёнида бошқа бировнинг манфаатини кўзлаб нутқ сўзловчи шахслар
- B.Тантанали нутқ матнларини тузувчи шахслар
- C. Судда қатнашувчи, лекин нутқ сўзламайдиган шахслар
- D. Судда қатнашмайдиган, лекин нутқ тузиб берувчилар

50. Сўзнинг ўзи ифодалаётган воқеликка мутлақо мос ва мувофиқ келиши ... дейлади.

- A. *Нутқнинг аниқлиги
- B. Нутқнинг равонлиги
- C. Нутқнинг изчиллиги
- D. Нутқнинг софлиги

51. Тил маданияти нима?

- A. Маданий нутқни шакллантириш
- B. *Тил бирликларининг ишланганлиги
- C. Ҳар қандай хабарни тингловчига тўғри етказиш
- D. Нутқнинг коммуникатив сифатлари

52. Тил қандай ходиса?

- A. *Ижтимоий ходиса
- B. Табиий ходиса
- C. Физиологик ходиса
- D. Акустик ходиса

53. Нутқ услублари неча турга бўлинади?

- A. *Бешта
- B. Тўртта
- C. Олтита
- D. Еттита

54. Нутқ маданияти фанининг мақсади?

A. *Маданий нутқ ҳақида тўлиқ тасаввур хосил қилиш, адабий нутқ малакаларини ривожлантириш

B. Талабаларни ўқитувчиликка тайёрлаш, касбга қизиқтириш, педагогик маҳоратни ўргатиш

C. Тилшуносликни ўргатиш, тилшунослик ва табиий фанлар муносабатини кузатиш

D. Адабий жараён ҳақида маълумот бериш, ижод қилишни ўргатиш

55. Ўрта Осиёда нотиклик илмига асос солган олим ким?

- A. *Ҳусайн Воиз Кошифий
- B. Муин Воиз
- C. Алишер Навоий
- D. Мавлоно Раёзий

56. Цицероннинг нотикларга қўйган талаблари қайсилар?

A. *Материални тўғри танлаш ва жойлаштириш, исботланган бўлиши, ҳамда нотикнинг ўзига ишончи

B. Нотикнинг ўзига ишончи, лекин материални танлаш муҳим эмас

C. Нутқи тўлиқ исботли, далилли бўлиши керак, нотикнинг ўзига ишончи шарт эмас

D. Материални тўғри жойлаштириши муҳим, лекин материални танлаш муҳим эмас

57. Шеваларнинг қандай шакллари мавжуд?

- A. *Фақат оғзаки
- B. Миллий
- C. Ёзма

D. Расмий

58. Нутқ одоби тушунчаси нимани англатади?

A. Тоза нутқ тузишни

B. Тилнинг тозалигини

C. Ҳар бир халқ она тили ва адабиётини асрамоғини

D. Ҳар қандай хабарни тингловчининг шахсини ҳурматлаган ҳолда, унга оғир ботмайдиган қилиб етказишни

59. Паразит сўзлар деб.....айтилади

A.*Нутқда вазифа бажармайдиган сўзларга

B. Маълум бир гуруҳгагина тушунарли бўлган сўзларга

C. Маълум бир ҳудуддагина ишлатиладиган сўзларга

D. Илмий услубда ишлатиладиган сўзларга

60. Адабий норма нима...?

A.* Тил имкониятларидан мақсадга мувофиғини танлаш

B. Маданий сўзлаш

C. Диалектал сўзларни ишлатмаслик

D. Жаргон сўзларни ишлатмаслик

61. Тўғри талаффуз қилиш қоидалари тилшуносликнинг қайси бўлимида ўрганилади?

A.*Орфоэпия

B. Орфография

C. Пунктуация

D. Фонетика

62. Жамиятдаги ўзгаришлар биринчи бўлиб тилнинг қайси бўлимида ўз аксини топади?

A.*Лексикада

B. Фонетикада

C. Морфологияда

D. Синтаксисда

63. Фикр ривожининг воқеалар ривожига қатъий мос келиши...

A. Нутқнинг аниқлиги

B. Нутқнинг тўғрилиги

C. *Нутқнинг мантиқийлиги

D. Нутқнинг тозалиги

64. Сўзнинг ўзи ифодалаган нарсага ва тилдаги маъносига қатъий мос келиши...

A. Нутқнинг тўғрилиги

B. Нутқнинг таъсирчанлиги

C. Нутқнинг тозалиги

D. * Нутқнинг аниқлиги

65. Адабий норма нимага асосланади?

A. Шевага

B. * Узусга

C. Лаҳжага

D. Айтилганларнинг ҳаммасига

66. Мақоллар нутқнинг қайси коммуникатив сифатига хизмат қилади?

- A. Тозалилига
- B. Аниқлилигига
- C. Мантиқийлигига
- D. * Ифодалилигига

67. Вульгаризмлар -

- A. * кўпол, ҳақорат сўзлар
- B. ноўрин қўлланган чет сўзлар
- C. нутқда вазифа бажармайдиган сўзлар
- D. тўғри жавоб берилмаган

68. Варваризмлар -

- A. кўпол, ҳақорат сўзлар
- B. *ноўрин қўлланган чет сўзлар
- C. нутқда вазифа бажармайдиган сўзлар
- D. тўғри жавоб берилмаган

69. Жаргонлар -

- A. кўпол, ҳақорат сўзлар
- B. ноўрин қўлланган чет сўзлар
- C. нутқда вазифа бажармайдиган сўзлар
- D. *тўғри жавоб берилмаган

70. Канцеляризмлар -

- A. кўпол, ҳақорат сўзлар
- B. ноўрин қўлланган чет сўзлар
- C. нутқда вазифа бажармайдиган сўзлар
- D. *тўғри жавоб берилмаган

71. Маълум ижтимоий гуруҳ вакиллари нутқига хос сўзлар -

- A. варваризмлар
- B. вульгаризмлар
- C. * жаргонлар
- D. терминлар

72. Аристотелнинг нотиклик назариясига бағишланган асари

- A. * «Риторика»
- B. «Нотик билими ҳақида»
- C. «Нотиклик ҳақида»
- D. «Нотик»

73. Илмий услубга хос сўзни белгиланг

- A. офтоб
- B. кун
- C. * қуёш
- D. шамс

74. Қайси гапда хатога йўл қўйилган?

- A. * Яхшига ёндош, ёмондан қоч.
- B. Йўлга ёндош ариқ оқиб ўтган.
- C. Масалага чуқур ёндашмоқ керак.
- D. Ҳеч бир гапда хатога йўл қўйилмаган.

75. Қайси нутқ услубида махсус луғат-терминлардан фойдаланилади?

- A. сўзлашув услубида

- V. бадий услубда
- C. * илмий услубда
- D. публицистик услубда

76. Навоийнинг «Насихат аҳли ва воизлар зикрида» ги фикрлари қайси асаридан ўрин олган?

- A. Арбаин.
- V. * Маҳбуб-ул қулуб
- C. Лисон-ут тайр
- D. Муҳокамат-ул луғатайн

77. Кайковуснинг фикрича сўзлар тўрт нав бўлади, улардан яхшироғи қайсиси?

- A. билинмайдиган ва айтилмайдиган
- V. * билинадиган ва айтиладиган
- C. билса бўладиган, аммо билишга заруратсиз, бироқ айтиладиган
- D. билинадиган ва айтилмайдиган

78. Қуйидаги асарларнинг қай бири Марк Фабий Квинтилиан қаламига мансуб?

- A. «Риторика»
- V. * «Нотик билими ҳақида»
- C. «Нотиклик ҳақида»
- D. «Нотик»

79. Нутқ маданияти таълимотида марказий ўрин тутадиган масала-

- A. * Адабий норма
- V. нутқнинг коммуникатив сифатлари
- C. нутқ услублари
- D. саналганларнинг ҳаммаси

80. Шарқда нотикларни қандай аташган?

- A. бадиҳагўй
- V. қиссагўй
- C. * воиз ёки ваъзхон
- D. маддох

81. Оғзаки ёки ёзма нутқни тингловчи ё ўқувчига жонли, ифодали ва таъсирчан қилиб етказиб бера олиш малакаси -

- A. * нотиклик
- V. нутқ одоби
- C. нутқ маданияти
- D. адабий норма

82. Нутқ маданияти қайси фан тармоғи саналади?

- A. педагогиканинг
- V. * тилшуносликнинг
- C. этиканинг
- D. эстетиканинг

83. Адабий тилнинг қайси нормалари нутқ маданиятида ишланади?

- A. имло ва талаффуз
- V. урғу ва грамматик
- C. стилистик, сўз яшаш ва пунктуацион
- D. * нутқ маданиятида адабий нормалар ишланмайди

84. Нутқда адабий нормаларнинг бузилишига объектив сабаблар-

- A. бошқа системадаги тилларнинг таъсири
- B. шеваларнинг таъсири
- C. нутқий кўникмаларнинг заифлиги
- D. *А ва В

85. Тил маданияти...

- A. *тил бирликларининг ишланганлиги билан белгиланади
- B. тил имкониятларидан мақсадга мувофиқ тарзда фойдаланиш билан белгиланади
- C. нутқнинг бойлиги билан белгиланади
- D. ҳамма жавоблар нотўғри

86. Нутқда адабий нормаларнинг бузилишига субъектив сабаблар-

- A. бошқа системадаги тилларнинг таъсири
- B. шеваларнинг таъсири
- C. *нутқий кўникмаларнинг заифлиги
- D. А ва В

87. Канцеляризмлар –

- A. * турғун бирликлар, расмий услубга хос бўлган нутқий штамплар
- B. шевага хос бирликлар
- C. илмий нутққа хос бирликлар
- D. сўзлашув услубига хос бирликлар

88. Яхши топиб гапиреди, ёмон қошиб гапиреди. Ушбу мақол қуйидагиларнинг қай бирига тааллуқли?

- A. нутқнинг тозалигига
- B. * нутқнинг ўринлилигига
- C. нутқнинг аниқлигига
- D. нутқнинг мантиқийлигига

89. Топишмоқлар нутқнинг қайси сифатини тарбиялашга хизмат қилади?

- A. нутқнинг тозалигини
- B. нутқнинг ўринлилигини
- C. *нутқнинг аниқлигини
- D. нутқнинг мантиқийлигини

90. Шарқда таниқли нотиклар исми келтирилган қаторни белгиланг.

- A. Бобур, Навоий, Атоий
- B. *Ҳусайн Воиз Кошифий, Хожа Муайяд Меҳнагий, Мавлоно Муин Воиз
- C. Лутфий, Саккокий, Фурқат
- D. Бедил, Носир Хусрав, Биноий

91. Гапда нутқнинг қайси коммуникатив сифати бузилган?

Тонгда эсан шабада уйларнинг томларини бузиб юборди.

- A. нутқнинг тозалиги
- B. нутқнинг ўринлилиги
- C. нутқнинг аниқлиги
- D. *нутқнинг мантиқийлиги

92. Берилган матн қайси услубга хос?

Ҳозирда «аутентлик» ва «аутентик материал» терминлари талқинида бир хиллик мавжуд эмас. «Аутентик» термини латинча authenticus сўзидан олинган бўлиб, ҳақиқий, табиий, ишончли, сохта бўлмаган деган маънони англатади. Мазкур муаммони ўрганган кўплаб тадқиқотчилар ўз таърифларида шу белгиларни таъкидлайди. Қолаверса, айримлари «аутентлик» ва «оригиналлик» каби тушунчалар ўртасида тенглик аломатини кўйишади.

- A. *илмий услубга
- B. илмий оммабоп услубга
- C. публицистик услубга
- D. бадиий услубга

93. Берилган матн қайси услубга хос?

Турмуш ўртоғимнинг қаттиқ бетоблиги сабабли менга 2010 йилнинг 12 январидан 20 январигача ўз ҳисобимдан таътил беришингизни сўрайман.

- A. илмий услубга
- B. *расмий услубга
- C. публицистик услубга
- D. бадиий услубга

94. Берилган матн қайси услубга хос?

Борасан-да ўша томи қийшиқ уйингга! Нима шунчалик шошасан? Бирор ёққа ўт кетдимми?

- A. илмий услубга
- B. расмий услубга
- C. *оғзаки сўзлашув услубига
- D. адабий сўзлашув услубига

95. Тонгда эсан шабада уйларнинг томларини бузиб юборди. Гапда нутқнинг мантқиқийлиги нима туфайли бузилган?

- A. * синонимларни нотўғри қўллаш
- B. антонимларни нотўғри қўллаш
- C. паронимларни нотўғри қўллаш
- D. сўз тартибининг бузилиши

96. Гапда нутқнинг қайси коммуникатив сифати бузилган?

Тўп сал олдин узатилганида, «Пахтакор»нинг икки ҳужумчиси «Нефтчи» дарвозабони билан яккама-якка қоларди...

- A. нутқнинг тозалиги
- B. нутқнинг ўринлилиги
- C. *нутқнинг мантқиқийлиги
- D. нутқнинг аниқлиги

97. Қайковуснинг «Қобуснома» асарида кишилар неча тоифага ажратилади?

- A. 6
- B. *4
- C. 5
- D. 7

98. Қайковус ёлғонга ўхшаган ростдан, ростга ўхшаган ёлғон яхшилигини, унинг қабул бўлишини уқтиради. Бу билан у нотикни нимага чақиради?

- A. *асосли гапиришга
- B. чиройли гапиришга
- C. керакли ўринда ёлғон гапиришга
- D. доим рост гапиришга

99. Қайси пайтда, Кайковуснинг фикрича, нотик беҳуда захмат чеккан бўлади?

- A. . * тингловчи уни эшитмаганида
- B. ноўрин гапирганида
- C. билмаган ҳунардан гапирганида
- D. совуқ сўзли бўлганида

100. «Маҳбуб-ул қулуб»да Навоийнинг воизларга энг биринчи талаби-

- A. *ҳақ сўзни айтиш
- B. бирор ҳунарни эгаллаш ва кейингина насиҳат қилиш
- C. ўзи кирган йўлгагина бошқаларни чорлаш
- D. нутқининг тингловчи учун янгилик бўлиши

101. Кайковуснинг фикрича, билинмайдиган ва айтилмайдиган сўз ундоғки, ...

- A. *дунёнинг салоҳи унга боғлиқ, ул сўздан айтувчига ҳам эшитувчига кўп наф етади
- B. бирор муҳташам кишининг айби сенга маълум бўлса, ақл тариқидан иш кўрсанг, уни ошқор қилмаган маъқул
- C. ... ундан душманлик унади
- D. тўғри жавоб берилмаган

102. Тўғри нутқ -

- A. *адабий тилнинг барча нормаларига мувофиқ тарзда тузилган нутқ
- B. урғу ва грамматик жиҳатдан тўғри тузилган нутқ
- C. тиниш белгилари тўғри қўлланган ёзма нутқ
- D. ҳаммаси тўғри

103. Нутқнинг таъсирчанлиги (ифодалилиги) ни ошириш учун нималардан фойдаланилади?

- A. мақол ва маталлардан
- B. тилнинг тасвирий воситаларидан
- C. терминлардан
- D. * А ва В

104. Монологик нутқ -

- A. икки кишининг суҳбати
- B. * бир кишининг нутқи
- C. уч ва ортиқ кишининг суҳбати
- D. тўғри жавоб берилмаган

105. Диалогик нутқда нечта шахс иштирок этиши мумкин?

- A. аҳамияти йўқ
- B. 1
- C. *2
- D. 3

